

TARTALOM

FÓKUSZ

<i>K. Horváth Zsolt</i> : Emlékezet mint a tudásszociológia tárgya. Bevezető gondolatok	3
<i>Angelusz Róbert</i> : A látens közvélemény újragondolása	7
<i>Fokasz Nikosz–Kopper Ákos</i> : Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában	25

TANULMÁNYOK

<i>Török Emőke</i> : A banausziától a bérmunkáig. Változások a munka értelmezésében	43
<i>Bartha Eszter</i> : Visszatérnek a háztartási alkalmazottok? Paradigmák a fizetett házimunkáról	68
<i>Fazekas Mihály</i> : A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái. Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008	87
<i>Velencei Attila–Kovács Árpád–Szabó Attila–Szabó Tamás</i> : Induló esélyek – beteljesített álmok? Társadalmi esélyegyenlőség a tehetséges fiatal sportolók körében	109

KÖNYVEK

<i>Batta Barnabás</i> : A társadalomkutatás önreferencialitásának tükre. Rövid kitekintés a médiakutatás rendszerelméleti kiaknázásához	131
<i>Balogh Péter</i> : „Lényeglátó szenvedéllyel”	143

A folyóirat megjelenését
az MTA és az NKA támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: ifj. Heleszta Éva
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Petromán Mónika

Nyomdai kivitelezés: LAGrade Kft. Tompai Attila

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levél cím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 224-6745

E-mail: mszt@socio.mta.hu

Honlap: www.szociologia.hu, www.mtapti.hu/mszt

ISSN 1216–2051

FÓKUSZ

EMLÉKEZET MINT A TUDÁSSZOCIOLÓGIA TÁRGYA – BEVEZETŐ GONDOLATOK –

K. HORVÁTH Zsolt

ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.; e-mail: khzs@hotmail.com

Az emlékezet és a historiográfiai gondolkodás kutatói azt szokták mondani, hogy a '70-es évek közepétől ugrásszerűen megemelkedik az emlékezettel foglalkozó kutatások, projektek, publikációk száma. Ez önmagában még csak mennyiségi mutató lenne, s azt is feltételezhetnénk, hogy nem más ez, mint a társadalomtudományban is szükségszerűen megjelenő (itt most a szó pozitív értelmében vett) divatok, trendek követésének igénye, ahogyan Umberto Eco szellemesen, jóllehet keserédesen megfogalmazza egy esszéjében, a „korszerűség édes gyümölcse”, mely a társadalom- és kultúratudományok sajátosságává vált az utóbbi három-négy évtizedben (Eco 2002: 92). Kétségtől ebből a perspektívából is szemlélhetjük e kérdéskört, amennyiben e szcénát valóban uralták az utóbbi időkben a különböző „fordulatok” (nyelvi, episztemológiai, kulturális, térbeli), „paradigmaváltások” (makro, mikro), vagy éppen az egyes tudományterületek, gondolkodásmódok „végét” (történelem, művészettörténet, társadalomtörténet) bejelentő beszédrendek. Jóllehet e sorok írója nem feltétlenül híve az ilyen radikális bejelentéseknek, de – még ha itt részletesebben nem is kívánok ezzel foglalkozni –, jelezném, legkevesebb sem áll szándékomban e mozzanatok tudományos, kulturális jelentőségét eltréfálni. Kérdés azonban, hogy vajon idetartozik-e az emlékezet problémája is? Vajon itt is mindössze egy újfajta kutatói érdeklődéssel találjuk szemben magunkat? Egy kulcsszóval, mely alkalmas új tudományos energiát, lendületet kölcsönözni máskülönben kifáradó vizsgálatainknak?

Ha végigtekintünk a társadalomtudományok utóbbi két és fél évtizedes teljesítményén, a számtalan nemzeti és nemzetközi projekten, legyen az eminensen történelem-, társadalom- vagy éppen kultúratudományos érdeklődésű, bizton állíthatjuk, hogy egy nagy sikert elérő fogalommal találjuk szemben magunkat. Sokan, sokféleképpen használták és használják az „emlékezet” konceptusát, s távol álljon tőlem, hogy megpróbáljam meghatározni, hogy melyik is volna a helyes; összpontosítsuk figyelmünket a gyakorlat módjaira. Ha tehát – mintegy fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) gyanánt – e gondolatmenetbe belehelyezzük az „emlékezet” fogalmát, úgy megítélésem szerint érdekes távlatot kap e szó használata. Reinhart Koselleck ugyanis úgy tartja, hogy a kulturális, tudományos formák és gyakorlatok társadalomtörténetének vizsgálatához elengedhetetlen annak a nyelvi, fogalmi univerzum változásának vizsgálata is, mely a

folytonos változásban lévő társadalmi valóságot leírja, megjeleníti. A társadalmi valóság értelmezéséhez alkalmazott nyelvi elemek, a hozzájuk rendelt jelentések, konnotációk ugyanis éppúgy változásban vannak, mint ahogyan a körülöttünk lévő világ szüntelenül átalakul, így a kettő egymásra vonatkoztatott vizsgálata a megismerés új területeit nyithatja meg előttünk (Koselleck 2003). Retorikailag tehát azt a kérdést kellene feltennünk, vajon *ugyanarról* az emlékezet-fogalomról beszélünk-e egyáltalán, ha e szót vizsgálataink középpontjába helyezzük?

Az elmúlt évtizedek talán legnagyobb hatású emlékezeti programja a Pierre Nora, francia történész által javasolt és vezetett (s itt is hivatkozott, alkalmazott) *Les lieux de mémoire* [Az emlékezet helyei] című munka volt.¹ Ugyan alapvetően történészek, etnológusok, művészettörténészek készítették a hét kötetnyi, mintegy hatezer oldalas, több mint százharminc szerzőt magában foglaló munkát, hatásában nemcsak e diszciplínák határait haladta meg a mű iránt tanúsított érdeklődés, de messze Franciaország határait is. Nora vállalkozásának alapvető célja ugyanis az volt, hogy megkísérelje úgy megírni hazája történetét, mely egyrészt ignorálja a historizmustól örökölt kronologikus időszemléletet, másrészt – a politika- és diplomáciatörténeti történelemszemléleten túl – kifejezi a társadalmi identitásokat, harmadrészt pedig, bár az előzőhez szorosan kapcsolódva, nem vállalja fel a professzionális történelemtudomány 19. századi ideáját, miszerint a múlt és a jelen között törés, szakadás (*rupture*) van. Jól látható, hogy elképzelésére tehát nem lett volna igazán alkalmas a „történelem” fogalma, így választotta az „emlékezet” konceptusát, mely – visszanyúlva ezzel az antik hagyományig, Cicero és Quintilianus retorikájában megfogalmazódó igényhez – a *térhez* kötődik, abban fogalmazza meg magát. Ám ha alaposabban végigtanulmányozzuk a *Les lieux de mémoire* köteteit, azt találjuk, hogy nem csak a sok szerző eltérő módon használja az emlékezet szót, de fogalomhasználatát tekintve maga Pierre Nora sem következetes. Ez az egyik oldalon ugyancsak termékeny, hajlékonyá tette alkalmazhatóságát, ugyanakkor az adaptáció során meg is nehezítette jelentésének rögzítését.²

Az ezredfordulón kiadott *La Mémoire, l'histoire, l'oubli* [Az emlékezet, a történelem, a felejtés] című nagy szintézisében Paul Ricœur úgy fogalmazott, hogy Pierre Nora szemléletének újszerűsége három szinten ragadható meg (Ricœur 2000: 522skk). Az első az emlékezet és a történelem közötti *törés* bevezetése; ez annyit tesz, hogy egy integrált emlékezet esetében nincs szakadás a múlt és a jelen között, utóbbi az előbbiből szükségszerűen következik (ezt nevezi „valódi emlékezetnek”), a jelenkori emlékezet azonban nem ilyen: csupán maradvány és válogatás. A második a Nora által *történeti emlékezetnek* nevezett öntudat elvesztése, mely diagnózisa szerint a paraszti közösség, az olyan emlékezetet továbbörökítő szervezetek, mint az egyház, a család, presztízsének erodálódása. Itt a mához képest az ellentét abban áll, hogy ma az emlékezetet döntően individuális mozzanatnak tekintjük, míg az előbbi példák e folyamat közösségi jellegére utalnak. Ugyanakkor e közösségi jelleg kiterjedését, hatókörét tekintve átfogóbb, mint a durkheimista Maurice Halbwachs által kollektív emlékezetnek

1 *Les lieux de mémoire*, I-III. Pierre Nora (dir.), Paris, Gallimard, 1984–1992. Az ebből készült, Nora írásaira összpontosító magyar válogatás épp a napokban kerül a könyvespolcokra, lásd Nora 2010.

2 Például Isnenghi 1996; François–Schulze 2001; Csáky–Stachel 2000–2001. A helyi adatációt bővebben tárgyalja K. Horváth 2004.

nevezett, s létében csoportokhoz kötődő társadalmi gyakorlat (Halbwachs 1994[1925], 2008[1941], 1950). Az átalakulás apoteózisa Nora szerint a 19. század utolsó harmadának nemzeteszmeje volt. A fiatal III. Köztársaság égisze alatt megizmosodó, professzionizálódó történelemtudomány ugyanis képes volt arra, hogy a pozitív tudományos elmélyültség mellett identitásformáló energiaként is megjelenjen a társadalmi, politikai erőterben, s ezzel létrehozza a nemzet emlékezetét. Ennek a történeti credónak az ideáltípusa – mint ahogyan a már hivatkozott magyar kötetben is olvashatjuk –: Ernest Lavisse volt.

Nora az emlékezet három szintjét, háromféle használatát hajlékonyan alkalmazza, s csak a kontextus alapos rekonstrukciója teszi lehetővé, hogy azonosítsuk, mikor *melyik* emlékezeetről beszél. A franciaországi vizsgálatokkal részben párhuzamosan, Aleida Assmann és Jan Assmann vezetésével német kultúrakutatók is nagyszabású projektek sorába kezdtek, melynek koordinálásra létrehozták a „Literális kommunikáció archeológiája” elnevezésű munkacsoportjukat; eredményei a *Schrift und Gedächtnis* (1983), a *Kanon und Zensur* (1987) és a *Weisheit* (1991) című kötetekben láttak napvilágot. Nos, talán már ebből is látható, hogy e munkacsoport az „emlékezet” fogalmával nem a „történelmet” állította szembe, hanem a *kultúra szerveződésének minőségét*; így az emlékezettel az írás áll szemben, az írásbeliséggel pedig a szóbeliség. Azért ezt a szempontrendszert választották, mert kutatásuk centrumában az állt, hogy különböző kultúrák milyen módon képesek megszervezni és továbbörökíteni az önmagukról szóló tudást, másképpen fogalmazva hogyan konstituálódik az identitás, mely – még a törzsi szerveződési szinten is – valamilyen módon mindig a *múlthoz* kötődik, abból táplálkozik. Naivan szembeállíthatnánk őket a franciákkal, ám épp az az izgalmas e vizsgálatokban, hogy teljesen különböző premisszákból kiindulva, gyökeresen más kutatási anyagon dolgozva, egészen más fogalmi rendszerbe helyezve hasonló következtetésekre jutottak. Jan Assmann megközelítése jóval teoretikusabb Noránál, így jobban megfogható: monográfiájában (mely az ókori Egyiptomot és Izraelt választja kutatási terepül) a „kommunikatív és a „kulturális” emlékezet fogalmait különbözteti meg, s a különbözőségek dacára azt mondhatjuk, hogy mindkettő az orális hagyomány, a szóbeliség emlékezetmegőrző médiumait tárgyalja, illetve ezek viszonyát az íráshoz, mely elterjedésekor természetesen átalakította a korábban rögzült formákat.³

Maurice Halbwachs és Frederick C. Bartlett (1985) korai vizsgálatain s máig fontos megállapításain túl, ami a mai szociológia, társadalomkutatás számára fontos és mérvadó lehet, az nem más, mint az a tény, hogy a múlt és a jelen viszonyát, a múlt a jelenben élő helyzetét (melyet egyaránt emlékezetnek neveznek) *tudásszociológiai tárgyként* kezeli. Az a módusz érdekli tehát ma a közös tudáskészletként értett emlékezet kutatóit, ahogyan, amilyen médiumokon keresztül *létrejön, kialakul*, amilyen mértékben társadalmi hatóköre (földrajzi, életkori, vagyoni, kulturális, műveltségi, társadalmi nemi, stb.) *érvényesül és rögzül*, s ahogyan, külső, politikai, emlékezetpolitikai, gazdasági behatásokra *átalakul, módosul*. Az e blokkban olvasható két tanulmány megítélésem szerint éppen erre a feladatra vállalkozik: Fokasz Nikosz és Kopper Ákos tanulmánya – részben Pierre Nora, részben Barbie Zelizer írásai nyomán – a média hatókörében vizsgálja azt, ahogyan a tematika választásával és napirenden tartásá-

3 Assmann J. 1999. Lásd még Assmann A. 1993, 1999.

val, valamint a címszavak vissza-visszatérő mnemonikus használatával, a rész-egész elve alapján, egy-egy eseményt (Olaszliszka, Őszöd, Trianon) szinekdochévé lényegít a média munkája. Így az a médiahatás, melyet többnyire hajlamosak vagyunk pillanatszerűnek, mozzanatszerűnek leírni, egyfajta irányított, motivált emlékezhellyé alakul a szerzők olvasatában, mely hatását a hosszabb időtartamban is képes kifejezni. S bár Angelusz Róbert alapos tanulmánya szó szerint nem használja, nem alkalmazza az emlékezet fogalmát, a látens közvélemény elemzésekor, a kimondható és a ki nem mondható álláspont tárgyalásakor, valamint – például 1956 megítélésének gyökeres megváltozása 1989 előtt és után – a közelmúltról szóló tudásunk boncolgatásakor kimondatlanul is az emlékezetet – a szó tág értelmében vett – tudásszociológiai tárgyként szemléli. A sok eltérő szempontú, nyelvezetű, módszertanú, különböző korokat vizsgáló emlékezetkutatás tehát megosztottsága ellenére mégis képes arra, hogy új keretben érvényeset nyújtson a társadalomtudományoknak, s e két tanulmány ennek ugyancsak jó példája.

IRODALOM

- Assmann, A. (1993): *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt/M.: Campus.
- Assmann, A. (1999): *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck.
- Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bartlett, F.C. (1985): *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Fordította Pléh Cs. Budapest: Gondolat.
- Csáky, M.–Stachel, P. Hrsg. (2000-2001): *Speicher des Gedächtnisses. Bibliotheken, Museen, Archive*. Teil 1 und 2, Wien: Passagen (Passagen Orte des Gedächtnisses).
- Eco, U. (2002): *Hogyan divik a divat a kultúrában?* In Eco, U.: *Az új középkor*. Budapest: Európa.
- François, É.–Schulze, H. Hrsg. (2001): *Deutsche Erinnerungsorte*. 3 Bde. München: C.H. Beck.
- Halbwachs, M. (1994[1925]): *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.
- Halbwachs, M. (2008[1941]): *La Topographie légendaire des évangiles en Terre Sainte. Étude de mémoire collective*. Paris: PUF.
- Halbwachs, M. (1950): *La Mémoire collective*. Paris: PUF.
- Isnenghi, M. eds. (1996): *Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma: Laterza.
- K. Horváth Zs.: *Über 'Lieu de Mémoire', 'Trauma' und ihre Bedeutung in Ungarn. Gedächtnisforschung aus begriffsgeschichtlicher Sicht*. In Kerekes, A.–Millner, A.–Plener, P.–Rásky, B. Hrsg. (2004): *Leitha und Lethe. Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*. Tübingen–Basel: Francke Verlag, 37–49.
- Koselleck, R. (2003): *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. In Koselleck, R.: *Az elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 121–145.
- Nora, P. (2010): *Emlékezet és történelem között*. Szerkesztette K. Horváth Zs. Budapest: Napvilág.
- Ricœur, P. (2000): *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil.

A LÁTENS KÖZVÉLEMÉNY ÚJRAGONDOLÁSA

ANGELUSZ Róbert

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: angelusz@ludens.elte.hu

Abstract: The study makes an attempt at rethinking and extending the notion of latent public opinion. According to this conception in contemporary societies it does not suffice to restrict the concept of latent opinion to the bifurcation of private and public opinions on the one hand and the manifestation of so called hidden opinions on the other. The paper studies the concept of latent opinion from three aspects. Beside the secrecy of opinions it analyzes latency syndromes deriving from the restricted observability of audiences, respectively from the transformation of opinions to votes. In all these cases it is the lack of direct observability – visibility, surveyability and foreseeability – that plays an important role in the evolution of latency. The extension of the concept can refer not only to hidden opinions as intended but also to the unintended consequences of latency. Surveying the research experiences of forty years it seems certain that while before the change of system it was hidden opinions that existed much more widely, in our days it is the more difficult reachability of audiences and the transformation of opinions into votes that becomes the most important barrier of the observability of opinions.

Összefoglaló: A tanulmány a látens közvélemény fogalmának újragondolására és kiterjesztésére tesz kísérletet. E koncepció szerint a modern társadalmakban a látens közvéleményt nem elég a magán és a nyilvános vélemények szétválására és a rejtőzködő véleményekre korlátozni. A vélemények titkosítása mellett elemzi a közönség csökkenő elérhetőségéből és a vélemények szavazatokká transzformálódásából adódó problémákat. Mindhárom esetben a közvetlen megfigyelhetőség – a láthatóság, az áttekinthetőség és az előreláthatóság – hiánya fontos szerepet játszik a látencia kialakulásában. A fogalom kiterjesztésével nem csak a vélemények szándékolt elrejtését tartalmazza, hanem a látencia nem intencionált következményeit is magába foglalja. Az elmúlt negyven év kutatási tapasztalatait mérlegelve nyilvánvalónak látszik, hogy a rendszerváltás előtt a látens vélemények sokkal átfogóbban érvényesültek, míg napjainkban a közönség elérhetőségéből és a vélemények szavazatokká transzformálódásából adódó nehézségek válnak a vélemények megfigyelhetőségének legfőbb akadályává

Keywords: latent public opinion, latency, visibility, transparency, foreseeability

Kulcsszavak: látens közvélemény, látencia, láthatóság, áttekinthetőség, előreláthatóság

A TÉMA FELVETÉSE

Az elmúlt negyven évben a közvélemény hazai kutatóinak az elméleti és módszertani kihívások egész seregével kellett szembenézniük. A felmerülő dilemmák – a hasonlóságok ellenére – más jellegűek voltak Magyarországon és általában kelet-Európában, mint a nagy demokratikus hagyományokkal és a közvélemény fejlett intézményrendszerével rendelkező nyugati demokráciákban. Az előbbieken a rendszerváltozások éles strukturális törésvonalat hoztak létre, átalakították a közvélemény szerveződését, kommunikációs szerkezetét, jellegzetes típusait, és szerepüket politikai erőviszonyok rendszerében. A nyugati demokráciákban bár hasonló méretű strukturális áttrendeződésekre nem került sor, a globalizáció, a növekvő heterogenitás, az urbanizálódás, az individualizálódás folyamatai és a nyilvánosság szerkezetváltozása következtében szintén jelentősen megváltoztak – megítélésem szerint összességében romlottak – a közvélemény megfigyelhetőségének feltételei. A demoszkópiai kutatók feltételrendszerének módosulását jelzi, hogy míg a '70-es évekig szinte rendkívülinek számítottak a téves választói előrejelzések vagy kudarcok, addig az elmúlt három évtizedben a közvélemény-kutatás olyan nagy tradícióval rendelkező országaiban mint Anglia, Franciaország vagy Németország, szemmel láthatóan megszaporodtak a téves előrejelzések.

Jóllehet a közvélemény megismerhetőségének nehézségei jórészt univerzális jellegűek, amelyek a legkülönbözőbb országok közvélemény-kutatásában hasonló dilemmákat vetnek fel, talán megengedhető, ha a Tömegkommunikációs Kutatóközpont megalapításának negyvenedik évfordulója alkalmából rendezett konferencián, mindenek előtt a közvélemény formálódásának, dinamikájának sajátosságait és a közvéleménykutatás kihívásait a hazai viszonyokra fókuszálva tekintem át, még akkor is ha esetenként utalok a hasonlóságokra és az eltérésekre, illetve hivatkozom a nemzetközi irodalomnak a témára vonatkozó eredményeire. A közvélemény megismerhetőségének korlátai, természetesen így is számottevőek. Ezek teljes áttekintésére és átfogó elemzésére e tanulmány keretében nem vállalkozhatok. Ezért egy olyan jelenség újragondolására teszek kísérletet, amelynek különböző megjelenési formái végig kísérték az elmúlt négy évtized magyar közvélemény-kutatását. A szóban forgó témakör, amely megítélésem szerint a rendszerváltozás előtt és az utóbbi két évtizedben is a közvélemény megfigyelhetőségének legnagyobb akadályát képezte, a közvélemény látenciájának problémája, amelynek értelmezésére és kutatására a '70-es évektől kezdődően magam is több kísérletet tettem.¹ Az a megfogalmazás, hogy a látens közvélemény fogalmát – a rendszerváltást követő radikális átalakulások ellenére – az elmúlt négy évtized egészére kiterjeszhetőnek tartom, természetesen további magyarázatot igényel. Az általam kidolgozott és később némileg kitérített fogalom archetipusát eredendően, a kelet-európai monolitikus társadalmak közvéleményének jellemzésére és értelmezésére kíséreltem meg alkalmazni. A látens közvéleményt, amelyet a hallgatás spirálja² elméletének szociálpszichológiai magyarázatától és mechanizmusaitól eltérően alapvetően szociológiai jelenségként kezeltem, a rendszer olyan strukturális

1 Lásd pl.: Angelusz 1973, 1983, 1991, 2000.

2 A hallgatási spirál elméletének első monografikus formában publikált változata 1980-ban jelent meg, lásd: Noelle-Neumann 1980.

adottságaival hoztam összefüggésbe, mint a hatalom erős központi centralizációja, a munkahelyeknek az állam hatalmi struktúrájába való integrációja, a politikai életnek magánszférába történő túlzott behatolása, a korlátozott nyilvánosság, az intézményesített pluralizmus hiánya. A látens közvéleményt az abszolutizmus felé hajló strukturális feltételrendszer velejárájának tekintetem, amelynek folyományaként – némileg leegyszerűsítve – a magán és a nyilvános vélemények elkülönülhettek és számos esetben el is különültek egymástól és ennek következtében a deklarált vélemények jelentős torzításokkal képezték le a magánvéleményeket.

A látens közvélemény koncepciójának a jelen tanulmányban kifejtése kerülő elemzése és újraértelmezése előtt azonban indokolt választ adni az alábbi kérdésekre.

1) Egyáltalán jogosult-e használni a közvélemény fogalmát a rendszerváltás előtti periódus feltételei között kialakult véleményreakciókra, közéleti és kormányzati eseményekkel kapcsolatos lakossági megnyilatkozásokra.

2) A kommunikációs látencia jelenségét és a látens jelzöt, indokolt-e korlátozni a magán- és a nyilvános vélemények szétválasztására, illetve a „rejtőzködő véleményekre”, vagy pedig az új viszonyok között mindenképpen indokolt kiterjeszteni a látens közvélemény fogalmát.

Az első kérdés esetében felmerülő érveket és ellenérveket mérlegelve célszerűnek látom a közvélemény fogalmának fenntartását még akkor is, ha kétségtelen, hogy a véleménynyilvánítás strukturális feltételei, különösen a kritikai vélemények kimondásának esélyei a rendszerváltás előtti és utáni viszonyok között számottevően különböztek. A rendszerváltás előtti közvéleményt a J-alakú, támogató jellegű megoszlások jellemezték, míg a '90-es években már az U alakú, polarizált közvélemény vált dominánssá. A legfontosabb különbség természetesen az, hogy a rendszerváltozás utáni közvélemény – demokratikus választások és referendumok formájában – közakaratként is megjelenik. A közvélemény-formálódás folyamatainak a közakarat nyilvánításhoz fűződő hol lazább szerkezetű, hol szorosabb kapcsolata következtében természetesen megváltozik a közvélemény-kormányzat közötti viszony is, amely a közvélemény szociológiájának egyik „par excellence” problémája. Bár a demokratikus választások és a közakarat intézményeinek hiánya esetén a közvéleménynek a kormányzásra kifejtett hatása legyengül, mégsem helyeselném az említett viszonyok között a fogalom mellőzését.

A közvélemény a korlátozott nyilvánosság feltételei között is létezik. Az abszolutista, vagy totalitáriánus rendszerek uralkodó elitje, rendszerint törekszik a közvélemény titkos, félig titkos vagy akár nyilvános kipuhatolására, bár ezekben az esetekben is jelentősen korlátozza a közvélemény-kutatások nyilvánosságra hozatalát. A közvélemény megszólaltatásának kérdése ilyen társadalmakban fel sem merül. Ennek ellenére valamiféle többé-kevésbé aktiválódó, számos esetben látens formában megjelenő limitált közvélemény létezik, a társadalmak uralkodó körei nem alapvetően törekednek kipuhatolására. A közakarat megnyilatkozásoktól megfosztott, detronizált közvélemény létét már csak azért sem indokolt megkérdőjelezni, mert ennek megszólaltatása a demokratikus átalakulások egyik fontos előfeltétele.

A második kérdés részletesebb elemzést és hosszabb fejtegetéseket igényel, amelynek megválaszolására tanulmányom egészével teszek kísérletet. Reményeim szerint korábbi tanulmányaim is igazolták, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása, a vélemények jelentős részének titkosítása nem korlátozható a monolitikus

hatalmi berendezkedésekre, hanem – eltérő témaspecifikumokra koncentrálva, a politika területén némileg kisebb kiterjedéssel – a demokratikus társadalmakban is megfigyelhető. A kérdés komplexebb megválaszolása azonban nem csak a magán és a nyilvános vélemény inkongruenciájára vonatkozik, hanem arra is, hogy a közvélemény látenciájának jelenségköre korlátozható e pusztán, a vélemények elkendőzésére. Tanulmányom további részében éppen arra teszek kísérletet, hogy kiterjesszem a látens közvélemény általam eddig használt koncepciójának térfogatát. Ennek során a látenciát három aspektusból közelítem meg: 1) a vélemények elrejtése, 2) a közvélemény alanyi hordozóinak megközelíthetősége, áttekinthetősége, 3) a közvélemény „láthatatlan következményei” szempontjából. A látens közvélemény e három egymással szorosan összefüggő komponensének elkülönítése mellett kísérletet teszek annak összegzésére, hogy a rendszerváltozás előtti és utáni periódusban a közvélemény megfigyelhetőségét a három komponens milyen mértékben akadályozta.

A VÉLEMÉNYEK TITKOSÍTÁSA

A magán és a nyilvános vélemények megkülönböztetésnek csak akkor van értelme ha tartalmuk kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól. Ha egy társadalomban a véleménynyilvánító közönség valamennyi tagja olyan perzisztens véleménnyel rendelkezik, hogy a véleménynyilvánítás legkülönbözőbb szituációiban ugyanazt a nézetet képviselné, az említett megkülönböztetés és a vélemények titkosítása fel sem merülne. Tiszta formában ilyen szintű perzisztencia nem létezik, inkább gondolati konstrukcióként, ideáltípusként képzelhető el. Valójában a modern társadalmakban számos olyan kényszer, társadalmi nyomás és érdek működik, amely a belső meggyőződést és a nyilvánosan kimondott álláspontokat eltérítheti egymástól. A nyomásoknak rendkívül eltérő formái léteznek. A represszió, a kommunikációs tabuk, a jogszabályok, az injunktív és a deskriptív normák,³ akár csak a véleménynyilvánítással kapcsolatos szerepelvárások következtében a magán és a nyilvános többé-kevésbé eltér egymástól és a viszonylag perzisztens véleménynyilvánítók mellett előfordulnak olyanok is, akik a társas helyzet informális vagy intézményes, magán vagy nyilvános jellegétől, illetve a kommunikációs partnerek összetételétől is függően eltérő kontextusokban, különböző véleményeket fogalmaznak meg. A választásokkal szemben, ahol az „egy ember egy szavazat elve” valósul meg, a látens közvélemény esetében az „egy ember egy vélemény elve” a közvélemény formálódás folyamataiban nem érvényesül.⁴

A magán és a nyilvános vélemény szétválása természetesen nem független a témától és a vélemények szociális szabadságfokától. A vélemények szociális szabadságfokát nem elégséges bizonyos alapvető jogintézmények pl.: a szólás- és a sajtószabadság alapján megítélni. A véleménynyilvánítás nem pusztán jogi garanciák függvénye: a kimondott álláspontoknak számos egyéb társadalmi és egyéni konzekvenciája lehet. A vélemények társadalmilag beágyazottak, az emberik kapcsolatok egyik kötőanyagát, a

3 Az injunktív és a deskriptív normák különbségéről és a közvélemény formálódásában játszott szerepéről lásd: Glynn 1997.

4 Mindezek alapján ilyen helyzetekben a mintaválasztás során ideálisabb lenne a véleményeket mint a potenciális véleménynyilvánítókat tekinteni alapsokaságnak.

kapcsolatok alakulásának fontos szelekciós forrását képezik. Vannak nézetek, amelyeknek a megváltoztatása a nexusok átalakulásához, vagy akár megszűnéséhez, az individuális kapcsolatháló lényeges átrendeződéséhez vezethetnek, amelyek befolyásolhatják a személyes életperspektívákat. A vélemények szociális szabadságfokán azt a lehetőségteret értem, amelyen belül valaki – releváns kapcsolatainak elvesztése vagy átrendezése nélkül – alakíthatja nézeteit. A szabadságfok akkor magas, ha a vélemény akár teljes fordulata sem érinti a kapcsolatokat. A szólásszabadság noha kétségtelenül a véleménynyilvánítás egyik aranyfedezete, annak folyamatait a vélemények szociális szabadságfoka jelentősen differenciálja.

A vélemények szociális szabadságfoka alapján különböző korokban és társadalmakban a véleménynyilvánításnak eltérő övezetei lehetnek. A rendszerváltás előtti kelet-európai társadalmak látens közvéleményének értelmezéséhez négy övezetet a „szabad vélemények”, a „kvázi-szabad vélemények”, a „preferált vélemények” és a „kommunikációs tabuk” tartományát különböztetem meg. Az említett – nem mindig éles határokkal elváló – övezetekben eltérő kontrollmechanizmusok, normák, szerepelvárások, szankciók és jutalmak érvényesülnek, amelyek következtésben jelentősen különbözik a magánvélemények kimondásának kockázata. Összességében elmondható, hogy a szabad vélemények felől a kommunikációs tabuk felé haladva fokozatosan csökken a vélemények szabadságfoka.

A szabad vélemények övezetében nincsenek olyan normák, amelyek jutalmaznák vagy büntetnék a véleményeket. E szegmensen belül a vélemény szociálisan is szabad, a legkülönbözőbb álláspontok iránt nagyfokú tolerancia érvényesül. A vélemények a lényegét tekintve következménynélküliek. A kvázi szabad vélemények szférájában is magas a vélemények szabadságfoka. A társadalom legkülönbözőbb intézményeiben elismerik, hogy az idesorolható álláspontok magánügynek tekinthetők. A magas szabadságfokot az biztosítja, hogy e véleményekkel szemben nem alkalmaznak negatív szankciókat. Monolitikus vagy afelé hajló társadalmakban a központi hatalom mégsem teljesen közömbös az alternatív vélemények iránt, hanem különböző jelzésekkel, „jó pontokkal” érzékelteti, esetleg jutalmazza a számára kedvező nézeteket. A preferált vélemények övezetéhez olyan álláspontok sorolhatók, amelyeknek a hatalom megtartása szempontjából már nagyobb a fontosságuk, jóllehet e témák szabadsága jogi szempontból aligha megkérdőjelezhető. A központi hatalom számára mégis az adminisztratív intézkedések egész arzenálja áll rendelkezésére, amelyek segítségével (pl: a munkahelyről való elbocsátás vagy a karrier blokkolása) ellehetetlenítheti a lázadót. Az ilyen társadalmak tagjai túlnyomó részt tudatában vannak annak, hogy „a hatalom kezei messzire elérhetnek” s ennek visszatartó ereje rendkívül bénító lehet. A kommunikációs tabuk olyan témákat fognak át, amelyek a hatalom szempontjából megkérdőjelezhetetlenek. Ezek áthágását mind a kemény mind a puha diktatúrákban – beleértve a jogi retorziókat is – a legkülönbözőbb eszközökkel akadályozzák. A rendszerváltás előtti Magyarországon a szovjet csapatok magyarországi állomásozása, a párt vezető szerepe, a szocializmussal szembeni alternatív törekvések hangoztatásának tilalma olyan kommunikációs tabuk voltak, amelyeket lényegében a '80-as évek végéig a rendszernek sikerült betartatnia. Tabu persze sokféle lehetséges. Témánk szempontjából fontosnak látom a koercitív és a kulturális tabuk megkülönböztetését. Az említett kommunikációs tabuk koercitív jellegük miatt lényegesen különböznek a kulturális tabuktól, amelyek társadalmi konszenzuson alapulnak és amelyek a széles

körü ismertség – mindenki tudja, hogy mindenki így gondolkodik – rendkívüli tartósságot biztosít. A hatalom megtartására irányuló kommunikációs tabuk esetében legfeljebb látszólagos konszenzusok léteznek. A tiltott nézetek a nyilvánosságban nem kapnak ugyan hangot de az intim közösségekben kisebb-nagyobb gyakoriságban megfogalmazódnak és így az is elmondható, hogy a „sokan tudják, hogy mások is tudhatják”, a fenti tabuk nem konszenzuson, hanem kényszeren alapulnak.

A koercitív tabuk a közvélemény-kutatások számára mindig szakmai kihívást jelentenek. A rájuk irányuló kérdések a nyilvánosságban vagy a demoszkópiai kutatások kérdőíveiben egészen a múlt rendszer utolsó éveig tilalom alá estek. A kutatók leleményessége esetenként mégis áttörte a koercitív tabuk páncélját. Egy 1983-ban végzett felvétel eredményei pregnánsan mutatták: ha mégis elhangzanak ilyen kérdések a közönség elsöprő többsége tabuként kezeli azokat. A szóban forgó – Nagy Lajos Géza által irányított – kutatás során a vizsgált populációnak négy második világháború utáni korszakot az 1945-48-ig tartó periódust, az '50-es éveket, az 1956-os októberi eseményeket és „az utóbbi egy-két évtizedet” ('70-es '80-as évek) kellett különböző értékek segítségével jellemeznie (Nagy 1989). Az értékmérlegek egyenlege alapján egyértelművé vált, hogy a közvélemény mely korszakokat minősítette „jó”-nak illetve „rossz”-nak. A korszakok összehasonlítása során az '56-os események éles választóvonalat képeztek. A korábbi periódusokat a negatív, a későbbieket a pozitív értékek dominálták, azonban valamennyi összehasonlított korszak közül – beleértve az '50-es éveket is – a legnegatívabb képet az '56-os eseményekről alakított ki a közvélemény. A kirajzolódó trend még akkor is egyértelmű ha feltételezzük, hogy a lakosság egy része a kultivált ideológiák és a propaganda hatására – vagy attól függetlenül – valóban negatívan ítélte meg '56-ot. Az értékelés egyöntetűsége és töretlensége nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalom döntő többsége tisztában volt a kérdés tabu jellegével. Más kutatási eredményeket is figyelembe véve feltételezhetjük, hogy érzékelve a kérdés súlyát és lehetséges következményeit a válaszadók jelentős része a magánvéleményét és a deklarált véleményét elválasztotta egymástól. Az értékelések egyöntetűsége és az a körülmény, hogy egyetlen kemény változó sem befolyásolta szignifikánsan a vizsgált korszakok értékprofiljának és '56 negatív megítélésnek trendjét, valószínűsíti a fenti interpretáció jogosultságát. Ilyen irányba mutatnak a későbbi vizsgálatok is, amelyek jelzik, hogy rendkívüli összetettsége és részben máig ambivalens megítélése ellenére, már közvetlenül a rendszerváltozás után a fentiekhez képest ugyancsak radikális fordulat következett be '56 értékelésében.⁵ Saját tapasztalataim szerint az ilyen – bizonyos tekintetben 180 fokos – fordulatok a látens közvélemény tipikus ismérvei közé tartoznak.

A négy övezet jellegzetességeinek – mindenek előtt eltérő szabadságfokainak – áttekintése alapján kézenfekvő, hogy különösen a preferált vélemények és a koercitív tabuk tartományát érintő kérdésekben volt a legveszélyesebb a kritikai vélemények kimondása. Jórészt a magán és a nyilvános vélemények szétválásával a magánvélemények gyakori elrejtésével és helyettük a terepszínű deklarált vélemények kinyilvánításával magyarázhatjuk azt a közismert jelenséget, hogy a rendszerváltozás előtti magyar társadalom közvéleményt a támogató vélemények túlsúlya, a vélemények J-alakú megosztása jellemezte. Polarizált, U-alakú megosztások elsősorban a szabadvélemények szférájában sűrűsödtek. Kisebb gyakorisággal a kvázi-szabad vélemé-

5 Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Vásárhelyi Mária elemzését (2007).

nyek övezetében is feltűntek, mégis az ide tartozó véleményeknél már uralkodó volt a hivatalos normákat szem előtt tartó, azoknak behódoló deklarált vélemény.

A véleménynyilvánítás kockázati szintje persze nemcsak témartományonként különbözik, hanem attól is függ, hogy milyen szituációban, hány ember előtt, illetve mennyire védett, megbízható miliőben zajlik a véleménynyilvánítás. A látens közvélemény anatómiájának és működésének megértéséhez legalább négy szituációtípust érdemes megkülönböztetni:

1) Az intim közösségek megbízható közegében elsősorban erős kötésű kapcsolatok, közeli rokonok, barátok között zajló megbeszélések, amelyeknek a védetségét az is növeli, hogy a beszélgető társak legtöbb esetben hasonlóan vélekednek az adott témáról.

2) Futólagos ismerősök, gyenge kötésű pályáin elhangzó nézetek, amelyeknek az előbbieknél már nagyobb a kockázata. Ennek mérséklését azonban nagyban elősegíti, hogy gyenge kötéseken esetén a véleménynyilvánító mérlegelheti hogy kik vannak jelen és hogy az adott közegben vállalja-e a véleménynyilvánítást vagy kitér előle.

3) Félnyilvános intézményes fórumokon elhangzó kijelentések. E fórumokon a jelenlévők nagy száma, heterogenitása, a résztvevők illetve a kérdésben elhangzó véleményklímának a nem kellő ismerete az előzőekhez képest jóval megnöveli a kritikai vélemény kimondásának kockázatát.

4) Tömegkommunikáció nyilvános csatornáin elhangzott álláspontok. E fórumok a véleménynyilvánítás szempontjából a legkockázatosabbak, hiszen a közönség mérete, a befogadók ismeretlensége, a tömegkommunikációs intézmény feltételezett vagy tényleges hatékonysága és politikai potenciálja következtében egy-egy rosszul sikerült véleménynyilvánításnak – amely szinte az egész társadalom szeme láttára történik – szinte kiszámíthatatlanok a negatív következményei.

Az erős kötéseken alapuló intim közösségek kommunikációs szituációjától a tömegkommunikációs megnyilatkozások felé haladva a kommunikációs folyamatok láthatósága szituációtípusról szituációtípusra fokozatosan növekszik, ami nagyban hozzájárul a kockázati tényezők növekedéséhez. A vizsgált két dimenzió a véleménynyilvánítás övezeteinek, illetve szituációtípusainak kombinálásával egy olyan mátrixhoz juthatunk, amely plasztikusan rajzolja ki a véleménynyilvánítás kockázatmentes, kis-, közepes- és nagy kockázatú toposzait.

1. táblázat A véleménynyilvánítás kockázatának mértéke, a véleménynyilvánítás övezetei és kommunikációs pályái szerint

Kommunikációs pályák, szituáció típusok	Szabad vélemények...	Kvázi-szabad vélemények...	Preferált vélemények...	Kommunikációs tabuk...
	övezetei			
„Erős kötésű pályák”	0	0	0	X
„Gyenge kötésű pályák”	0	X	X	XX
Intézményes fórumok	0	X	XX	XXX
Tömegkommunikációs intézmények	0	XX	XXX	XXX

0 = nincs a véleménynyilvánításnak kockázata.

X = a véleménynyilvánításnak kicsi a kockázata.

XX = a véleménynyilvánítás kockázata közepes szintű.

XXX = nagy a véleménynyilvánítás kockázata.

A táblázatban felülről lefelé illetve balról jobbra haladva – az első oszlop végig kockázatmentes terepe kivételével – rendre növekszik a véleménynyilvánítás kockázata. A tendencia a jobb alsó sarokban és a vele szomszédos kockákban éri el a tetőpontját. A nullával jelzett szegmens azokat az eseteket fogják át, amelyekben a magánvélemények elrejtése fel sem merül. A kis kockázattal jelzett helyzetekben rejtőzködés előfordulhat, de viszonylag ritkán, mert a kockázat csekély mértéke következtében a magánvéleményt számos esetben nyilvánosan is felvállalják. A látens közvélemény sűrűsödésének jellegzetes toposza a közepes és a nagy kockázatúnak megjelölt esetek, amelyekben a „deviáns” nézetekkel rendelkező személyek a normákhoz illetve a tabukhoz igazítják nyilvános véleményüket, miközben privát szférájukban igyekeztek megőrizni valódi felfogásukat.

A magánvélemények elrejtése, titkosítása, eltérő méretű. Az álcázásnak létezik egy radikálisabb és egy visszafogottabb formája. Az előbbiben legalábbis külsőlegesen egy behódoló alakoskodás érvényesül: a deklarált vélemény teljesen hozzáigazodik a norma által sugallt és rendszerint a többség által is osztott támogató véleményáramlathoz. A mimikriszerű alkalmazkodásnak nagy előnye, a kockázat radikális elkerülése, hátránya viszont az esetenként kialakuló kognitív feszültség.⁶ Az álcázás más kommunikációs taktikára épülő formája, amikor az ágensek magánvéleményüket kvázi-magánvéleményük mögé rejtik el. A kvázi-magánvélemény sajátos átmeneti forma, a magán és a konform módon igazodó deklarált vélemény között. Átment valamit a magánvéleményből, kifejez egy bizonyos távolságtartást, de a támogató véleményhez képest egy mérsékelt „közbülső” választ képvisel. A kvázi magánvélemény a terepszínű véleménynél kockázatosabb, de mértéktartó jellege miatt biztosít valamiféle védettséget, s a mimikrinél kisebb mértékben indukál kognitív feszültséget. A kvázi-magánvélemények inkább a kis és közepes kockázatú helyzetekben gyakoriak, míg a mimikri elsősorban a nagy kockázatú szituációkban. Ez utóbbiak esetén még a kvázi-magánvélemények is visszatetszést kelthetnek vagy egyéb negatív következményeket válthatnak ki. Az elmondottak alapján a látens közvéleményt nemcsak a magán- és nyilvános vélemények szétválása jellemzi, hanem az is, hogy a kritikai és a támogató vélemények más-más kommunikációs pályákon áramlanak. A támogató vélemények valamennyi kommunikációs csatornán megjelennek, míg a kritikai jellegűek számos esetben kiszorulnak a nyilvános fórumokról és a tömegkommunikációkból. Ez a kommunikációs pályaspecifikus kötöttség nagymértékben korlátozza a látens közvélemény közvetlen megfigyelhetőségét.

A figyelmes olvasóban már a fenti fejtegetések alapján is felvetődhetett, hogy a látens közvéleménynek – a társadalom struktúrájától, a politikai intézményrendszer jellegétől, a represszió mértékétől és a társadalmi nyilvánosság szerkezetétől és színvonalától függően – eltérő típusai lehetnek. Miután tanulmányomnak egyik alapkérdése a látens közvélemény kiterjedésének, érvényességi körének meghatározása és a látens közvélemény különböző megjelenési formái fontosak e kérdés megválaszolásának szempontjából – hacsak vázlatosan is – érdemes megkülönböztetni a látens közvélemény két legjellegzetesebb típusát, az izolált és a kiterjedt látens közvéleményt. A

6 A monolitikus társadalmakban az emberek bizonyos mértékig hozzá szoknak az ilyen típusú kognitív feszültségekhez, ami önmagában is csökkenti a fellépő disszonancia mértékét, a redukciót pedig elősegíti az a megfontolás, vagy illúzió, hogy így legalább sikerül megőrizniük a magánvéleményüket.

két típus sajátosságait és legfontosabb eltéréseit öt dimenzió – a represszió mértéke, a deklarált vélemény modális típusa, a kommunikációs pályák jellegzetessége, kritikai vélemények láthatósága és a pluralizmus ignoranciája – alapján vázoló fel.

2. táblázat Az izolált és a kiterjedt látens közvélemény jellegzetességei, az öt dimenzió alapján

A dimenziók	Izolált látens közvélemény	Kiterjedt látens közvélemény
A represszió mértéke	nagy, átfogó jellegű	mérsékelt szintű
A deklarált vélemény modalitása	túlnyomó részt támogató	támogató és közbülső (kvázi-magánvélemény)
A tipikus kommunikációs pályák	intim jellegű, „erős kötések”	„gyenge kötések” (szórványosan félnyilvános és nyilvános fórumok)
A kritikai vélemények láthatósága	alacsony szintű	közepes szintű
A pluralizmus ignoranciája	magas szintű	alacsony szintű

Az izolált látens közvélemény a kemény diktatúrákban a represszió magas szintje, a csaknem mindent átható hivatalos politikai elvárások közegében válik tipikussá. A nyilvánosan deklarált vélemények a hivatalos álláspontokat, ideológiákat visszhangozzák. A magánemberek fenntartásai, sérelmei, kritikai véleményei, nagy mértékben lefolytottak, csak a legmegbízhatóbb barátok vagy rokonok erős kötése között (főleg négy szemközti) jelennek meg. A kockázatok nagysága miatt a titkosítás kis izolált szigetei hálózati lyukakat képeznek, amelyek következtében mások kritikai véleményei, lényegében láthatatlanok.⁷ Ennek folyamányaként a pluralizmus ignoranciája rendkívül magas szintű lehet.

A kiterjedt látens közvélemény elsősorban a felpuhuló diktatúrák kísérő jelensége. A mérsékelt represszió, a véleménynyilvánítás kockázatainak csökkenése, a félszabad- és szabad övezetek kitérítése nemcsak a politikai távolságtartás bizonyos formáit teszi lehetővé, hanem azt is, hogy a deklarált vélemények között növekedjenek a közbülső alternatívákat kifejező magánvélemények, sőt a kisebb kockázatú szituációkban a kritikai vélemények is szórványosan megjelenhetnek. A kiterjedt látens közvélemény formálódásában meghatározó szerepük van a gyenge kötéseknek is, amelyek megszüntetik vagy legalábbis csökkentik, kritikai vélemények izoláltságát. A nyilvános közölhetőség határai is némileg kitérülnek, bizonyos kritikai hangok eseteként a nyilvánosság színterein is megjelennek. A kommunikációs pályák nagyobb nyitottsága növeli a kritikai vélemények láthatóságát, és percipiálásának lehetőségét. A pluralizmus ignoranciája - a kritikai vélemények alulbecslése – ugyan fennmarad, de az említett kommunikációs átrendeződések következtében kisebb mint az izolált látens közvélemény esetében. A kiterjedt látens közvélemény Magyarországon főleg a rendszerváltozást megelőző két-három évben vált tipikussá.

A látens közvélemény megfigyelése és szindrómáinak elemzése szempontjából a rendszerváltozás előtti kelet-európai társadalmak, köztük a magyar is ideális laborató-

7 A láthatatlanság itt elsősorban a privát emberek, a társadalom nézőpontjából értendő. A hatalom csúcsán elhelyezkedők diktatúra jellegzetes eszköztára segítségével jórészt tudatában vannak a létező „elenséges” nézeteknek. A strukturális lyukak szerepéről lásd: Burt 1992.

riumoknak bizonyultak. Tanulmányom e fejezetében tudatosan az „itt és egykor” szerzett megfigyelésekre és kutatási eredményekre támaszkodtam. Azóta számos kutatás már a rendszerváltozás utáni demokratikus viszonyok között is kimutatta és elemezte a rejtőzködés részben újkeletű szindrómáit.⁸ Egyértelművé vált, hogy a látens közvélemény – jóllehet szűkebb tématarományban a korábbiaktól eltérő szankciók működtetésével a véleménynyilvánítás övezeteinek másfajta „eloszlása” mellett – a demokratikus intézményrendszer keretei között is azonosítható. A nyilvánosság szerkezeti átalakulása, magasabb szintje mellett jelentősen megnő a szabad- és a kvázi-szabad vélemények tartománya és összeszűkül a preferált vélemények és a tabuk övezete. Kardinális változás, hogy megszűnnek a koercitív tabuk és az izolált látens közvélemény. A kiterjedt látens közvélemény szindrómáit ugyanakkor itt és most is megfigyelhetjük különösen olyan helyzetekben, amikor „felforrósodik” a közvélemény. E tanulmány keretei között nincs lehetőségem a megosztott és felforrósodott közvélemény szimptomáinak elemzésére. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy a kellő konszenzusalapok hiánya, a társadalom éles megosztottsága jelentősen megnövelheti a véleménynyilvánítás kockázatait és valóságos táptalaja lehet a felforrósodó közvéleménynek, amely számos esetben pl.: kiélezett választási szituációkban, vagy felkorbácsolt interetnikai kérdésekben a vélemények kendőzésében titkosításában is megnyilvánul.

A KÖZÖNSÉG CSÖKKENŐ MEGKÖZELÍTHETŐSÉGE ÉS ÁTTEKINTHETŐSÉGE

Mérete, heterogenitása és komplexitása következtében a közvélemény egésze spontán módon áttekinthetetlen. Az alapanyagát képező vélemények és kommunikációs folyamatok sokaságát, véleményáramlatainak kiterjedését személyes megfigyelés útján senki sem képes percipiálni. Elisabeth Noelle-Neumann ugyan nem minden ok nélkül hozta létre a kvázistatisztikai percepció fogalmát, mely szerint az emberek alkotnak valamiféle becslést a közvéleményről, számos mérés azonban azt valószínűsítette, hogy az említett kvázistatisztikai percepciók viszonylag gyakran – a pluralizmus ignorancia fennállása esetén akár tömegesen is – tévesnek bizonyulnak.⁹ A közvélemény kvázistatisztikai percepciója ugyanis szükségszerűen torz személyes mintákon alapul. A saját egocentrikus netvörkökben vagy akár a tágabb mikrokörnyezetben szerzett benyomások alapján kialakított minták esetében statisztikai reprezentativitásról természetesen nem beszélhetünk. E személyes minták már csak rendkívül homofil jellegük következtében is lényegesen eltérnek a reprezentatív mintáktól, amelyeknek eleve feltétele, hogy az alapsokaság minden tagjának egyenlő esélye legyen a mintába való bekerülésre.

A közvélemény egészének áttekintésére csak a reprezentatív mintavétel segítségével nyílik esély. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban joggal felvethető az a kérdés, hogy a posztmodern társadalmak viszonyai között fennáll-e egyáltalán a min-

8 Lásd: Kovács 1994; Angelusz 1996, 2002; *A közvélemény-kutatás fekete napja*; Kolosi-Tóth 2002; Fischer 2005; Angelusz-Tardos 2006; Riegeler-Bartha 2006.

9 Lásd pl.: Fields-Schuman 1976; Taylor 1982; vagy O’Gorman 1975.

tába kerülés egyenlő esélyének lehetősége. Úgy gondolom, hogy a fenti elv maradéktalanul érvényesüléséről semmiképpen nem beszélhetünk. Ennek talán az egyik legszembetűnőbb jele a merítési kvóták évek óta tartó csökkenő tendenciája, amelynek negatív következményeiről, számos jelentős publikáció született.¹⁰ A mérési kvóták csökkenése az elmúlt négy évtizedben, hazai terepen is érvényesült. Amíg a '60-as évek végén a '70-es évek elején a kérdezőbiztosoknak durván a minta négyötödét sikerült elérniük, addig napjainkban a kvóta alig haladja meg ennek felét. A nehézségeket fokozza, hogy az elérhetőség társadalmi-demográfiai csoportonként is különbözik. Budapesten, az elit és az értelmiség soraiban, a fiatal generációk, az aktív keresők esetében az átlagosnál lényegesen rosszabbak a megközelíthetőség feltételei.

A csökkenő merítési kvóták mellett az elért és az el nem ért sokaság – a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönség – összetétele jelentős mértékben különbözik.¹¹ Bármely magyarázó változó, amely egyszerre befolyásolja valamely vizsgálat függő változóját és eltérő megoszlásban fordul elő a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben befolyásolja a minta reprezentativitását és az eredmények validitását. Az ilyen változókat elágazó szelektoroknak nevezem. Ha például a pártpreferencia a függő változó, amely mint tudjuk településtípusonként szignifikánsan különbözik (pl.: Budapesten és a falvakban) és a két település típus állampolgárai – különböző önszelekciós folyamatok, vagy elérhetőségük következtében – eltérő arányban fordulnak elő a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben a település típusa elágazó szelektornak tekinthető. Eddigi kutatásaink alapján is tudjuk, hogy pl.: a „régio” vagy az életkor ebben a tekintetben szintén elágazó szelektorok. Miután a kutató intézetek rendszerint ismerik a fenti összefüggéseket, szakszerűen alkalmazott súlyozási eljárások segítségével többé-kevésbé csökkenthetik a torzításokat. A probléma az, hogy természetesen lehetnek ismeretlen elágazó szelektorok is, amelyek esetében éppen ismeretlenségük miatt a súlyozás útján történő reparáció nem kivitelezhető. Elágazó szelektor persze a pártpreferencia is lehet, ha a különböző pártok híveinél eltérően alakul a válaszolás és a szavazási hajlandóságok mértéke. Példát említve 1990-ben az MSZP, 1998-ban a MIÉP, 2002-ben az MSZP, a legutóbbi EU választáson a Jobbik híveinél maradt el a demoszkópiái megnyilatkozás, a szavazási részvételük mögött. A pártpreferencia mindezekben az esetekben, elágazó szelektorként működött.

A jelen fejtegetések szempontjából nem tartom szükségesnek azoknak a társadalmi változásoknak a részletes taglalását, amelyek a merítési kvóták csökkenéséhez, illetve az egyenlő elérhetőség feltételeinek romlásához vezettek. Mégis legalább futólagosan érdemes utalni arra, hogy az elmúlt évtizedek urbanizációs, illetve mobilitási tendenciái, a posztmodern életforma térhódítása, tömegkommunikáció narkotikus diszfunkciója,¹² a politika iránti ellenérzések növekedése, illetve közvélemény kutatások presztizsének csökkenése egyaránt közre játszott a válaszadói hajlandóság kedvezőtlen alakulásában. De akár mik is az okok és a közreható változók, önmagában az a tény, hogy a megcélzott minták tagjainak nagyobbik fele nem megszólítható - és így

10 Lásd erről pl.: Mohler et al. 2003; vagy Groves–Peyteva 2008.

11 A nemválaszolás típusairól és torzító hatásáról a hazai irodalomban lásd: Lepcsényi 2007–2008.

12 A narkotikus diszfunkció fogalma Lazarsfeld és Merton klasszikus tanulmányából származik. Lásd: Lazarsfeld–Merton 1948.

véleményeik, választási preferenciájuk a közvélemény kutatók előtt rejtve maradnak – számottevően rontja a közvélemény áttekinthetőségét.

Könnyen belátható, hogy a választói részvétel és a demoszkópiai participáció között a hasonlóságok ellenére is jelentősek a különbségek. A kétféle participáció az átfedésben lévő csoportok ellenére át is metszi egymást elkülönítve az ebből a szempontból kongruens és inkongruens csoportokat.¹³ A közönség látenciájának elemzéséhez a „politikai underclass” mellett három inkongruens típus a „láthatatlan szavazók”, a „rejtőzködő szavazók” és a „rejtőzködő nem szavazók” megkülönböztetése fokozott figyelmet érdemel (Angelusz 2005).

A politikai underclass tagjai noha szavazati joggal rendelkező állampolgárok politikai szempontból intaktak, a politika világa nem éri el érdeklődési küszöbüket. Ennek megfelelően közvélemény-kutatásokat elkerülik és a választásokon sem vesznek részt. A politikai underclass jelentős része az anyagi, a kulturális és a társadalmi erőforrások tekintetében is a deprivált csoportokhoz tartozik. A közvélemény-kutatás a választási adatok előrejelzésnél úgy tekinti őket mintha nem léteznének, hiszen egy részük címhányuk miatt be sem kerülhet a mintába, más részüket pedig nem a politikai underclass-hoz tartozó személyek pótcímeivel helyettesítik. Mindez a pluralizmus ignorancia növekedése irányába hat és hozzájárulhat a választási részvétel felülbecsléséhez.¹⁴

A megfigyelhetőség és a validitás szempontjából a legnagyobb dilemmát a láthatatlan szavazók okozzák. Ez utóbbiak mobil életformájuk, zsúfolt programjaik, esetenként a kérdés iránti averziójuk következtében elkerülik a közvélemény-kutatásokat miközben parlamenti választásokon – azok nagyobb relevanciája miatt – részt vesznek. A láthatatlan szavazók egy része eleve rejtőzködő: azért kerülnek el az interjúkat, mert nem szeretnék felfedni politikai nézeteiket, pártpreferenciájukat. Akár tudatos rejtőzködési szándékból, akár más motívumok miatt valósul meg a „demoszkópiai abszencia” a közvélemény kutatások előtt rejtve marad a szóban forgó személyek távollmaradási vagy részvételi szándéka és pártpreferenciája. A láthatatlan szavazók a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb szintjein előfordulnak mégis bizonyosra vehető, hogy a magasabb társadalmi státuszok felé haladva arányuk megemelkedik.

A rejtőzködő szavazók annak ellenére mennek el szavazni, hogy a közvélemény-kutatás során – vagy rejtőzködési szándékuk, vagy alacsony részvételi involváltságuk miatt – úgy nyilatkoztak, hogy távol maradnak a választástól. A rejtőzködő nem szavazók esetében viszont a verbális megnyilatkozás és a tett ellenkező irányban tér el egymástól. A kérdés során a válaszoló sokszor egyszerűen a részvétel normájának engedve sztereotip módon mond igent a részvételi szándékot tudakoló kérdésre, de végül mégsem vesz részt a voksoláson. A rejtőzködő szavazók és a rejtőzködő nem szavazók válaszolói magatartásából származó torzítások szerencsés esetben – ha a két típus gyakorisága nagyjából megegyezik – semlegesíthetik egymást. A rejtőzködésükből adódó látencia első sorban a váratlanul magas vagy a meglepően alacsony

13 A választási és a demoszkópiai részvételi hajlandóság kongruens és inkongruens eseteiről lásd Tardos Róberttel írt tanulmányunkat (Angelusz–Tardos 2009).

14 A legtöbb esetben a mintába került személyek összességét vagy az elért személyeket tekintik 100%-nak noha a fent leírt okok miatt a demoszkópiai kutatások nem fedik le a potenciális közönség egészét. Ebből adódóan ha például az elért személyek kétharmada állítja, hogy részt fog venni a választáson valójában ez az elért közönség és nem a potenciális közönség kétharmada.

participáció villámfényénél válik láthatóvá. A meghökkentően magas részvétel kialakulásában rendszerint komoly szerepet játszik, hogy a rejtőzködő szavazók aránya jelentősen meghaladja a rejtőzködő nem szavazók hányadát. A váratlanul alacsony részvétel viszont gyakran abból adódik, hogy az előzőtől eltérően a rejtőzködő szavazók száma maradt el a rejtőzködő nem szavazókhoz képest.

A KÖZVÉLEMÉNY „LÁTHATATLAN” KÖVETKEZMÉNYEI

A látencia eddig vizsgált formái a megfigyelhetőség vertikális és horizontális korlátain alapultak. Az előzőek inkább a láthatóság, az utóbbiak inkább az áttekinthetőség akadályaiba ütköztek. Akár a vélemények, akár a véleménynyilvánító ágensek felől vizsgáltuk a látenciát a rejtőzködés, az elérhetőség, a megszólaltathatóság szindrómáival szembesültünk. A látencia és a közvetlen megfigyelhetőség hiánya mindkét esetben kéz a kézben jártak.

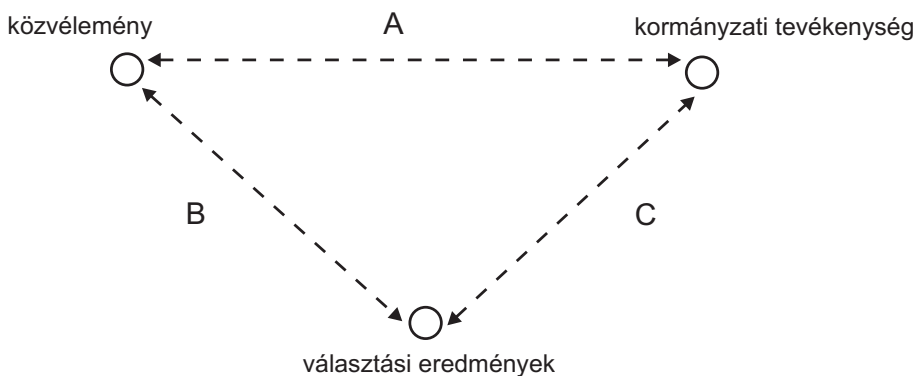
A látencia harmadik aspektusa első sorban a közvélemény dinamikájához, a vélemények perspektivikus formálódásához és transzformációjához kapcsolódik. Ezekben az eseteiben is érvényesül a közvetlen megfigyelhetőség hiánya, ez azonban elsősorban a „még nem láthatóság” illetve az „előreláthatóság” nehézségeiből származik. A még nem láthatóság a kiforratlan attitűdök, illetve a vélemények amorf jellegének a következménye és a közvéleményformálódás kezdeti stádiumához köthető. Az előreláthatóság hiánya viszont inkább a közvélemény hosszútávú alakulásának bizonytalanságával, az előre nem látható indikátor-eseményekkel illetve a közvélemény láthatatlan következményeivel hozható kapcsolatba. Az előreláthatóság hiánya, a láthatatlan következmények sok esetben csak utólagos számbavétele olyan problémakört jelez, amely közel áll a mertoni látencia elméletéhez és részben ennek keretei között értelmezhető (Merton 1980). Az értelmezést megkönnyíti, hogy Merton a látens és a manifeszt funkció fogalmát nem merev ellentétként kezelte. Felvetette annak lehetőségét is, hogy utólag felismervén a látens funkciókat a jövőben azok akár manifesztté – előre megcélzottá – is válhatnak. Érdekes számításba vennünk azt is, hogy az előre látható és az előre nem látható következmények sem élesen válnak el egymástól és mindkettőnek különböző fokozatai léteznek, miközben éppúgy előfordulhatnak előre nem látott, de nem is teljesen váratlan következmények, mint az előzetesen várt, vagy megcélzott helyzetek töredékes megvalósulása. Számos esetben éppen az eltérő esélyű alternatív jellegű következmények lehetősége – a perspektíva nyitottsága – válik a látencia forrásává.

Merton látencia felfogásának és a látens közvélemény viszonyának tárgyilagos megértéséhez természetesen figyelembe kell vennünk, hogy sem fő művében sem más írásaiban nem használta a látens közvélemény fogalmát. A látens és manifeszt funkciók érvényesülésére felhozott példái között az egyik – amely a propagandának a közvéleményre kifejtett ambivalens hatásáról szól – egyértelművé teszi, hogy az előre nem látott és így nem szándékolt következmények a közvélemény formálódásának is gyakori kísérő jelensége, amelynek tudatos bekapcsolása az elemzésbe szociológiai szempontból gyümölcsöző lehet. A látens és manifeszt funkciók fogalmi fegyvertárával Merton szerint sikeresen vizsgálható pl. hogy: „... egy propaganda kampánynak azon a bevallott célon kívül, hogy felkorbácsolja az emberek hazafiaságát, olyan kö-

vetkezménye is van-e, hogy sok ember vonakodik majd őszintén hangot adni véleményének, ha eltér a hivatalos politikától stb. Röviden azt állítjuk, hogy a szociológus sajátos szellemi teljesítménye elsősorban abban rejlik, hogy a nem szándékolt következményeket (köztük a látens funkciókat) éppúgy tanulmányozza, mint az előre látott következményeket (köztük a manifeszt funkciókat)., (Merton 1980: 654)

Jóllehet Merton felfogása számos, a továbbfejlesztés szempontjából ösztönző gondolatot tartalmaz, az előre nem látható következmények aspektusát mégis V. O. Key állította a közvéleményelmélet centrumába. A közvélemény természetrajzát és a demokratikus intézményrendszerhez – mindenek előtt a kormányzáshoz – fűződő viszonyát elemző könyvének talán a legoriginálisabb része éppen a látenciáról szóló fejezet.¹⁵ Már az eddig felvázolt jellegzetességek alapján is érzékelhető, hogy a neves szerző egész problémalátása az amerikai demokrácia viszonyaira épül és vélemények rendkívül magas szabadságfokát tételezi. Kelet-európai perspektívából nézve egy ilyen megközelítésnek egyaránt vannak előnyei és hátrányai. A hátrányok közül elsősorban azt említeném, hogy az aktivitás és az intézményesülés problémájának előtérbe állításával a vélemények kimondhatóságának kérdésköre sajátos „vakfoltta” válik, amelynek következtében fel sem merül a vélemények elrejtésének vagy titkosításának lehetősége. E felfogásnak ugyanakkor aligha vitatható érdeme, hogy a vélemények és a szavazatok kapcsolatát, a vélemények voksokká transzformálódásának nagyon is összetett, sok esetben bonyolult áttételeket tartalmazó folyamatait helyezi vizsgálódásainak középpontjába. E koncepció szerint a látencia éppen abból adódik, hogy a véleményekből közvetlenül nem következethetünk a szavazatokra, mint ahogy - különösen kiegyenlített véleménymegosztások esetén – a közvélemény-kutatásokból sem vezethetők le lineárisan a választások eredményei. A közvélemény-kutatások által a szokásos módon megadott hibahatárok például egyáltalán nem számolnak a látenciából adódó hibákkal.

De térjünk vissza Key látencia koncepciójához. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért elgondolásának legfontosabb csomópontjait megkísérlem egy leegyszerűsített séma segítségével ábrázolni, amelyben elkülönítem a kormányzati tevékenység és a közvélemény interakcióját és mindkettőnek a választási eredményekre kifejtett hatását. A modell függő változója a választási eredmények.

1. ábra Látencia koncepció

¹⁵ V.O.Key: *A vélemények látenciája* (Key 2007).

A megszakított vonalak a hatások nehéz kiszámíthatóságát jelzik, amely szerint Key látencia felfogásának egyik legfőbb jellemzője. A kormányzati tevékenység és az aktuális közvélemény viszonya természetesen kétirányú, mégis a látencia szempontjából először azt érdemes szemügyre venni, hogy a kormányzat nézőpontjából mennyire lehet előrejelezni egy-egy releváns döntés hatását a közvélemény alakulására. Key számos olyan „adottságot” külső tényezőt említ, amelyekkel a kormányzatoknak számolniuk kell. A közvélemény alakulására ugyanis nemcsak a kormányzati döntések hatnak, hanem olyan exogen tényezők is, mint az előre nem látható spontán események vagy mint a döntések által mobilizálódó érték- és hiedelemrendszerek. Aligha vitatható, hogy a kormányzati döntést követően kialakulhatnak olyan indikátor-események, amelyek keresztezhetik a döntéshozók elképzeléseit. Valóban nem könnyű kalkulálni azzal, hogy egy-egy váratlan esemény hogyan érinti a társadalom kognitív infrastruktúráját és ennek nyomán milyen indulatok és ideológiák szabadulhatnak el. A döntéshozók természetesen eleve számolnak bizonyos váratlan hatásokkal és a közvélemény „büntetésétől” tartva sokszor nagyon óvatosan és körültekintően mérlegelik a lehetséges negatív következményeket. A korlátozott előrelátás következtében többféle forgatókönyvet hozhatnak létre. Egyes esetekben a tapasztalatok alapján olyan rutinok is kialakulhatnak, melyek eleve számolnak negatív fejleményekkel. Ilyesmit valószínűsít például az új kormányoknak az a gyakran megfigyelhető stratégiája, hogy a várhatóan kedvezőtlen visszhangot kiváltó „kényes” döntéseiket rendszerint kormányzati ciklus kezdeti szakaszára időzítik. Ez ugyanis lehetővé teszi a negatív reakciók fokozatos enyhülését és az intézkedésektől várt pozitív hatásoknak a választások időpontjához közeli érvényesülését. Így összességében – legalábbis a döntéshozók szerint – a korai döntés a későbbiekben kedvezően befolyásolja a közvéleményt és a választói magatartást.

A korai időzítés mellett szól az is, hogy a neuralgikus döntés negatív hatásait más, később sorra kerülő döntésekkel is ellensúlyozni lehet. Az alternatív kimenetekkel való kalkuláció lehetőségét a közvélemény már említett inkonzisztenciái is segíthetik. A közvélemény-kutatások által feltárt jelenség, hogy a nagyközönség gyakran egyszerre igényli a javuló gazdasági eredményeket és azt, hogy az embereknek személyesen mennél kevesebb áldozatot kelljen hozniuk a fellendülés érdekében. Az ilyen típusú inkonzisztenciák, amelyek a látencia gyakori kísérő jelenségei, rendszerint nem ismeretlenek a döntéshozók előtt: hatásukkal, bizonyos határok között számolni tudnak. Az elmúlt évtizedben is számos jelentős tanulmány irányította rá a figyelmet arra, hogy nagy formátumú államférfiak olykor milyen körültekintően mérlegelik döntéseik közvetlen és perspektívikus következményeit, különösen ha azok a választások kimenetelére is hatással lehetnek.¹⁶

A kormányzati döntések visszhangját, a várható közvélemény kiterjedését, erejét és perzisztenciáját természetesen nehéz előre megjósolni. Kézenfekvőnek látszik, hogy az előrejelzés empirikus korlátai annál nagyobbak, mennél távolabbi perspektíva előrejelzésére törekednek. Már ebből is következik, hogy a közvéleménynek, illetve a kormányzati tevékenységnek választási eredményekre kifejtett hatását – lásd az 1. ábrán a B és a C betűvel jelzett nyilakat – nehezebb „kiszámítani”, mint a kormányzatnak a közvéleményre gyakorolt hatását - lásd: az A-val megkülönböztetett nyilat.

16 Lásd pl.: Zaller 2003; vagy Brandon 2007.

Ez utóbbit a döntések fogadtatásának előzetes szondázásával, illetve megfelelő dinamikus közvélemény-kutatásokkal viszonylag jól tesztelhetjük. Más a helyzet a jövőbeli közvélemény mérhetőségével.

Hozzá kell tenni, hogy a közvélemény választói magatartássá transzformálódását a fenti séma végletekig leegyszerűsítve ábrázolja. Valójában nem egyszerűen a közvéleménynek a választási eredményekben való kifejeződéséről, a vélemények és a voksok lehetséges eltéréseiről van szó, hanem konkrét közvélemények tucatjairól, amelyek meghatározott relevancia szint felett, elvileg valamennyien befolyásolhatják az urnánál leadott szavazatokat. Ráadásul az issue-k mátrixához nem csak a választással egyidőben megnyilvánuló szinkron közvélemények tartoznak, hanem mindazok, az egymást követő diakron közvélemények is, amelyek a két választás között előfordultak.

Az sem elhanyagolható, hogy lehetnek „terra inkognitaként” megbúvó konkrét közvélemények. Egy választási ciklusban nem minden olyan közvélemény mérésére kerül sor, amelyeknek hatása lehetett a voksokra. Előfordulhattak olyanok is, amelyekre nem voltak megrendelések és az anyagi korlátok, az érdeklődés, vagy a kellő kutatói invenció hiánya miatt a közvélemény-kutatók, illetve a döntéshozók előtt ismeretlenek maradtak. A ilyen feltáratlan következmények annak ellenére nem jönnek számításba a választásokat befolyásoló közvélemények mátrixának összeállításánál, hogy egyikük-másikuk esetleg nyomot hagyott az emberek választói magatartásán. Feltételezhetjük azonban hogy a nagy relevanciájú közvélemények viszonylag ritkán kerülnek el a döntéshozók, illetve a kutatók figyelmét. Ugyanezért valószínűnek tartom, hogy a feltáratlan közvélemények a látencia-jelenségek előrejelzésnél nem tartoznak a nagyobb hibaforrások közé.

Fontosabb problémának látszik, hogy a közvélemény-kutatások mai fegyvertárával éppúgy komoly nehézséget okoz a konkrét közvélemények egyedi hatásának elkülönítése, mint együttes hatásuk kiszámítása. Minden jel arra mutat, hogy a szóban forgó látencia nem egyszerűen konkrét közvélemény-effektusok összegződéséből származik, hanem szövevényes, kumulációs, interakciós és kontextuális folyamatok következménye. Az ábrán C-vel jelzett nyíl koránt sem tekinthető magától értetődőnek. Felvetődhet az az elgondolás is, hogy a kormányzati döntéseknek a választási eredményekben kifejeződő valamennyi hatása a közvéleményen keresztül érvényesül. A közvetlen hatás számbavétele mégsem mellőzhető. A közvéleményt és a választási eredményeket a független változók részben eltérő készlete prediktálja, ennek megfelelően a kormányzati döntések közvetlen és közvetett hatása nagy valószínűséggel eltér egymástól. Azok a látencia-szindrómák, amelyek a B nyíllal jelzett utakon felmerültek a kormányzati tevékenység összehatásának előrejelzését is korlátozzák, tetéztve azokkal a nehézségekkel, amelyeket a C-vel jelzett útszakaszok tartalmaznak.

Korábbiakban már többször is utaltam arra, hogy Key hajlamos a látencia jelenségkörének kiterjesztésére és az eltúlzására is. Ennek ellenére sok igazság van abban az állításában, hogy „... kirívó esetektől eltekintve nincs ember, aki megmondaná vagy kiszámítaná egy-egy intézkedés hatását a választási eredményre” (Key 2007: 653).

Továbbra is a sémánál maradva úgy látom, hogy Key koncepciója szerint mindhárom nyíllal jelzett terület látencia forrásnak tekinthető. A szaggatott vonalak ezt az elgondolást kísérlik meg vizuálisan érzékeltetni. Magam részéről a látens közvélemény értelmezési tartományát ennél szűkebbnek látom és a rendkívüli kutatási nehézségeket kevésbé kapcsolom a látencia fogalmához. A látencia nem csak létezik, hanem számos

esetben mérhető, máskor becsülhető vagy legalábbis kimutatható. Álláspontom szerint a B és a C által jelzett nyilak mentén sűrűsödnek a közvélemény láthatatlan következményei. A keyi látencia felfogás tágassága persze összefügg azzal, hogy a közvélemény formálódásának kutatási nehézségeit eltúlozza, sőt esetenként misztifikálja is. Könyvének előszavában például így ír: „Precízen beszélni a közvéleményről nem tér el attól, mint amikor a Szentlelket kézzel próbáljuk megragadni.” (Key 1961: 8) Szellemessége ellenére nem osztom a szerző vitriolos megfogalmazását, akinek több esetben is bravúros empirikus elemzésekkel sikerült kimutatnia, a közvélemény látenciáját. Úgy gondolom, hogy napjaink társadalomkutatói sem adhatják alább.

Tanulmányom konklúziói röviden a következők: Összefoglalva az eddigi elemzéseket indokoltnak látom a látens közvélemény fogalmának kiterjesztését. A vélemények titkosítása, a magán és a nyilvános vélemények szétválása mellett a jelenséghez sorolom a véleményhordozók csökkenő elérhetőségéből, illetve konkrét közvélemények szavazattá transzformálódásából adódó látencia-szindrómákat is. Három aspektusból vizsgáltam a közvélemény látenciáját. Az elsónél a láthatóság, a másodiknál az áttekinthetőség, a harmadiknál az előreláthatóság akadályai a látencia fontos optikai komponensének bizonyultak. Mindhárom esetben közös vonás, a közvetlen megfigyelhetőség hiánya. A fogalom kiterjesztése úgyis megfogalmazható, hogy a tág értelemben felfogott látens közvélemény nem csak a vélemények szándékolt elrejtését, hanem a látencia nem intencionált folyamatait is magába foglalja. A fogalom térfogatának kitágítása megítélésem szerint hozzá járulhat a közvélemény kutatás szemléleti horizontjának bővüléséhez és látens közvélemény iránti nagyobb fogékonysághoz.

A három aspektust külön vizsgálva kétségtelennek látszik, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása a rendszerváltozás előtt sokkal átfogóbban érvényesült. Szűkebb kiterjedésben a vélemények elrejtésével azonban az elmúlt húsz évben is bőségesen találkozhattunk. Ezzel ellentétben a csökkenő elérhetőségből származó látencia elsősorban a jelen és a jövő közvélemény-kutatását fenyegeti. A konkrét közvélemények szavazatokká transzformálódásának dilemmái feltételezi a demokratikus választásokat. Ilyen típusú látencia problémáról a Kádár-rendszer vonatkozásában nem beszélhetünk.

IRODALOM

A közvélemény-kutatás fekete napja (é.n.):

<http://www.gallup.hu/Gallup/release/ppref020408.htm>.

Angelusz R. (1973): Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. *Valóság*, 10: 35–41.

Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat.

Angelusz R. A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig – A látens közvélemény természetrajzához. *Világosság*, 32(7–8): 518–533.

Angelusz R. (1996): A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája. *Jelkép*, 1: 3–22.

Angelusz R. (2000): A látens közvéleménytől a pluralizmus ignoranciájáig. *Szociológiai figyelő*, 1-2.

Angelusz R. (2002): A közvélemény-kutatások és a pluralizmus ignoranciája. In Sükösd M.–Vásárhelyi M. Szerk.: *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*. Budapest: Élet és irodalom.

- Angelusz R. (2005): A közönség elérhetősége avagy a közvélemény kutatások reprezentativitásának akadályai. *Jelkép*, 4: 5–13.
- Angelusz R.–Tardos R. (2006): „Rejtőzködő szavazatok” és a társadalmi- politikai miliő, a látencia probléma vizsgálatának egy megközelítése. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Mérésről-mérésre*. Budapest: DKMKA–Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Angelusz R.–Tardos R.: Demoszkópiai reprezentativitás és demokratikus reprezentáció. In Enyedi Zs. szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest: DMKA–Századvég.
- Brandon, R. (2007): Explaining latent Opinion: Presidential Anticipation of Public Preferences, 1976–2001. Paper prepared for the American Political Science Association’s meeting Chicago IL.
- Burt R.S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge M.A.: Harvard University Press.
- Fields, I.–Schuman, H.: Public Beliefs About the Beliefs of the Public. *Public Opinion Quarterly*, 40: 427–448.
- Fischer Gy. (2005): Sikerek és kudarcok a magyarországi választási előrejelzésekben. In Mészáros I.–Szakadat I. szerk.: *Magyarország politikai atlasza 2004*. Budapest: Gondolat.
- Glynn, C.I. (1997): Public Opinion as a Normative Opinion Process In Burlinson, B.R. ed.: *Communication Yearbook 20*. London: Sage Publications.
- Groves, R.M.–Peyteva, E. (2008): The Impact of Nonresponse Rates on Nonresponse Bias. *Public Opinion Quarterly*, 72(2).
- Key, V.O. (1961): *Public Opinion and American Democracy*. New York: Alfred A. Knopf.
- Key, V.O. (2007): A vélemények látenciája In Angelusz R.–Tardos R.–Terestyéni T.: *Media, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T.–Tóth I.Gy. (2002): Egy tévedés története. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 339–367.
- Kovács A. (1994): Látencia és mobilizálhatóság. *Szociológiai Szemle*, 4: 21–41.
- Lazarsfeld, P.–Merton R.: Mass Communication Popular Taste and Organized Social Action. In Bryson, L. ed.: *The Communication of Ideas*. New York, N.Y.: Harper.
- Lepcsényi L. (2007–2008): Közvélemény operacionalizálása és a nem válaszolós értelmezésének lehetőségei. *Jelkép*, 4:1.
- Merton, R. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat.
- Mohler, P.P.–Koch, A.–Gabler S. (2003): Alles Zufall oder? Ein Diskussionbeitrag zur Qualität von face to face – Umfragen in Deutschland. *Zuma Nachrichten*, November.
- Nagy L.G. (1989): Történelem-képek és jövő-képek. Ideológiai jellegű nézetszerveződések a 80-as évek elején. Kandidátusi értekezés.
- Noelle-Neumann E. (1980): *Die Schweigespirale, Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München–Zürich: R. Piper.
- O’Gorman H.I. (1975): Pluralistic Ignorance and white estimates of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 39(3): 313–330.
- Riegeler A.–Bartha E. (2006): Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Mérésről-mérésre*. Budapest: DKMKA–Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Taylor D.I. (1982): Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: Formal Analyses. *Public Opinion Quarterly*, 46: 310–335.
- Vásárhelyi M. (2007): *Csalóka emlékezet A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony: Kalligram.
- Zaller, I. (2003): Coming to Grips with V. O. Key’s Concept of Latent Opinion. In Mackuen, M.–Rabinovitz, G. eds.: *Electoral Democracy*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

SZENZÁCIÓK KETTŐS SZEREPBEN – AZ EMLÉKEZÉS HELYEI ÉS MILIÓI A MÉDIÁBAN* –

FOKASZ Nikosz–KOPPER Ákos

ELTE TáTK, Szociológia Intézet
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: fokata.bt@chello.hu

ELTE TáTK, Peripato Műhely
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: akoskopper@gmail.com

Abstract: In this paper we examine which role the press fulfills in forming the memory of modern societies. We employ the concept of Pierre Nora, French historian, according to which the ‘*millieux de memoire*’ disassemble in the modern societies and their role is taken over by the ‘*lieux de memoire*’ in maintaining the memory of societies. This study demonstrates that both the places and the milieus of memories are present in the media thanks to the so-called ‘*sensation-based*’, respectively ‘*evergreen*’ public life topics.

Összefoglaló: Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a sajtó milyen szerepet tölt be a modern társadalmak emlékezetének formálásában. Felhasználjuk Pierre Nora francia történész koncepcióját, amely szerint az ‘*emlékezés közösségei*’, a *millieux de memoire*-ok a modern társadalmakban felbomlanak és szerepüket a közösségi emlékezet fenntartásában az emlékezés helyei, a *lieux de memoire*-ok veszik át. Tanulmányunkban kimutatjuk, hogy az általunk szenzáció alapúnak illetve örökzöldnek nevezett közéleti témák jóvoltából a médiában az emlékezés helyei illetve környezetei egyaránt jelen vannak..

Keywords: tradition, memory, history, *lieux de memoire*, *millieux de memoire*, sensation, evergreen

Kulcsszavak: hagyomány, emlékezet, történelem, *lieux de memoire*, *millieux de memoire*, szenzációk, örökzöldek

BEVEZETÉS

Cikkünk középpontjában annak vizsgálata áll, hogy a modern média – a sajtó – milyen szerepet tölt be a modern társadalmak emlékezetének formálásában. Írásunkkal szeretnénk rámutatni arra, hogy bár a médiával kapcsolatban elsöre talán paradoxnak tűnik társadalmi emlékezetéről beszélni – hiszen a média világról elterjedt az a kép, hogy dominánsan a jelenben él, és csak a pillanatra, az újdonságra fókuszál –, mégis a

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA pályázat jóvoltából szerveződött Peripato Műhely keretében történt.

modern funkcionálisan differenciált társadalmakban a média kitüntetett szerephez jut a társadalmi emlékezet formálásában és a közösségi identitás karbantartásában. Ezt az ellentmondást úgy véljük, oly módon lehet feloldani, ha felismerjük, hogy a média két idősíkon létezik párhuzamosan.

Egyfelől a média jellemzően rövid távú memóriával rendelkezik, ahogy a világot az újdonságon, a ‘híren’, a szenzációin keresztül megragadja; másfelől viszont a hírek és az újdonságok, amelyeket a média nívumként tár elénk belesimulnak a jelenvalóságban állandósult hírfolyamba. Így, bár az egyes hírek és témák média aktualitása, s ebben az értelemben vett jelenidejűsége csupán hetekben, esetleg hónapokban mérhető, a *hírfolyamon* keresztül a média mégis a társadalom hosszú távú identitásának és közösségi emlékezetének karbantartója lehet.¹

A fenti kérdéskör – vagyis a média a társadalmi emlékezet, illetve identitás kapcsolatának vizsgálata – olyan empirikus megközelítésből fakad, amely nem az egyes újságírók, szerkesztőségek munkájára, illetve egy-egy témára koncentrál, hanem a média hosszú távú működését, a média dinamikáját ragadja meg, azt, ahogy az egyes témák kifejlődnek, majd eltűnnek, és újabb témáknak adják át a helyüket. A közbeszédi témákra tehát, mint egymással versengő „populációkra” tekintettünk. Ez a megközelítés kutatásunkat ezen a ponton elméletileg (Geroski 2000), módszertanilag (Tsoularis et al. 2002) és empirikusan is (Jang et al. 2005) az innovációk diffúziójának nagyhatású kutatási programjához kapcsolja. Ennek megfelelően vizsgálatunk nem az egyes újságcikkekre, és az azokban leírtakra fókuszál, hanem egyes jól körülhatárolt saját identitással rendelkező témákat, és az adott témához kapcsolódó cikkek összességét tekinti a vizsgálat alapelemének. Vagyis olyan megközelítést igényel, amely képes a médiát, mint a társadalom egy speciális alrendszerét megragadni.

Más szóval figyelmünk középpontjában nem az áll, hogy a média hogyan képezi le a világot – tudatosan vagy tudatlanul hogyan értelmezi és skatulyázza be, illetve Goffman kifejezésével élve hogyan rendezi keretekbe a ‘valós világ’ eseményeit –, hanem hogy a média témáinak (kereteinek) élete hogyan alakul, vagyis milyen időbeli dinamika mentén ragadhatók meg a média *önszerveződő* – azaz nem tudatos döntéseken alapuló – rendszerszintű folyamatai (Goffman 1986; Entman 1993).

Más tekintetben a média és emlékezet kapcsolatának értelmezésében segítségünkre volt Pierre Nora francia történész koncepciója (Nora 1989), amely szerint a modernitás megváltoztatja az emlékezés mechanizmusait, amennyiben a klasszikus organikus közösségekre jellemző ‘emlékezés közösségei’, a *millieux de memoire*-ok felbomlanak, és a közösségi emlékezet fenntartásában szerepüket az emlékezés helyei,

1 Kutatásunk során a média nem minden tudósításával foglalkozunk, például sem a *Nők Lapja* magazint sem a *Buci Macit*, de a *Kisgyedtet* nem tekintjük alapvetően vizsgálatunk tárgyának. Nem azért mert azt gondoljuk, hogy ezek ne lennének meghatározóak azzal kapcsolatban, hogy az emberek mit gondolnak, éreznek világukról, azonban mi a médiának azzal a szeletével foglalkozunk, ahol a ma hírei és a holnap között kapcsolat van. Úgy véljük a női magazinok receptjeinek, a férfi magazinok akt képeinek, a *Buci Maci* adott hétre vonatkozó meséinek, a bulvár média adott heti pletykáinak, vagy a szappanoperák epizódjainak bár lehet aktualitásuk – idényjellegű recept, az év arca bugyiban, vagy éppen kit kaptak lencsevégre, ahogy megcsalta éppen kozmetikai műtéten áteső feleségét –, mégis különálló híradások, amelyek nem kapcsolódnak hírfolyammá. A cikkek magukban állnak, az idei novemberi és a jövő évi novemberi számok felcserélhetők. Bár ezek is formálják a társadalom önképét, kívül esenek érdeklődésünk körén, mivel dinamikai elemzést végzünk, és alapvetően arra vagyunk kíváncsiak, hogy a hírek egymásra épülése miként alakítja a társadalom szövetét.

a *lieux de mémoire*-ok veszik át. Ez utóbbiak olyan a modern társadalmak által teremtett referencia pontok – ünnepek, szobrok, az elmúlt kanonizált leírásai stb. –, amelyeken keresztül a közösség kapcsolatot teremt saját képzelte múltjával.

Dolgozatunkban a sajtóban felbukkanó szenzációk dinamikai elemzésén keresztül megmutatjuk, hogy a modern médiában az emlékezés helyei (*lieux de mémoire*-ok) illetve az emlékezés környezetei (a *milieux de mémoire*-ok) egyaránt jelen vannak.

IDENTITÁS ÉS AZ EMLÉKEZÉS ESZKÖZEI

Ahogy Buñuel megjegyezte, emlékeink által válunk egyénekké, identitásunk emlékeinkben gyökeredzik, és emlékeink nélkül semmivé leszünk. Amennyire igaz ez az állítás az egyénekre hasonlóképpen igaz a közösségekre is. A közösség emlékezete teremt kapcsolatot múlt, jelen és jövő között, és teszi lehetővé, hogy tagjai közösségként azonosítsák önmagukat. A társadalom/közösség tagjai ezáltal közös referenciapontokra tesznek szert, amelyek összekapcsolják őket, biztosítják önazonosságukat, és a közösség kohézióját. Hiszen minden, ami összeköt a múltban gyökeredzik, a jelen csupán a múlt aktualizálása a pillanatban.

A premodern társadalmakban a személyközi érintkezésre támaszkodó hagyomány és a társadalmak kiválasztottjai számára hozzáférhető kézírás jelentette az emlékek közvetítésének bevett módját (Misztal 2003: 24). Itt olyan egyébként nagyon is eltérő társadalmakra gondolhatunk, mint az antik görög világ, vagy a középkori Nyugat szokásszerűségekre épülő közösségei. Ekkoriban a tradicionális társadalmakban alapvetően kisközösségekről volt szó, s bár a társadalmi szervezet már Odüsszeusz korában is túlnőtt a közvetlen rokonsági kapcsolatokon, nem a területi elvre támaszkodó királyság még cseppfolyós és bizonytalan intézményei, hanem a rokonság kishatókörű közösségei teremtették meg a csoporthoz kötődés alapját, a rendszer középpontjában a nagyméretű nemesi háztartással az *oikosszal*.²

Ezekben a premodern társadalmakban az írás csak kivételesen van jelen a kisközösségeken belül, és az emlékezés személyközi interakciókon keresztül hagyományozódik tovább, ahogy a fiatalabb generációk a szokásokat, a rutinokat, a hagyományt átveszik az idősebbektől. Ezáltal az öregek szerepet kapnak a közösségek életében, amennyiben ők az emlékezet művelői, akik társalgásaik során újraélik a fiatalkorukat és ezzel megteremtik a közösségek időbeli kontinuitását a múlt szövedékén keresztül, a hagyományok, szokások közvetítésével (Halbwachs 1992). A fiatalabb generációk tehát bizonyos értelemben belenőnek a múltba azzal, hogy követik a közösségi mintákat, kikérik az öregek véleményét, meghallgatják a közösség mítoszait.³

Ez az emlékezet, mint hagyomány olyan folyamatosan megújuló képzetrendszer, mely éppen az általa összefogott közösségből fakad, így jogosultságát e hagyományt fenntartó közösség autoritása adja meg (Horváth 1999). Alapvető jellegzetessége, hogy ez a hagyomány olyan *megélt* tapasztalat, amelyet például a parasztsághoz ha-

2 Lásd részletesebben: Fokasz 2007.

3 A nem írásbeliségen nyugvó társadalmakban gyakran 'hivatala' a közösség egyes tagjainak, hogy emlékezzenek. Az ókori görög világban például létezett a *mnemones* (emlékezők) vagy *istores* (tudók) hivatala (Tandy 2001: 181).

sonló, emlékezetközösségként funkcionáló csoportok hordoznak. Itt az emlékezésre jellemző, hogy a múlt megőrzése – *dokumentálása* – nem válik el a múlt *aktualizálásától*, amennyiben minden alkalommal, amikor az emlékekre hivatkoznak akkor a ‘mesélő’ újraéli, újra-teremt a múltat, ami nem létezik rajta kívül önmagában. Továbbá a múlt valójában nem is múlik el, mert a múlt felelevenítése igazít el a jelenben mintát mutatva a közösség számára, hogyan élje meg a jelent a múlt mintájára, hogyan aktualizálhatja a közösség szokásait, tradícióját. Erre az aktualizációra utalhat a kapcsolat a görög nyelvben az igazság és a felejtés között.⁴ Ez az a világ, amelyben *igazság* az, amire emlékezni érdemes. A görög *aletheia* [igazság] szó ugyanis, ahogy arra az elején található „a” fosztóképző utal feltehetően a *lethe* [feledés] szóból alakult ki. Egy a hagyományokban élő kultúra szemlélete ez, ahol ami a közösség számára fontos az részese az igazságnak, és minden más arra ítéltetett, hogy elsodorja a *Lethe*, azaz a „feledés folyója”.

Szemben ezekkel a pre-modern társadalmakkal, a modernitás radikálisan megváltoztatta a közösségek szervező logikáját, a múlthoz való viszonyt, és ezzel az emlékezés is más kontextusba került. Nora, a francia történész amellett érvel, hogy az amit ma emlékezetnek nevezünk tulajdonképpen nem is emlékezet (Nora 1999). A modernizáció során ugyanis, ahogy a tradicionális közösségek helyét a modernitás nemzeti, állami keretekben meghatározott közösségei vették át, úgy ez a hagyományként funkcionáló, spontán emlékezet a modern korban többé már nem létezik, a személyközi interakciók háttérbe kerülésével nem megélhető, mivel csak közvetetten, közvetítő eszközök révén nyílik meg számunkra, és az egyének memóriája helyett intézményi kereteket kap (Gyáni 2000). Ezzel a személyes, szájhagyományokon keresztüli emlékezés dominánsan a családi személyes emlékek szintjére korlátozódik. Funkciója nem a makroközösség mindennapi működésének orientálása, hatása döntően személyközi, mikroszociológiai szinten marad.

A modern világ és a felvilágosodás radikálisan átszabta mind a közösségek térbeli kereteit, mind viszonyukat az időhöz, vagyis a múltjukhoz. A modern közösségek olyan intézményi formákat igényeltek, amelyekben a dokumentáció a mindennapok szükségletévé vált. A modern állam és az azt működtető bürokrácia aktákra épül, amely adatok ismeretét, statisztikák kialakítását tette szükségessé, amelyek alapján kormányozhatóvá vált a közösség (Foucault 2009). Bár a klasszikus birodalmak is fejlett adminisztrációval rendelkeztek ezek nem törekedtek a birodalom modern kori értelemben vett kohéziójának megteremtésére. A közös múlt, a közös emlékezet igénye makroközösségi szinten először a nemzetállamok kialakulásával jelenik meg, és válik ezzel a közös történelem lejegyzése, feljegyzése, megteremtése az állam alapvető ambíciójává (Halas 2008: 105), hogy az adott területileg definiált közösséget politikai egységként legitimálja.

A modern államokban tehát létrejöttek az emlékezés tárházai, az egyre gyűlő adatok és feljegyzések, amik a gyökereiben bizonytalanná vált modern ember számára szinte fetiszálódnak. A társadalmak a „megőrzés vallásosságának és a növekvő levéltári iratmennyiség eszméjének jegyében” élnek, ahol az adatok és dokumentumok

4 A hagyománynak, mint emlékezetközösségnek a szerepe hasonlóan meghatározó jelentőségű volt a középkorban fokozatosan kialakuló nyugati társadalomszerveződési modellben is, amelynek karaktervonásai közül Bibó többek között a szokásszerűséget, s a személyes jelleget emelte ki.

olyan bősége gyűlik össze, ami már feldolgozhatatlanná válik. Nora az emlékezetéről írva jegyzi meg, hogy például a francia egészségbiztosítás aktái 300 kilométernyi dossziét tesznek ki (Nora 1989: 14). A modern társadalmak beteges öndokumentáló igényének hasonló elburjánzását jelentik azok az *oral history* kutatások, ahol a csupán egészségben értelmezhető egész naposnál is hosszabb anyagok legfeljebb szerény töredéke kerülhet feldolgozásra.⁵ A modern kor hajlamos arra, hogy ezeknek a nagyszabású adat-lerakatoknak a létrehozását tekintse emlékezetnek. Azt, amire tulajdonképpen lehetetlen emlékezni, mérhetetlen jegyzékét annak, amire azonban szükséges lenne emlékezni (Nora 1999). Kicsit olyan ez, mint Borgesnél a térképész, aki 1:1-es arányú térképet készít, s ahol a térkép éppen részletgazdagsága miatt válik alkalmatlanná arra, hogy információt közvetítsen, hiszen a térkép pont azzal hordozna információt, hogy elválasztja a lényegest a lényegtelentől.

A megszállott igény a múlt relikviáinak gyűjtögetésére abból adódik, hogy az emlékezés a modernitásban alapvetően problémássá válik azáltal, hogy kérdésessé válik, hogy ki, vagy kik mire emlékezzenek, és legfőképpen, hogy miért. Míg a klasszikus közösségben az emlékezés tulajdonképpen a jelenben a múlt megisméltésére épült, és ezáltal az idő körkörösen visszatért minden generációval, a modern kor a fejlődés mítoszával – vagy az önmagát elpusztító emberiség víziójával – a múltat nem mintának tekinti a jelen számára, hanem valaminek, amit meghalad, átalakít, esetleg lerombol. Ennek következtében azonban a jelent döntésnek éli meg, egy elágazási pontnak, ahol valamerre menni kell.

Paradox módon azonban azért, hogy mégis értelmezhesse önmagát és a jelen ne csak egy a semmiből véletlenül előbukkanó megmagyarázhatatlan jelenség legyen, előtör az igény egy olyan narratívára, amiben a jelen a múlt logikusan következő örökösöként jelenik meg. *A posteriori, nous aurions pu prévoir l'événement* (Bensa 2006: 173) – utólag szeretnénk úgy érezni, hogy a jelen tulajdonképpen előre látható volt (lett volna, ha tudtuk volna, hogy mire kell figyelniünk), és ezzel a múlt-jelen közötti narratív kapocs megteremtésével minden a helyére kerüljön. Mivel azonban a múlt történelemként való tálalásának igénye éppen a hagyomány megszakadásából fakad, emlékezet és történelem a közhiedelemmel ellentétben korántsem szinonimák (Nora 1999). Az egyének közötti kapcsolatokkal nem beszélhető állami keretek között, a múlt a konstrukció és a manipuláció tárgyává válik. Ahogy minden tájról több térkép készíthető, úgy a múlt is többféleképpen emlékezhetünk. Míg a személyközi kapcsolatokra épülő közösségekben a hagyomány kiválasztódása organikusan alakult, ahogy a közösség tagjai megélték a hagyományt, a modern kor válogat a múltjai között, hogy a jelenéhez a legmegfelelőbb narratívát kapcsolja.

Azzal, hogy a múlt kérdésessé vált és eltűnt az emlékezés trivialitása, megnőtt az igény a múlt hivatásszerű közvetítői iránt. Létrejön a történelem, a maga apparátusával és felkent papjaival. A hagyomány megszakadásával ugyanis, az emlékezés a megélt eseményt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenységgé válik, amelynek során el kell dönteni, hogy a jelen a múlt melyik lehetséges verziójának kíván az örökébe lépni (Hallas 2008: 109). Bár hegyekben áll az információ – a múlt aprólékosan dokumentált és

5 A társadalom a felgyorsult izgatottság állapotában él, és megnő az érdeklődés a történelmi tanúk emléki iránt, divattá válik az *oral history*, a videodokumentáció, mellyel gyakran egész projektek, kutatócsoportok foglalkoznak (Horváth 1999).

az események visszakövethetőek, akár egyes személyek múltja is – ezek között az információk között rendet kell vágni, hogy a világ keretet kapjon, és így az emlékezés tudatos tette válik (Misztal 2003: 63). Ahogy a nemzet elképzelt, s ennyiben konstruált közösség, úgy a történelem sem tekinthető spontán magától értetődő valaminek (Gyáni 2000: 82). Kritikai szellemiségű tevékenység, s ennyiben nem egyszerűen öröklő a múltat, hanem a jelen szempontjából alakítja azt (Horváth 1999).

A modernitás differenciálódásának jellemzője, hogy a dokumentáció, a múlt őrzése és annak értelmezése/aktualizálása elválik egymástól. Ez az aktualizáció azonban már nem megy végbe természetesen, hanem aktív konstrukciót igényel, ahol a múltat évfordulók szimbolizálják, beszédek hangzanak el, emlékkönyvek kerülnek kiadásra. Dokumentumok, amelyek rögzítik, hogyan képzelel el a közösség önmagát (Nora 1999). Nora fogalmaz úgy, hogy a mivel már nem állnak rendelkezésre a közösségi emlékezés keretei, amelyeket ő *milieux de mémoire*-nak hív létrejönnek az emlékezés helyei – amelyeket *lieux de mémoire*-nak nevez. A *lieux de mémoire*-ok aktualitását éppen az adja, hogy nincs többé *közége*, de még meg van az *akarata* az emlékezésnek. Emlékezni viszont csak úgy lehet, ha megvannak hozzá az eszközeink. A *lieux de mémoire* egy már meg nem élhető emlékezet intézményesített, félhivatalos helyeit jelöli – amelyek részben tudatosan kreáltak, mint az évfordulók, nemzeti ünnepek; részben organikus alakulnak ki, mint egyes magukon túlmutató események jelölői (Horváth 1999). Vagyis olyan, a hagyomány és a történelem érintkezésponjtján keletkező anyagi, szimbolikus és funkcionális értelemben vett helyek – intézmények, tárgyak kulturális alkotások, társadalmi szokások –, amelyek arra szolgálnak, hogy az „emlékezet tartósan megszilárdítsa önmagát” (Gyáni 2000: 82). Egy konkrét fizikai tér például „szülőfölddé” átlényegülve, *s metaforaként* használva képes kifejezni, és fenntartani egy közösséghez való tartozás tudatát, ahogy az úgynevezett *nagy események* is lehetnek *lieux de mémoire*-ok, az emlékezet helyszínei.

Nora úgy véli, hogy a modern korban a korábbi közösségi emlékezés, a hagyomány intimitását felváltotta a jelen eseményeire koncentráló média (Nora 1989). A média működésének ez a Nora féle interpretációja tipikusnak mondható, amennyiben azt hangsúlyozza, hogy a média működésének fókuszában a most áll, ez tartja mozgásban, mert a lényeg, hogy lapzártáig, az esti adásig újabb és újabb címlap-hírek szülessenek (Zelizer 2008: 379). Jellemző erre az interpretációra, hogy a média a hagyomány ellenpólusaként van megragadva, ahol a mindig újabb hír után kutató médiából kiszorul a múltat megőrző emlékezés.

Ez a kép jól ragadja meg azt az önképet is, amelyet a média a saját magának kijelölt szerepről gondol, és azt az operációs logikát, amely meghatározza a médiamunkások tevékenységét. Ha azonban csak erre az aspektusra fókuszálunk, elsikkad a modern média másodlagos funkciója, amely nem a nóvumhoz, az újdonsághoz, hanem a kontinuitáshoz kapcsolható, és amin keresztül megragadható a média domináns szerepe a modern társadalmakban, az emlékezés eszközeként.

Amikor a média analógiák, vagy sajátos rutinok kialakítása – mint például időről-időre visszatérő mellékletek, speciális kiadványok (az adott év 100 híres emberének megnevezése, ünnepi lapszám stb.) megjelentetése – révén tudatosan reflektál a múlt eseményeire, akkor nyilvánvalóan részese a múlt tudatos alakításának és a közösség erről formált elképzeléseinek (Zelizer 2008: 384). Ennyiben a média is csatlakozik a dokumentálás, lejegyzés, emlékezés mindent és mindenkit átható korszelleméhez

(Nora 1999). Mi azonban úgy véljük ez csupán az egyik, mégpedig tudatos aspektusa annak, ahogy a média a múltat és az emlékezetet formálja. Úgy gondoljuk, a média emlékezetének van egy másik, nem tudatos aspektusa is, amelyben az emlékezés az egymásra épülő tudósítások, hírek révén, egy állandósuló hírfolyamon keresztül történik. Ez a folyamat egyrészt racionális diskurzusként fogható fel, amelyben a média – függetlenül attól, hogy ebben a folyamatban mekkora szerepet tulajdonítunk az argumentumokat és a manipulációnak⁶ – a közszféra közvetítőjeként tűnik fel –, illetve rituális folyamatnak tekinthető, hiszen ahogy Carey találóan megfogalmazza⁷:

„A hírek rituális kommunikációja nemcsak leírja a világot, bár azt is teszi, hanem bele is helyezi az információt egy nagyobb összefüggésbe és egyben el is játssza azt. A kommunikáció így egy olyan szimbolikus folyamatnak írható le, amelyben a valóságról alkotott képünket – nemcsak a részleteket, de az egészet is –, állandóan újratermeljük, korrigáljuk és átformáljuk. Mégpedig úgy, hogy közben a káoszról rendet teremtünk.” (Császi 2002: ??)

Ezen persze nincs mit csodálkozni, hiszen a klasszikus társadalmak személyközi interakciójának helyét a „képzelt” makroközösségek szintjén döntően a média vette át, amivel a társadalom szövetének egyik fenntartójává és ennek részeként úgy gondoljuk a közösségi emlékezet közvetítőjévé is vált.

Elemzésünk célja a média működésének ezen rendszerszintű megragadása, ahol az egyéni döntések, és preferenciák belesimulnak a média operációs logikájába. Rá fogunk mutatni a média két-idejűségére, arra, hogy a modern korban az emlékezés közösségei bizonyos értelemben nem vesztek el, hanem áttevődtek a médiába, ahol a mindennapok szintjén spontán módon megerősítést nyer a közösség világról alkotott képe, s gondolkodási sémák kerülnek megerősítésre, hasonló módon ahhoz, ahogy a hagyományos társadalmakban teremtődött kapcsolat múlt és jelen között.

A MÉDIA RENDSZERDINAMIKÁJA

Hírek, aktualitások, örökzöldek

A média memóriájának dinamikai elemzésével azt szeretnénk megragadni, hogy a média hogyan működik, mint a társadalmi memória rendszerszintű eszköze. Ez egyfelől olyan társadalomelméleti megközelítést igényel, mint Luhmann rendszerelmélete; másfelől arra az ontológiai alapvetésre épít, hogy a memória nem pusztán, az emlékezésre irányuló tudatos folyamat eredménye. A kérdés számunkra tehát nem az, hogy egyének, csoportok hogyan emlékeznek vissza bizonyos eseményekre, hanem hogy a sajtó hogyan teremt folytonosságot a közösség múltja és jelene között, hogyan járul hozzá ahhoz, hogy a társadalom reprodukálja önmagát és jelene értelmezhető legyen a múltban gyökerező tudása alapján.

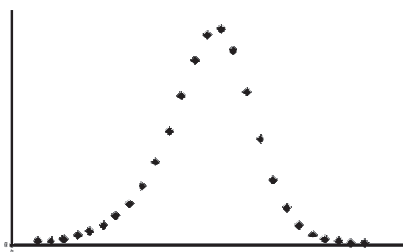
6 Habermas szavaival élve a közbeszéd a közszféra helyett, hogy teret adna a kritikai hangoknak egy irányított integráció eszközévé alakul, játéktérévé a hivataloknak, érdekcsoportoknak, és legfőképpen a pártoknak (Habermas 1989: 207).

7 A kommunikáció, szimbolikus, rituális aspektusával kapcsolatban lásd: Dayan–Katz 1994.

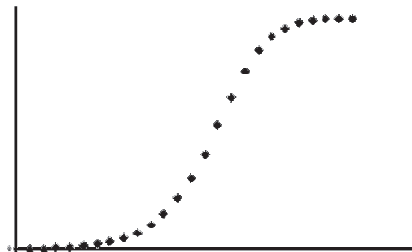
Kezdjük talán ott, hogy mi jellemzi a sajtó/média világának működését. Luhmann nyomán azt mondhatjuk, hogy a média működésének meghatározó referencia pontja a hír (Luhmann 2007). Jól ismert, hogy Luhmann szerint a modern világ minden alrendszere egy specifikus kétértékű logikára épül, ami a média esetében a hír és a nem-hír közötti különbségtétel. A média valutája a hír, amellyel kereskedik, és ez működésének az értékmérője. A média a modern kor szülötteként pontosan visszatükrözi annak az időhöz való viszonyát. Bár tudjuk, hogy a jelen gyorsan múlttá válik a pillanat mégsem azonos súlyú események láncolata. Egy esemény akkor érdekes, ha valamiképp egyedi, különleges és legfőképpen akkor, ha friss. Az írott sajtó, a TV, és az Internet számára egyaránt az a lényeg, hogy korábban oszthassa meg a hírt az olvasóval, a nézővel, a hallgatóval, mint mások – addig, amíg az még nem kerül át a *nem-hír* kategóriájába és hírként nem veszi el minden jelentőségét.

Bár a hír nem-hírré válása sokféleképpen mehet végbe, a legegyszerűbb esetekben könnyen felismerhetők bizonyos általános sémák. Valamilyen aktualitáshoz – például évfordulóhoz – kötött esemény esetében feltételezhetjük például, hogy a hír aktualitásának van egy bizonyos életciklusa. Könnyen elgondolható, hogy az aktuálissá válás közeledtével az esemény fokozatosan vonja magára a média figyelmét, majd az aktualitás elmúltával a média ugyanilyen fokozatosan fordul el a kérdéses témától.

A fentiek alapján joggal feltételezzük, hogy ha az ilyen közéleti témák média megjelenéseit az adott témában naponta megjelenő cikkek számával mérjük, akkor az időbeli dinamikát egy jól ismert haranggörbével (*1. ábra*), míg ha a mérés során a megjelent cikkek kumulatív számára térünk át, a diffúziós folyamatok elemzésében kitüntetett szerepet játszó „S-görbével” (*2. ábra*) írhatjuk le.

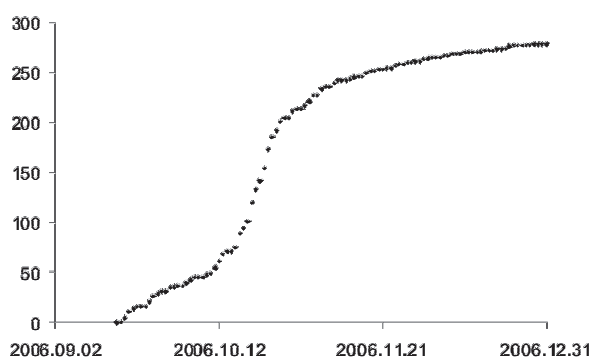
1. ábra A közéleti témák média megjelenése a naponta megjelenő cikkek számával mérve

2. ábra A közéleti témák média megjelenése a naponta megjelenő cikkek kumulatív számával mérve

Ez utóbbi egy alacsony szintről lassan nekiinduló, majd valamilyen telítettség szinthez fokozatosan hozzásimuló időbeli dinamika leírását adja. Láthatóan, ahogy az adott téma egyre fokozódó érdeklődést vált ki, úgy a kezdetben laposan induló görbe egyre meredekebbé válik, majd ahogy a téma iránti érdeklődés lanyhulni kezd, a görbe ellaposodik, és végül, ahogy a hír nem-hírré válik teljesen vízszintes lesz.⁸

A 2. ábra egy ideáltipikus esetet leíró „S-görbét” ábrázol, a 3. ábra azonban már egy konkrét téma az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulója kapcsán a *Népszabadságban* megjelent cikkek számának dinamikáját ábrázolja, ahol október 23-dikának közeledtével a média egyre intenzívebben foglalkozik az eseménnyel, majd ezt követően a téma iránti érdeklődése elhal.⁹

3. ábra 1956, *Népszabadság*

Az ilyen és ezekhez hasonló ábrákból könnyen leolvasható valamely téma életciklusa, a hírek nem-hírré alakulásának időtartama. Ezt a periódust tekintjük a média *időhorizontjának*, vagyis annak az időszaknak, ami után a téma már nem lépi át annyira a média ingerküszöbét, hogy tudósítson róla. Tapasztalataink szerint ennek a folyamatnak a lefolyása tipikusan nem hosszabb pár hétnél, s csak egészen kivételes esetekben haladja meg a három hónapot.¹⁰

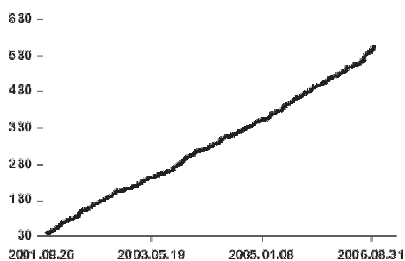
A hírek, azaz az állandósult változás mellett azonban a média működésében alapvető szerepet játszanak bizonyos konstans elemek is. A média működését rituáléként értelmező megközelítések, a médiában állandóan jelen lévő, repetitív elemek jelentő-

8 Magyarázatra szorul, hogy a továbbiakban miért a kumulatív és nem a napi cikkszámot használjuk a médiadinamika jellemzésére. A kérdéssel a későbbiekben részletesebben foglalkozunk, itt csak arra utalunk, hogy egy téma aktualitása egyben jelenidejűségét is jelenti. Ennyiben tehát ameddig a hír az hír, azaz az aktualitás még élő, minden a témában megjelent cikk jelenidejűnek, ennyiben tehát jelen lévőnek számít. Természetesen ez csupán egyike a lehetséges megközelítéseknek, és pusztán cikkszámokon túl számos egyéb tényező, az egyes cikkek hossza, a médiában elfoglalt pozíciója – címlap, belső borító, stb. – is alkalmas lehet a dinamika jellemzésére. Ezek mind lehetséges szempontok amelyek konkrét elemzéseknél jelentőséggel bírnak/bírhatnak, ám itt, ezen tanulmányban kifejtett állítások általános jellege miatt ezektől eltekinthetünk.

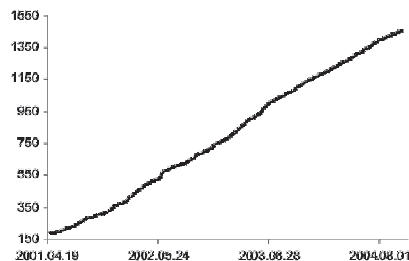
9 Teljesen hasonló a *Magyar Nemzetben* megfigyelhető dinamika. Itt helytakarékosság céljából véletlenül szerűen választottunk a két napilap között.

10 Kutatásunk során számos témát vizsgáltunk és ez az időintervallum reális becslésnek tűnik.

ségét emelik ki, annak fontosságát, hogy bizonyos közbeszédi témák, formák állandóan jelen vannak a médiában.¹¹ Formai szempontból ilyen rítusnak tekinthető például a minden este jelentkező híradó, időjárásjelentés, napi tragédia adag, vagy esti kis színes. Ezek mellett azonban mindig vannak olyan állandósult témák is – mint például az egészséges életmód kérdése, a GDP alakulása –, amelyek mintegy a „korszellem” részeként vannak jelen a közbeszédben. Kutatásaink alapján úgy találtuk, hogy Magyarországon az elmúlt években ilyen téma volt például „*Trianon*”, vagy a „*hazugság*” kérdésköre. Dinamikai szempontból vizsgálva ezeket a témákat mindkét esetben megfigyelhető (4. és 5. ábra), hogy a megjelent cikkek kumulált száma több éven keresztül lineáris diagramot formáz. Ez a lineáris növekedés nyilván azt jelenti, hogy a cikkek számának alakulása sem a témával kapcsolatos korábbi publikációs aktivitástól, sem valamiféle konkrét aktualitástól nem függ. Az adott közbeszédi téma a kérdéses időszakban nagyjából mindig ugyanannyira van jelen a politikai napirendben. Ezeket a közbeszédi témákat neveztük korábbi publikációinkban örökzöldeknek (Fokasz 2006).

4. ábra „Hazugság”, *Népszabadság*
(Az őszi beszéd napvilágra kerülése előtt)

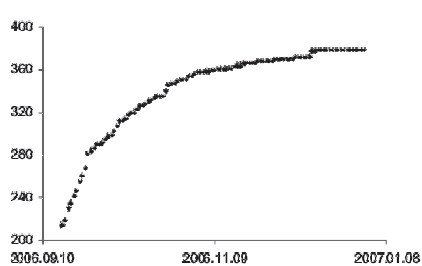
5. ábra „Trianon”, *Magyar Nemzet*
(A kettős állampolgárságról szóló népszavazás előtt)

Médiadinamikai tipológiánk alapesetei tehát egyfelől a valamilyen aktualitáshoz kapcsolódó, „S-görbével” leírható folyamatok, másfelől a médiában konstans módon jelen lévő témák, a lineáris grafikonok segítségével megragadható úgynevezett örökzöldek. Mindkét alapesetre az jellemző, hogy a média működésének szürke hétköznapjait írják le, s olyan fejleményekkel kapcsolatos médiareakciót képviselnek, amelyekre így vagy úgy, de számítani lehet. Elemzésünk következő lépésében arra a feltételezésre építünk, hogy a sajtó reakciója egészen más az előre nem kalkulált, nem betervezett, sőt éppen ellenkezőleg váratlan, meghökkentő, olykor megrendítő vagy tán botrányos események az úgynevezett *szenzációk* esetében. Úgy gondoljuk az ilyen, emocionális töltettel rendelkező események esetében érhető tetten, hogy a média hogyan lehet a társadalom emlékezetének közvetítője.

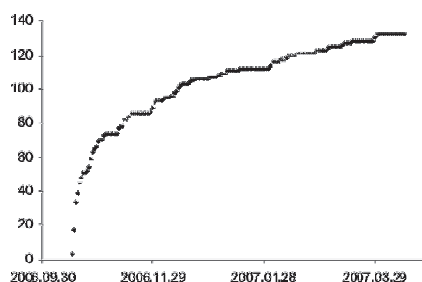
11 A média működésének elsősorban a közbeszéd és racionális diskurzus színterének tekintő nézetrel szemben a média rituális jellegét hangsúlyozó neo-Durkheimiánus nézetről lásd Császit (2002).

Szenzációk, *milieux de memoire*-ok

A szenzációk váratlansága – legalábbis ez volt a kezdeti feltevésünk – azt jelenti, hogy a téma szinte a semmiből bukkan elő. Arra számíthatunk ezért, hogy az adott témában megjelenő cikkek kumulatív száma ideáltipikusan egy mindenféle előkészületek nélkül meredeken felfelé lóduló, majd lassan lecsengő görbét ír le. A „hazugság”, mint közbeszédi téma cikkszámának alakulása az öszödi beszéd napvilágra kerülését követő hónapokban, illetve az Olaszliszka-n történt gyilkosság sajtóbeli jelenléte e szenzációalapé dinamika jellegzetes példáinak tűnnek (lásd a 6. és 7. ábrát).

6. ábra „Hazugság”, *Népszabadság*

7. ábra „Olaszliszka”, *Magyar Nemzet*

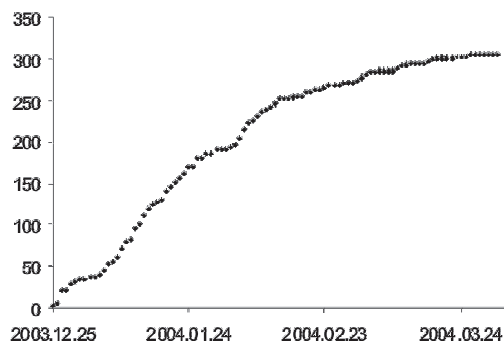
Forrás: Vörös 2009.

Úgy véljük azonban, hogy egy igazi szenzáció nem egyszerűen váratlan, hanem különleges, meglepő, megrendítő, botrányos, ijesztő s még sok egyéb is lehet, de mindenképpen valamilyen intenzív *érzelem* tapad hozzá. Ez az érzelem pedig, ha csak átmenetileg is, de közösségteremtő erővel bír és megteremti az emlékezés környezetét. A szenzáció ugyanis, ha rövid időre is, de olyan megélt tapasztalat, amelyet mi, akik a hatása alá kerülünk, közösségként, mégpedig emlékezetközösségként hordozunk. A szenzáció nem létezhet azon a közösségen kívül, tehát azon közösség nélkül, amely éppen szenzációként éli meg. Amíg hat, akárcsak egy élő hagyomány jelen idejű, nem múlt el. Ezért is lehet hatását a cikkek kumulált számával mérni, és ezért gondoljuk, hogy a szenzációk idejét a modern mediatisztált társadalmakban a *milieux de memoire* felvillanásaként értelmezhetjük, amelyek során a média modern virtuális terében ismét megteremtődnek a megélt közösségi emlékezés hagyományos keretei. Véleményünk szerint a Nora által bevezetett *milieux de memoire* és a szenzációk működése közötti analógia azért erős, mert ez utóbbi esetben is az emlékezés organikus formájával állunk szemben. Nincs szó tudatos emlékezéstről, az emlékek karbantartása a média természetes működésének melléktermékeként történik. Hasonlóan ahhoz, ahogy a klasszikus közösségekben a résztvevők a szokások, a rutinok továbbhagyományozásával csak mindennapjaikat élték. Az emlékezés akkor sem volt önmagában vett cél, de egy organikus folyamat eredményeként szintén előállt.

A szenzáció alapú események dinamikájával kapcsolatos empirikus kutatásaink több ponton is igazolják a hosszabb távú memória fenntartásában játszott szerepüket. Először is a legváratlanabb szenzációról is kiderülhet, hogy korántsem előzmény nélküli. Itt nem arra az általános és közhelyszerű megállapításra gondolunk, hogy nincs az

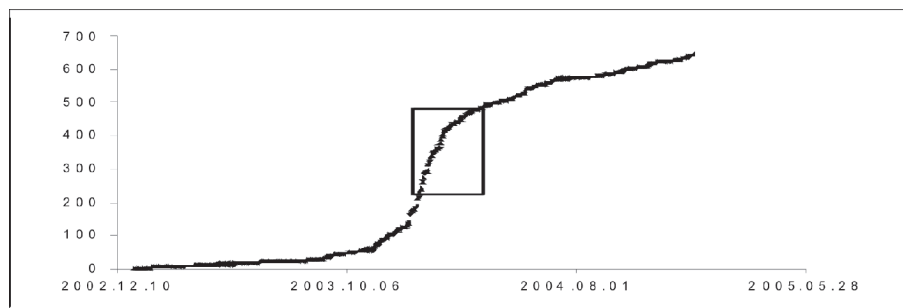
az esemény – hacsak az Őszövetségi teremtést nem számítjuk ide –, amely a semmiből született volna, hanem arra, hogy adott esetben valamely szenzáció vizsgálata során konkrétan is kimutathatók ezek az előzmények, s megragadható az a hírfolyam, amelybe a szenzáció becsatlakozik.

A *Tilos Rádió* körüli botrány például igazi szenzáció volt (Fokas–Fokas 2006). Az, hogy valaki éppen Szenteste deklarálja, hogy legszívesebben kiirtaná az összes keresztényt nyilván példa nélkül állt a magyar médiatörténetben. Ennek megfelelően a témával foglalkozó cikkek számának dinamikája is megfelelt e szenzációk esetében elvárhatónak (8. ábra).

8. ábra Tilos Rádió, Magyar Nemzet

Kutatásunk során azonban fény derült arra, hogy ez a szenzáció egy korábbi téma az úgynevezett „gyűlöletbeszéd” szerves részének tekinthető. A 9. ábráról világosan leolvasható, hogy ha a *Tilos Rádió* alig néhány hónapos botránya során megjelent cikkeket kiegészítjük a gyűlöletbeszéd téma kapcsán a botrány időszakát is magába foglaló jóval tágabb időintervallumban megjelent cikkekkel, akkor egy az aktualitás alapú események során megismert „S-görbét” kapunk.¹²

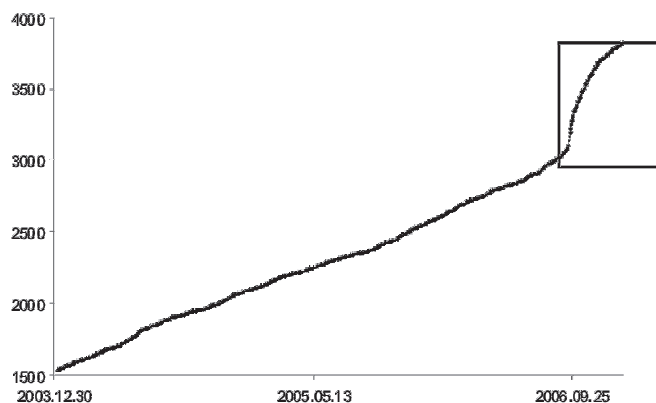
9. ábra „Gyűlöletbeszéd”, Magyar Nemzet

¹² Erről bővebben lásd: Fokas–Fokas (2006); Fokasz (2006).

Eredményünket úgy interpretálhatjuk, hogy a *Tilos Rádió* ügy mintegy három hónapra új nevet, identitást, erőteljes emocionális töltetet, s ezzel előre nem kalkulált módon aktualitást adott egy már korábban is megkezdődött, és a szenzáció elmúltával ismét a régi néven futó közbeszédi témának, a „gyűlöletbeszédnek”. Ezt ábrázolja a 9. ábra, amelyben a kis téglalap a botrány időszakát jelöli, amikor a gyűlöletbeszéd témája gyakorlatilag a *Tilos Rádióról* szóló vitával volt azonos. A kérdéses időszakban ugyanis a gyűlöletbeszéd téma kapcsán megjelent cikkek száma gyakorlatilag stagnált, mintha a sajtó mindazt, amit ebben a témában egyáltalán el szándékozott mondani, azt a *Tilos Rádió* botrány kapcsán mondta volna el.

Ugyanakkor a szenzációk nemcsak egy éppen aktuális témát tölthetnek meg friss tartalommal, hanem egy örökzöldet is élőbbé tehetnek, ami akár a korábbi dinamika megváltozását is eredményezheti. Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben a „hazugság” téma kezelése a médiában vagy „*Trianon*” problémaköre.

A „hazugság” esetében a szenzációt az öszödi beszéd napvilágra kerülése, míg *Trianon* esetében a kettős állampolgárságról szóló népszavazás kiírása jelentette. A fenti események nemcsak megváltoztatták ezen örökzöldek dinamikáját (lásd például a 10. ábrát), hanem beemelve azokat a közfigyelem centrumába, egy időre aktív részévé is tették annak, ami az embereket foglalkoztatta (Fokas 2008).

10. ábra A „hazugság” örökzöldből szenzációvá válása az öszödi beszéd nyilvánosságra kerülését követően, *Magyar Nemzet*¹³

Mind a „*Tilos Rádió*”-ügy, mind a „hazugság”-ügy kapcsán a témák szenzációvá válása ’szocializál’, s teremti meg az emlékezés közeget. Vagyis a modern korban a média tudósításai erősítik meg a kognitív sémákat, a világ bizonyos értelmezését, amelyeket a szenzációk járulékos érzelmi töltetűk, és kiugrónak tűnő jelentőségük által fel-erősítenek. A konkrét esetekben a „gyűlöletbeszéd”, a „hazugság”, vagy „*Trianon*” új kontextusban kerül elő, és egy időre – „*Tilos Rádió*”-ügyként, öszödi beszédként, kettős állampolgárságként – akár új nevet is kaphat. Ez azonban csak néhány hétre szól,

13 Mint már jeleztük a *Népszabadságban* és a *Magyar Nemzetben* megfigyelhető tendenciák ugyanazokat a tipológiai tulajdonságokat mutatják, ezért most az illusztráció kedvéért a *Magyar Nemzet* dinamikáját választottuk.

mert pár hónap múlva a *szenzációk* elfelejtődnek, hogy újaknak adják át a helyüket. Más szóval itt tetten érhető az amiről Halbwachs azt mondja, hogy a múlt tulajdonképpen nem megőrződik, hanem a jelen alapján újra teremtődik (Halbwachs 1992: 40), és így válik a memória és az emlékezet minden pillanatban aktuálissá, vagyis az aktuális múlt mindig a pillanathoz kapcsolódik.

Fontosnak tartjuk ugyanakkor aláhúzni, hogy a média paradox módon a szenzációkkal sem tálal mindig valami radikálisan újat. Sokszor csupán a már bevett világsképet erősíti meg egy apró újabb adalékkal. Más szóval a sajtó például a „*Tilos Rádió*”-ügyben felismeri a „*gyűlöletbeszéd*”-ügyet és új köntösbe öltöztetve tálalja azt. Mert ahhoz hogy „*felismerjük az újdonságot ismerős környezetre van szükségünk*” (Luhmann 2007: 28). Vagyis, még a szenzációknál is fontos, hogy illeszkedjenek a befogadók háttértudásához, az újdonságban benne legyen a ráismerés „*aha*”-élménye. A szenzációk azonban ennél többet is nyújtanak. Azt a szenzációkkal együtt járó meglepetéstől, döbbenettől, netán megrendüléstől többnyire elválaszthatatlan jellegzetes „*ah*”-élményt, amelynek erős érzelmi töltete szükséges ahhoz, hogy ezek az „*aha*”-felismerések tartósan beágyazódjanak a közösség emlékezetébe.

Persze minden szenzáció esetében mindössze néhány hónapos felvillanásról van szó, és amint egyik szenzációt elfelejtjük, jön a következő, amely ismét emocionális töltetet hordoz, és aktivizálja az emlékezet közösségeit. Úgy véljük – de ennek vizsgálatával következő kutatásunkban kívánunk foglalkozni, hogy a szenzációk gyakoriságának lehet valamilyen rendszerszintű – kultúra- és befogadóközösség-függő –, szokásszerű *normál* mértéke, amely újabb és újabb szenzációkkal táplálva folyamatosan ébren-, s karbantartja a modern társadalmak *millieux de mémoire*-ját.¹⁴

Szenzációk, lieux de mémoire-ok

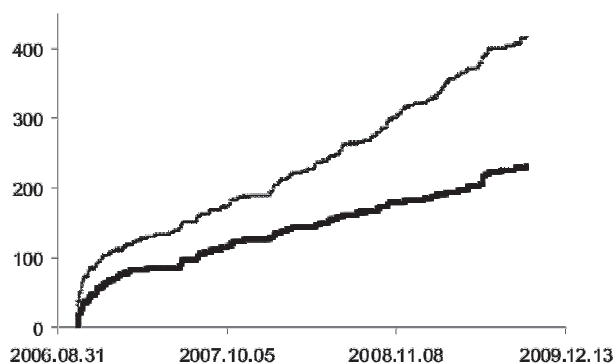
Bár a szenzációk gyakran tiszavirág életűek, korántsem minden szenzációt sodor el a feledés folyója! Egyes szenzációs témák – persze akkor már nem szenzációként – még jóval az eseményt követően is tovább élnek a közbeszédben. Ez részben azért történhet így, mert vannak olyan ceremonális események – mint például a holdraszállás, vagy Diana esküvője, amelyek megkerülhetetlen mérföldkőnek számítanak, és ez megőrzi őket a felejtéstől (Dayan–Katz 1994).

Úgy véljük azonban, hogy a szenzációk utóélete ennél gyakran összetettebb sémát követ. Kiváló illusztrációját szolgáltatja ennek az olaszliszkai gyilkosság esete.¹⁵ A 11. ábrán látható grafikon első mintegy negyede a szenzációkra általában jellemző meredeken emelkedő görbe, miközben megfigyelhető az is, ahogy néhány hónappal később már lanyhulni kezdett a sajtó érdeklődése. Az esethez kapcsolódó sajtós körülmények azonban – valószínűleg nem teljesen függetlenül attól, hogy az eset még a szenzációk világában is példátlanok számított, s hogy az elkövetők roma származású-

14 A norma fogalmát itt abban az értelemben használjuk, ahogy azt Kornai János vezette be (lásd Kornai 1980). A volt szocialista rendszerek tapasztalata, annyiban is tanulságos lehet, amennyiben ott kimutatták, hogy a tudatosan vezérelt kampányok gyakorisága ilyen norma meglétére utalt (lásd: Soós 1986).

15 Az eset empirikus elemzésében a továbbiakban Vörös Andrásnak az esetet feldolgozó tanulmányára támaszkodunk (Vörös 2009).

ak voltak – megakadályozták, hogy a történet a szenzációk tipikus útját járva így érjen itt véget. Számos egymást követő esemény – amelyek közül itt csupán a *P. Mobil* emlékkoncertre, az egyik vádlott ellenkeresetére, a gyilkosság évfordulójára, majd a bírósági tárgyalás megkezdésére utalnánk –, lassan-lassan a téma dinamikai metamorfózisához vezetett. A kezdetben egyszerű szenzáció alapú sajtóreakciónak indult dinamika lényegében a bírósági tárgyalás megkezdését követően jól láthatóan lineáris diagramot kezdett formázni, más szóval „*Olaszliszka*”, mint közbeszédi téma örökzölddé változott.

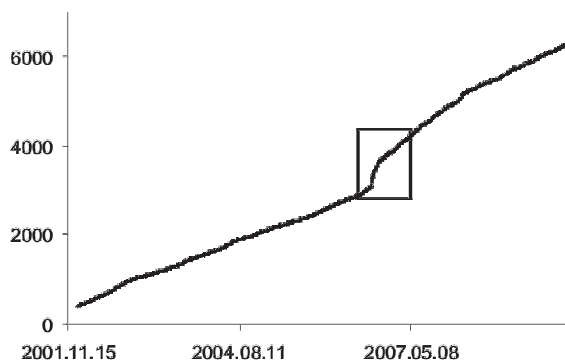
11. ábra „Olaszliszka” dinamikája a *Magyar Nemzetben* (felül) és a *Népszabadságban* (alul)

Forrás: Vörös 2009.

A dinamikai metamorfózissal párhuzamosan azonban az *Olaszliszka*-val kapcsolatos beszédmód is megváltozott. Egyre gyakrabban jelentek meg olyan cikkek, amelyekben már nem az *Olaszliszka*-n történetekkel vagy annak következményeivel foglalkoztak, hanem az *Olaszliszka*-n történetekre való hivatkozással értelmeztek, vagy világítottak meg más – sok esetben korábbi(!) – eseményeket. Vörös ezeket a nem közvetlenül az eseményhez kapcsolódó cikkeket *Olaszliszka* perifériájának nevezi, és bemutatja, ahogy az ilyen cikkek száma idővel meghaladja a közvetlen eseményhez köthető cikkek számát. Az *olaszliszkai* gyilkosság kezdett tehát túlmutatni saját magán, s lassan-lassan olyan közbeszédi metaforává változott, amely segít a világot értelmezni, s amelyhez referencia pontként a közbeszédi emlékezet is stabilan hozzápányvázhatja magát. Másképpen szólva arra szolgál, hogy az „emlékezet tartósan megszilárdítsa önmagát” (Gyáni 2000: 82), azaz a közbeszédi térnek a közelmúlt eseményeiből alkotott emlékezhelyévé, *lieux de mémoire*-rá lényegült át.

Ettől kezdve *Olaszliszka* kristályosodási pontja lehet a múlt különböző narratíváinak, és a *lieux de mémoire*-okra jellemző módon, sokféle interpretáció, értelmezés kapcsolódhat hozzá. Jelen esetben például *Olaszliszka* lehetséges értelmezési tere az etnikai konfliktustól, az önbíráskodáson keresztül, a közlekedés biztonságig terjedhet; vagyis képessé válik arra, hogy a legtöbb jelentést sűrítse a lehető legtömörebb formába – „*un maximum de sens dans le minimum de signs*” (Norat idézi Erll és Rigney 2009).

Hasonló változást figyelhetünk meg a korábban említett „*hazugság*”-téma esetében is. Itt nyilván az öszödi-beszéd nyilvánosságra kerülése jelentette azt a szenzációt, ami aktualizálva a témát megteremtette az emlékezés miliójét, környezetét. Ezzel együtt, azonban olyan új érzelmi töltettel látta el, s olyan új jelentéssel töltötte fel, amely ezt a közbeszédi témát a szenzáció elmúltával is közéleti referenciapontként működtette (12. ábra).

12. ábra A „*hazugság*” mint *lieux de memoire*, *Magyar Nemzet*

A „*hazugságra*” történő utalások a médiában, a továbbiakban már nem csupán a konkrét beszéd felidézését szolgálták. Az „*Öszöddel*” értelmezett *hazugság* egy, a korszakot jellemző hivatkozási ponttá vált, olyan referenciaponttá, amelyet a különböző politikai beállítottságú szereplők másként értelmeztek ugyan, de orientációs szerepe mindenki számára nyilvánvaló volt. Elmondható, hogy a „*hazugság*” a Nora-féle értelemben vett *lieux de memoire*-rá, az emlékezés helyévé vált. A 12. ábrán ez abból látszik, hogy a szenzáció elmúltával a cikkek kumulált száma akár csak az öszödi beszéd napvilágra kerülését megelőzően ismét lineáris diagramot formáz, de meredekebbet, mint korábban. Óvatosan megjegyeznénk, hogy ez az új lendület mintha a 2008 márciusi népszavazásig tartott volna ki. Bár még semmi sem dőlt el, de lehetséges, hogy azóta már más témák – kisebbségi kormányzás, válság, válságkezelő kormány, stb. – vették át a „*hazugság*” közbeszédi szerepét.

BEFEJEZÉS

Dolgozatunkban amellet érveltünk, hogy a hírfolyam vizsgálatán keresztül érthető meg az a paradoxon, hogy a média bár operációs logikájából adódóan a jelenre koncentrált, működése révén mégis a közösségi memória fenntartásához járul hozzá.

Ennek a kettőségnek a magyarázatában kiemelkedő szerepet tulajdonítottunk a szenzációk kettős szerepének. A szenzációalapú dinamika, illetve a belőlük kinövő örökzöldek ugyanis figyelemre méltó funkcionális hasonlóságot mutatnak Pierre Nora *millieux de mémoire*, illetve *lieux de mémoire* fogalmaival. A szenzációk által hordozott erőteljes érzelmi töltet az érintett témát egyrészt élővé, jelenlévőként átélhető miliővé teheti, másrészt a szenzáció elmúltával metaforikus referenciaponttá, az emlékezés helyévé változtathatja.

IRODALOM

- Bensa, A. (2006): *La fin de l'exotisme: essais d'anthropologie critique*. Toulouse: Anacharsis Éditions.
- Carey, J.W. (1997): Afterword: The Culture in Question. Munson, E.S.–Warren, C.A. eds.: *James Carey: A Critical Reader*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Császai L. (2002): *A média ritusai – A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Budapest: Osiris.
- Dayan, D.–Katz, E. (1994): *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Entman, R.M. (1993): Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*, 43(4): 51–58.
- Erl, A.–Rigney, A. (2009): *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. New York: Walter de Gruyter.
- Fokasz N. (2006): A szenzáció, az örökzöld és a gumicsont. *Jel-Kép*, 3–4: 71–92.
- Fokas, N.–Fokas, O. (2006): Making Waves, Dissemination Processes in the Media. *Review of Sociology*, 12(1): 23–32.
- Fokasz N. (2007): A kandallótól a parlamentig. In Fokasz N. szerk.: *Politika csodaországban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Fokas, N. (2008): Evergreens, Sensations and the Rest. A Quantitative Analysis of Dynamics of News Articles on Domestic Politics. *Review of Sociology*, 14(1): 1–15.
- Foucault, M. (2009): *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977–1978*. New York: Picador.
- Geroski, P.A. (2000): Models of Technology Diffusion. *Research Policy*, 29: 603–625.
- Goffman, E. (1986): *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern.
- Gyáni G. (2000): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In Gyáni G.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág.
- Halbwachs, M. (1992): *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Habermas, J. (1989): *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: Polity Press.
- Halas, E. (2008): Issues of Social Memory and their Challenges in the Global Age. *Time&Society*, 17(1): 103–118.
- Horváth Zs. (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában. *Aetas*, 3: 108–115.

- Jang, S.-L.–Dai, S.-C.–Sung S. (2005): The Pattern and Externality Effect of Diffusion of Mobile Telecommunications: The Case of OECD and Taiwan. *Information Economics and Policy*, 17: 133–148.
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Luhmann, N. (2007): *The Reality of the Mass Media*. Cambridge: Polity Press.
- Misztal, A.B. (2003): *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: Open University Press.
- Nora, P. (1989): Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26(Spring): Special Issue: Memory and Counter-Memory.
- Nora, P. (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3: 142–158, http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm.
- Soós K.A. (1986): *Terv, kampány, pénz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tandy, W.D. (2001): *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece*. Berkeley: The University of California Press.
- Tsoularis, A.–Wallas, J. (2002): Analysis of Logistic Growth Models. *Mathematical Biosciences*, 179: 21–55.
- Vörös A. (2009): Szimbólumképződési folyamatok a médiában – Olaszliszka. Kézirat
- Zelizer, B. (2008): Journalism's Memory Work. In Erll, A.–Nünning, A. eds.: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter.

TANULMÁNYOK

A BANAUSZIÁTÓL A BÉRMUNKÁIG – VÁLTOZÁSOK A MUNKA ÉRTELMEZÉSÉBEN –

TÖRÖK Emőke

Zsigmond Király Főiskola, Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet
H-1039 Budapest, Kelta u. 2.; torok_emoke@hotmail.com

Abstract: When considering the changes in the role and meaning of labor as well as in our attitude towards work, labor is practically identified with wage labor as developed in the modern industrial societies, and as such it is viewed as the basis of social identity, as the most significant factor in determining social status, and as the primary form of social participation. On the other hand, it is also viewed as the most important field for self-realization and personal fulfillment, – as a synonym for „meaningful life”. This approach however, is relatively recent in European history. My article examines this modern conception of labor and work, and investigates how it developed over the centuries. I focus on and analyze certain formative historical moments that have transformed labor – which was for long considered as an activity that made one ineligible for genuine and free human life – into the only socially recognized realization of human life; in other words, labor became the human activity per se.

Összefoglaló: A munka szerepének és jelentésének, illetve a munkához való viszonynak jelenleg zajló változásait szemlélve néha hajlamosak vagyunk magától értetődőként kezelni a munkának azt a modern ipari társadalmakban kialakult értelmezését, amely a munkát gyakorlatilag a bérmunkával azonosítja, és az így értelmezett munkát egyfelől a társadalmi identitás alapjának, a társadalmi helyzet legfontosabb meghatározójának és a társadalmi részvétel elsődleges formájának, másfelől az önmegvalósítás és a személyes kibontakozás legfontosabb terepének, az „értelmes élet” szinonimájának tekinti. Ez azonban történelmi léptékkal mérve viszonylag új fejlemény. Az alábbi írás ennek az értelmezésnek a kialakulásával foglalkozik: néhány kulcsfontosságúnak tekintett hatást elemez abban a folyamatban, amelynek során a munka, amelynek végzése hosszú időn keresztül kizárt a valódi, teljes és szabad emberi életből, a 20. századra éppen a teljes emberi élet megvalósításának egyetlen társadalmilag elismert útjává, az emberi tevékenységformává vált.

Keywords: the history of labor, conceptions of work and labor, wage labour, the society of labor

Kulcsszavak: munka története, munkaértelmezések, bérmunka, munkatársadalom

A munka története bizonyos értelemben a modernizáció története. Ha a mai – mondjuk késői modern – társadalminkban ebben a tekintetben tapasztalható változásokat akarjuk megérteni és végiggondolni, nem spórolhatjuk meg magunknak a történeti visszatekintést: „A jelen válságai és változásai más megvilágításba kerülnek, ha történetük háttére előtt szemléljük őket.” (Kocka 2001a: 8) Jelen írás keretei között azonban a cél nem lehet a munkafogalom alakulásának *teljeskörű* eszmetörténeti áttekintése. Egy *jelentés* megszületésének a fontosabb állomásait tekintjük át, méghozzá a modernizáció, az ipari társadalom felől nézve. Azt a kérdést tesszük fel, hogyan alakult ki az a helyzet, hogy a modern ipari társadalmakban a *munka* (a tevékenység tartalmától függetlenül) alapvetően a foglalkozásszerűen végzett pénzkereső munkával, azaz a *bérmunkával* azonosítódik,¹ és az így értelmezett munka egyfelől a társadalmi identitás alapjaként, a társadalmi helyzet legfontosabb meghatározójaként és a társadalmi részvétel elsődleges formájaként, másfelől az önmegvalósítás és a személyes kibontakozás legfontosabb terepeként, az „értelmes élet” szinonimájaként értelmeződik. A vizsgálódás kiindulópontja az európai gondolkodás és kultúra bölcsőjének tekintett klasszikus görög kor munkaértelmezése. Ezt követően azokat az időszakokat, szellemi áramlatokat és társadalmi hatásokat elemezzük, amelyek *döntő* befolyást gyakoroltak munkafogalmunk átértelmeződésére. A fordulópontokat keressük abban a folyamatban, amelynek végén a munka, amelynek végzése hosszú időn keresztül kizárt a valódi, teljes és szabad emberi életből, éppen a teljes emberi élet megvalósításának egyetlen társadalmilag elismert útjává, az emberi tevékenységformává vált. Az első ilyen fordulópont a kereszténység megjelenése és általánossá válása, amely ha nem is jelentette a munka mint tevékenység tényleges felértékelését, fontos pontokon módosította a munkához való viszonyt. Mindazonáltal a munka jelentése az újkor kezdetéig *szigorúan a létfenntartás kényszeréhez* kapcsolódott: az élet értelme, a férfiember kötelességei, „becsülete és dicsősége” más tevékenységekhez (elsősorban a politikához, háborúskodáshoz, esetleg a valláshoz vagy a művészetekhez) kötődtek. A reformáció hozadéka, hogy a nemesek, harcosok és püspökök díszes külsőségeit szigorú fekete öltözetre cserélő kálvinista polgár tekintetét a fényes tettek helyett szigorúan a mindennapi munkájára függeszti: számára ez a földi élet isten által elrendelt célja és értelme, az ember hivatása, alapvető *kötelessége*. Ugyancsak döntően befolyásolta a munkaértelmezés változását, hogy közben már a középkortól kezdve a megerősödő városi polgárságnál társadalmi státusz és munka a korábbihoz képest radikálisan újszerű módon kapcsolódik össze: az utóbbi alapozza meg az előbbit. A természettudományos gondolkodás átformálódása is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a 17., majd még egyértelműbben a 18. század gondolkodásában, a felvilágosodás rációjába, tudományba és haladásba vetett optimista hitében a munka a világ megismerésének és uralmunk alá hajtásának, a javak és a tudás gyarapításának eszközévé válik, azzá az eszközzé,

1 *Bérmunka* helyett valószínűleg pontosabb lenne minden esetben (a német 'Erwerbsarbeit' mintájára) *pénzkereső munkáról* beszélni, de ez egyrészt magyarul helyenként nehézkessé tenné a megfogalmazást, másrészt a bérmunka szó használata eléggé elterjedt ebben a kicsit tágabb értelemben is. Az így értelmezett bérmunka természetesen nem kizárólagos értelmezése a munkának a modern társadalmakban (elég ha csak a házimunkára, az önellátás vagy kölcsönös segítség céljából végzett munkára gondolunk), de minden kétséget kizáróan a pénzkereső munka vált a munka kulturális alapértelmezésévé. A munka/dolgozik szó jelentésnek ezt a „beszűkülését” szépen mutatja be Emilio Reyneri olasz szociológus példázata a '70-es évekből, amit Simonyi Ágnes idéz (1996: 295).

amellyel az ember felülkerekedik a természetén és *megvalósítja önmagát*. Ezeknek a fő hatásoknak az eredőjeként alakult ki nagyjából a 19. századra a munkának a modern ipari társadalmakra jellemző értelmezése. Az iparosodás radikálisan átformálta ugyan a munkavégzés módját, körülményeit és jellemzőit, de nem változtatott a munka felértékelődésének és középpontba kerülésének tendenciáján. Fontos változás azonban, hogy a 19-20. század lényegében véve a pénzkereső munkára szűkíti le a munka értelmezését.

Miután a munkavégzés a legrégebbi időktől kezdve magától értetődően a létfenntartáshoz, az élelem, ruházat, hajlék biztosításához, az alapvető szükségletek kielégítéséhez kötődött: ez abszolút szükségyszerűséget, kényszert jelentett az emberek számára. Ez a létfenntartó tevékenység természetesen meghatározó mértékben fizikai munka volt: a munka hosszú évszázadokon keresztül definíciószerűen a *fizikai* munkát jelentette. A létfenntartás biztosításának nehézségéből adódóan már a kezdetektől fogva mindenekelőtt a fizikai fáradtság, a folytonos erőfeszítés, a külső kényszerűségeknek való alávetettség kapcsolódott hozzá. Magától értetődő volt tehát, hogy az emberek akkor és annyit dolgoztak, amennyi a létfenntartásukhoz szükséges volt, illetve azok, akik a szükségleteiket más módon is ki tudták elégíteni – vagyis például elég erővel vagy hatalommal rendelkeztek ahhoz, hogy mások munkájával biztosítsák a létfenntartásukat – egyáltalán nem dolgoztak. Az emberiség legkülönbözőbb csoportjainak meséiben, eredetmítoszaiban és vallási szövegeiben újra és újra felbukkan egy álmom: a „Paradicsom”, ahol a szükségletek munka nélkül kielégítettek. Ahogy Hannah Arendt fogalmaz: „... a könnyű, fáradtságtól és munkától, megszabadított, istenekéhez hasonló élet utáni vágy olyan régi, mint az áthagyományozott történelem” (Arendt 1994:11). A történelem hosszú évszázadain keresztül a munka elsősorban – bár változó módon és mértékben – negatív konnotációkat hordozott: a szegénységgel, a kényszerrel, a fáradtsággal, a kínnal, sőt esetenként a büntetéssel kapcsolódott össze. Nem túl meglepő tehát, hogy a munka nélküli élet a modern polgári társadalmak előtt minden általunk ismert társadalomban az uralkodó kevesek „legmagátólértetődőbb és legjobban bebiztosított előjogai és privilégiumai közé tartozott” (Arendt 1994:11) – de valószínűleg azt is megkockáztathatjuk, hogy ez volt a legmagátólértetődőbb előjog. A munka egyértelműen az alávetettek osztályrésze, vagyis ilyen értelemben az adott társadalomra jellemző uralmi viszonyok közvetlen folyománya. Ha tehát a munka jelentésének történeti változásait, a különböző korok embereinek munkához való viszonyulását akarjuk vizsgálni, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a munkavégzés, a munkamegosztás rendszere mindig beágyazódott az adott korra jellemző alá-főlé rendeltségi viszonyokba, vagyis a munka értelmezése mindig szorosan összefügg azokkal a kényszerűségekkel, amelyek az uralmi struktúrákból, az uralkodó és alávetett osztályok viszonyából adódnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munka értelmezése mindig egyértelműen levezethető lenne az adott hatalmi viszonyokból. Mint azt remélhetőleg az alábbi fejtegetések is alátámasztják, a munka jelentése nem egyszerűsíthető le arra, hogy benne az uralom struktúrái tükröződnének. Kétségtelen azonban, hogy a munka értelmezésének egyik legfontosabb kulcsát hosszú időn keresztül, az ókortól a fejlett polgári társadalom és jogállam kialakulásáig lényegében az úr-szolga viszony adta, és a munka jelentésének vizsgálatakor megkerülhetetlen az uralom és kényszer problémájának bevonása a vizsgálódásba.

A modern társadalmak előtt ebből következően mindig és mindenhol *személyükben* különültek el egymástól a dolgozó és nem dolgozó csoportok, és ez meghatározóan hatott a munka értelmezésének változásaira is. Csak a munka újkortól kezdődő felértékelődése hozott igazi fordulatot ebben a folyamatban. Ez, szoros összefüggésben a középkorra jellemző rendi viszonyok felbomlásával és a polgárosodás folyamatával, a modern társadalmakban kialakította azt a helyzetet, hogy – minden korábbinak radikálisan ellentmondó módon – a munka alapvetően pozitív jelentést kapott, maga a munkatevékenység pedig a társadalom *minden rétegére kiterjedt, és az egyes emberen belül szerepként* különült el.

Az alábbiakban tehát először az antikvitás munkaértelmezését elemezzük, utána azt vizsgáljuk meg, hogyan hatott a munka értelmezésére a kereszténység uralkodóvá válása, majd a polgárosodás és az újkori természettudományos fejlődés hatását elemezzük, végül pedig a modern bérmunkás társadalom munkaértelmezését foglaljuk össze.

SZABADSÁG VERSUS SZÜKSÉGSZERŰSÉG – AZ ANTIKVITÁS VISZONYA A MUNKÁHOZ

A görög-római antikvitásnak a munkához való viszonyát a szakirodalomban általában meglehetősen egyértelműnek tekinti. Ahogyan Manfred Brocker fogalmaz, a munka iránti ókori megvetést illusztráló idézetek, források „meglehetősen zárt képet alkotnak” (Brocker 1992: 405). Ennek a felfogásnak a lényege a szükségszerűségnek alárendelt munka és a szabadság összeférhetetlensége, az a meggyőződés, hogy a létfenntartást szolgáló munka nem egyszerűen az emberi tevékenységek legalacsonyrendűbbike, hanem a teljes, szabad emberi² élettel tökéletesen összeférhetetlen.

A görög mitológia is számon tart egy „aranykort”, amikor még nem kellett dolgozni: „Kronosz uralkodása idején, az Aranykorban az emberek a tüzet bármikor elvehették a kőrisek csúcsáról, a gabona magától nőtt, nem kellett felszántani a földet. Nem létezett munka, nem létezett a robot. Az embereknek nem kellett tevékenyen hozzájárulniuk az élelem betakarításához.” (Németh 2007: 16)³ Miért lett hát szükség arra, hogy az ember – eltérően az istenektől, és tulajdonképpen az állatoktól is – munkával kényszerüljön fenntartani az életét? A görög magyarázat nagyon hasonló a Paradicsomból való kiűzetés bibliai történetéhez: az embereknek az istenekkel való vetélkedésükért kellett bűnhődniük, a munka Zeusz haragjának eredményeképp kényszerítődött az emberiségre. A görögök válasza erre az emberi élet szigorú kettéválasztása volt: a munka és a szabad emberhez méltó tevékenységek térben és személyek vonatkozásában is elkülönültek, mintegy az egyik rész (nők, szolgák) áldozata árán biztosítva mentességet a másik résznek (szabad férfiak) az isteni büntetés alól.

2 Ami persze ekkor – és még sokáig – definíciószerűen *férfi* életet jelentett.

3 Erre az aranykorra utal Hésziodosz is a „Munkák és napok” elején: „Akkor még mindenki fölött Kronosz égi király volt, / s könnyű szívvvel, akárcsak az istenek, élt a halandó, / távol a bajtól, távol a jajtól, még az öregség / sem járt köztük, mindvégig duzzadt az erőtől / karjuk s lábuk, a kórság még nem törte meg őket; / mint lágy álom jött a halál rájuk, s amíg éltek, / csak jóban volt részük; a föld meghozta magától / bő termését és dolgozni merő gyönyörűség / volt, sok jó közepette, a dús legelőn legelészett / nyájuk, s kedvelték az olümposzi boldogok őket.” (Hésziodosz 2005:40)

Hannah Arendt a klasszikus kor görög poliszainak példáján mutatja be ennek az elválasztásnak a tökéletes megvalósulását. A poliszban Arendt szerint nemcsak hogy élesen elkülönültek egymástól a tevékenységformák, hanem szigorúan el voltak választva egymástól azok a terek is, ahol ezek lejátszódtak. Az antik gondolkodás az emberi élet két terét különbözteti meg: a privát és a nyilvános teret. A privát az a tér, amely mindenkinek sajátja, tulajdona a világon belül; ahová visszahúzódhat, és amely (az egyéni létfenntartás, fajfenntartás stb. szempontjából) megteremti azt a háttérteret, amelyből a szabad polgár kiléphet a nyilvánosságba. A magánszférát a hierarchikus uralmi viszonyok, a kényszer, a szükségszerűségnek való teljes alávettség jellemezték. A nyilvánosság ezzel szemben a szabadság és az egyenlőség tere. Az ide belépők mintegy kívül hagyják a köztük meglévő különbségeket: mint a polisz polgárai, itt mindannyian egyenlők. A nyilvánosság terébe semmi olyasmi nem kerülhetett be, ami bármilyen módon nem fért össze a szabad cselekvés elvével: az ilyen tevékenységek egyértelműen a privát szférába tartoztak. A privát térbe tartozott tehát minden munka jellegű tevékenység is, hiszen az a létfenntartás szükségességének van alávetve. A nyilvános térbe csak a mindenféle szükségszerűségtől szabad ember léphetett ki, tehát mindenki, aki dolgozott, egyértelműen ki volt zárva onnan (Arendt 1994). Ebben a tekintetben Platón is nagyon egyértelműen fogalmaz: „... nem is kell és nem is szabad senkinek szabad emberhez méltatlan üzletekkel és foglalkozásokkal pénzt keresni, hiszen a banauszia,⁴ melynek már neve is meggyalázó, megakadályozza a szabad jellem kifejlődését, tehát gondolni sem szabad arra, hogy ilyen úton gyűjtsünk vagyont” (Platón 1984: 649. sk; idézi Brocker 1992: 405). A közösség ügyeiben való részvételből, a csak szabad emberhez méltó ‘bios politikos’-ból Arisztotelész is kizárja a munkával foglalatkoskodókat: „... a legtökéletesebb városállam nem csinál a kézművesből polgárt. ... a polgári erényt, amelyről szóltunk, nem tulajdoníthatjuk mindenkinek, még a szabadoknak sem, hanem csak azoknak, akik a kényszerű munkától mentesek” (Arisztotelész 1984: 143). Bár megengedi, hogy a különböző berendezkedésű államokban a gyakorlatban ebben a tekintetben nagy különbségek lehetnek, nem hagy kétséget afelől, hogy az az optimális eset, ha a munkavégzés és a polgári jogok gyakorlása teljes mértékben kettéválik: „... a legjobb alkotmányú városállamban, amelynek polgárai általános értelemben véve minden föltétel nélkül igazságszeretőek, ott a polgárok sem kisiparosi, sem kiskereskedői életet nem folytathatnak...; de még csak földművesek sem lehetnek” (Arisztotelész 1984: 290).

A létfenntartást szolgáló tevékenységet (vagyis munkát) végző ember tulajdonképpen nem rendelkezik sajátosan emberi minőségekkel; nem mintha azok potenciálisan nem lennének meg benne, csak éppen mert ezeket a tevékenységeket végzi, önmaga is teljes mértékben a szükségszerűségnek rendelődik alá.⁵ A szükségszerűségtől uralt ember pedig nem lehet szabad: ezért volt szükségük a polisz polgárainak rabszolgákra,

4 A ‘βαναυσία’ jelentése a szótár szerint nemcsak a ‘kézműves munka’, hanem használták ‘egy pusztán kézműves szokásai, közönségesség, rossz ízlés’, sőt ‘kuruzslás, szélhámosság, sarlatánság’ értelemben is (Liddell–Scott–Jones 1996), tehát semmiképpen sem mondhatjuk, hogy a kétkezi munka semleges, „értékmentes” megjelölése lett volna.

5 Platón *Az államában* Szókratész így magyarázza Adeimantosznak, hogy miért nem alkalmasak a kétkezi munkát végzők a magasabb rendű tevékenységekre (ebben az esetben a filozofálásra): „... a szakmájukban, kétkezi munkájukban nemcsak a testük tört meg, hanem a szolgálai gürcölésben a lelkük is elkorcsult” (Platón 2008: 495d).

akik a szükségszerűség, a létfenntartás, vagyis a munka terheit magukra véve lehetővé tették uraiknak a szabad, fogalmaik szerint egyedül emberhez méltó életet. A tevékenységek hierarchiájának csúcán a szabad politikai cselekvés, a közös nyilvánosságban, a közösség ügyeiben – a politikában – való részvétel állt.

Ezt a „zárt képet” azért némileg színezi néhány körülmény. A munkához való fentebb leírt viszonyulás érvényességének időbeli korlátozottságát hangsúlyozza például Herbert Applebaum (2007: 46.sk): szerinte csak a ‘klasszikus’-nak nevezett korszakkal alakult ki, és igazából csak a poliszok világára volt jellemző. Bár ez csak keveset változtat az összképen (hiszen ez volt az a korszak, amely az európai kultúra meghatározó forrásvidékét jelenti), mégis érdekes adalék, hogy a homéroszi eposzokban, amelyek ma ismert formájukban a klasszikus korszak elején keletkeztek, a munka ábrázolásában nyoma sincs a megvetésnek: a társadalom legkülönbözőbb rétegeibe tartozó szereplők egyaránt magától értetődő természetességgel végeznek kétkezi munkát (Applebaum 2007: 46). A klasszikus korszak végén, a hellenisztikus korban ugyancsak enyhülni látszik a munkához kapcsolódó negatív viszonyulás: a korszak egyik meghatározó filozófiai áramlata, a sztoicizmus egyenesen „átalakította a kétkezi munka iránti attitűdöt, és kialakította a »hivatás« fogalmát” (Applebaum 2007: 47), előkészítve ezzel a kereszténység – Applebaum szerint pozitív fordulatot hozó – munkaértelmezését.

Az ókori munka-felfogásról alkotott képünket kissé árnyaló források közül talán a legfigyelemreméltóbb – és mindenképpen a legközismertebb – Hésziodosz *Munkák és napok* című műve, amelyben többek között így fogalmaz: „dolgozzál, s jobban kedvelnek az istenek akkor ... nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni ...” (Hésziodosz 2005: 29). A látszólagos ellentmondás feloldására mindazonáltal több magyarázat is kínálkozik. Egyrészt Hésziodosz, bár a homéroszi eposzok keletkezéséhez képest később alkotott, azért a poliszok igazi virágkora előtt élt. Másrészt – Arendt magyarázata szerint – Hésziodosz is különbséget tesz munka és készítés között, és az előbbi nála is magától értetődően a rabszolgák osztályrésze, illetve valójában nem magát a munkát dicséri, hanem a mindennapi életet, a magával-magáéval megelégedő, magát a nyilvános ügyektől távoltartó kisembert (vö. ehhez Arendt 1994: 78 és 334). Ez a magyarázat azonban éppen a közös ügyekkel való foglalkozás értelmében vett ‘cselekvés’ – Arendt által is hangsúlyozott – kitüntetett szerepének tükrében látszik kevésbé meggyőzőnek. Kicsit másképp próbálja feloldani az ellentmondást Werner Conze: szerinte Hésziodosz nem a munkáról általában, csak a szabad paraszt mezőgazdasági munkájáról beszél mint ami „isteni elrendelés az emberek számára” (Conze 1972: 155). Kétségtelen, hogy a földművesség és más munkafajták megkülönböztetése nem idegen a görög gondolkodástól. A fentebb idézett szöveghelyen Arisztotelész nem véletlenül tesz különbséget a kézművesek-kereskedők és a földművesek között: az előbbieket azért nem lehetnek szerinte polgárok mert „az ilyen élet nemtelen, és az erénnyel ellenkezik”, az utóbbiaknak viszont kis túlzással csak a szabadidejük hiányzik hozzá: „hiszen ráérő időre van szükségük mind az erény kifejelesztéséhez, mind a közéleti munkássághoz” (Arisztotelész 1984: 290)

Legalább ugyanilyen érdekesek azok a szavak, amelyeket Thuküdidész ad Periklész szájába: „A szegénység megvallását nem tartjuk szégyennek, sokkal szégyenletesebbnek azt, ha valaki nem igyekszik munkájával kikerülni belőle. Egyformán gondunk van a házuk és az állam ügyeire, és bármilyen mesterséget űzzön is valaki

közülünk, jól tájékozott a közügyekben.” (Thuküdidész 1960:1 39) Ezzel kapcsolatban azonban nem árt rámutatnunk arra, hogy bár az athéni demokrácia virágkorában elvileg valóban nem zárta ki a polgárjogból a mesterséget űzőket, sőt e jogok gyakorlása szempontjából semmilyen különbséget nem tett köztük, a szabad munkát végzők, kézművesek, kereskedők kb. 80 százaléka nem rendelkezett polgárjoggal (Arendt 1994: 333).⁶

Míg egyfelől bizonyára helyénvalóak a fenti megszorítások a munka görög megvetésének általános érvényét illetően, másfelől azonban a munkának ez az értelmezése messze túl is terjed a görög klasszikus koron: a kézműves- és bérmunka leértékelése az ókorban korántsem csak a görög polisz specifikuma volt. Ennek alátámasztására Conze Hérodotoszt idézi, aki szerint „... csaknem az összes barbár nép szemében nem sok becsülete van az olyan embereknek, akik valamilyen mesterséggel foglalkoznak, azokat viszont, akik nem értenek a kézművességhez, és kiváltképp a hadi tudományokban jártasak, nemeseknek tartják” (Hérodotosz 2000: 181, idézi Conze 1972: 155). A munka megvetése egyértelműen jelen volt a római gondolkodásban is. Cicero is megkülönbözteti a szabad, nemes „művészeteket” (artes liberales) a nem szabad, alacsonyrendű és megvetendő tevékenységektől (vö. ehhez Conze 1972: 156 sk vagy Brocker 1992: 407 sk). Cicero *De officiis*-éből egyértelmű, hogy a megvetés nem elsősorban a rabszolgáknak, hanem a bármely embert rabszolgává tévő *munkának* szól. „Ez annyit jelent, hogy a kétkezi munka végzése fizikai, szociális, morális és intellektuális értelemben is diszkvalifikál. A bérért végzett munka is, például a napszámosoké, megbecsteleníti az azt végző embert, hiszen aki bért fogad el, az éppen ezáltal rabszolgává válik.” – értelmezi O.G. Oexle Cicero idevonatkozó sorait (Oexle 2000: 69). Cicero ezt a felfogást mint általánosan jellemzőt írja le.

A szabad politikai *cselekvés* és a nem szabad, szükségszerűségnek alárendelt *munka* az ókorban szigorú ellentétpárokban íródott le: „szabadság versus szükségszerűség, egyedi, kiemelkedő tettek versus repetitív tevékenység, az élet kockáztatása versus az élet fenntartása, tettek a nyilvánosság fényében versus a rejtett privátszférában való tevékenykedés és privát tranzakciók, a nyelv által konstituálódó együttlét versus néma termelés a természettel zajló monológban” összegzi ezeket az ellentétpárokat Brocker (1992: 405 sk). Szöges ellentétben állt ez az újkortól kezdve kialakult és a modern társadalomban kiteljesedett felfogással, amely a munkát tartja az ember elsődleges tevékenységének. Ennek a változásnak az első fontos állomása a kereszténység meghatározóvá válása az európai gondolkodásban.

6 Sarkady János Thuküdidész magyar kiadásához fűzött jegyzeteiben szintén szükségesnek érezte kommentálni a munkával kapcsolatban itt megnyilvánuló attitűdöt. Véleménye szerint a „fösodortól” való látszólagos eltérés a szöveg korai keletkezésével magyarázható: „... az V. századi Athén közvéleménye még megbecsülte a munkát, és a munkát rabszolgai tevékenységnek bélyegző szemlélet még nem volt elterjedve” (Sarkady 1960: 219). Azonban ez a szöveg már az athéni demokrácia virágkorára, a klasszikus görögség virágkorára esik, Thuküdidész nem sokkal Arisztotelész és Platón előtt alkotott. Bár a munka megvetése nyilvánvalóan nem egyik pillanatról a másikra alakult ki, és feltehetőleg az időszak folyamán erősödött, mégis érdemes itt egy másik szempontot is megfontolnunk: a munka diszkvalifikáló hatása a szellemi elit filozófiája volt, Periklész pedig – akinek szavait Sarkady szerint Thuküdidész híven adja vissza – a köznép előtt beszélt. Könnyen elképzelhető, hogy a széles tömegek munkához való viszonya sokkal színesebb volt annál, mint amit a fennmaradt forrásokból összeálló „zárt kép” sugall nekünk.

**„VITA CONTEMPLATIVA SIMPLICITER MELIOR EST ...”
– A KERESZTÉNYSÉG ÉS A MUNKA**

Amennyire egységes a szakirodalom a munka ókori megítélésében, annyira markánsan eltérő véleményekkel találkozunk a kereszténységnek a munka jelentésváltozására gyakorolt hatását illetően.

Egyrészt gyakori az az értelmezés, hogy az ókorra jellemző megvetés után a kereszténység hatása egyértelmű *felértékelődést* jelentett a – változatlanul egyértelműen kétkezi munkaként és létfenntartó tevékenységként értelmezett - munka számára. Gertraude Mikl-Horke értelmezésében például a kereszténység egyértelműen felértékelte a munkatevékenységet: „A munka ... teljes mértékben pozitív jelentést kap ... sőt, azonos szintre kerül az imádkozással. ... [a munka] nem megbecsülenit, hanem érdemessé tesz. (...) A kereszténység hozzásegítette a munkát ahhoz, hogy általános jelentőséggel bírjon az erkölcs és a jellem szempontjából.” (Mikl-Horke 1991: 16) Oexle szerint már az Ószövetségben megtalálhatók a munka felértékelődésére vonatkozó utalások. Ilyen lenne maga a teremtő munkát végző Isten személye (vö. Ter 2,1–4), illetve az ember által kapott első – Oexle értelmezésében munkára felszólító – kinyilatkoztatás: „... Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze” (Ter 2,15), vagy a tízparancsolatnak a pihenőnap megszentelésére vonatkozó szakasza (Kiv 20,9). Oexle számos újszövetségi helyet (elsősorban Máté és Lukács evangéliumának egyes szakaszait, illetve Pál leveleit) is felsorol annak alátámasztására, hogy a kereszténység „új, pozitív értékelést” adott a fizikai munkának (Oexle 2000: 78).

Más elemzők szerint viszont éppen ellenkezőleg, „az ókori munkafelfogás lényegét tekintve megegyezik a zsidó-keresztény hagyományokban gyökerező keresztény munkafelfogással” (Németh 2007: 70). Ez utóbbi álláspontot képviselve Arendt meglehetősen sarkosan fogalmaz. Szerinte a munkához való viszony átalakulásában nagy szerepe volt ugyan a kereszténység elterjedésének és uralkodóvá válásának, de ennek „semmi köze a munka modern dicsőítéséhez, aminek sem az Újszövetségben, sem a teljes keresztény hagyományban az újkor előtt semmi nyoma, bármennyit fáradoztak is a modern értelmezők azon, hogy ezt beleolvassák a szövegekbe” (Arendt 1994: 309). Hasonlóan vélekedett már Max Weber is, aki szerint „egyszerűen mese, hogy a munka – például az Újtestamentumban – valamiféle új méltóságot kapott” (Weber 1999: 39).

Ahhoz, hogy világosan lássunk ebben a kérdésben, érdemes a problémát két részre bontani. Egyfelől a kereszténység munkához való viszonya valóban nem hoz változást abban az értelemben, hogy a fizikai munkavégzést *más emberi tevékenységekhez képest* felértékelné, magasabb rendűnek tekintené. Másfelől fontos változás azonban, hogy ténylegesen szakít azzal a – még a késői antikvitásra is egyértelműen jellemző – szemlélettel, hogy a végzett fizikai munka *személyükben* értékeli le az azt végzőket, gyakorlatilag nem tekintve őket a társadalom részének. A kereszténységben Isten előtt hangsúlyozottan mindenki egyenlő: ebből a szempontból nyilván valóban jelzésértékűnek kell tekinteni például azt a több elemző által is kiemelt tényt, hogy az Újszövetség főszereplőinek jelentős része hétköznapi, fizikai munkát végző személy (halász, vámos, ács stb.) (vö. pl. Oexle 2000: 69, vagy Applebaum 2007: 48).

A kereszténység megjelenésében Arendt is alapvető fordulópontot lát, ha nem is közvetlenül a munkatevékenységhez való viszonyulás tekintetében,⁷ hanem a *közös világ* megítélésében, ami azonban közvetett módon a munka szerepére is döntő hatással volt. A kereszténységgel ugyanis a halhatatlan tettek helyett az örökkévaló lélek, azaz a *halhatatlan közös világ* helyett az *egyén örök élete* került a középpontba. Vagyis: „Amit a világ és az ember viszonyának keresztény megfordítása politikailag jelentett, azt azon lehet legjobban világossá tenni, hogy az egyéni élet most pontosan arra a helyre lépett, ahol a római antikvitás gondolkodásában a politikai közösség ‘élete’ állt.” (Arendt 1994: 307) A *világ* jelentőségének, szerepének ez a radikális leértékelődése egyrészt maga után vonta a korábban magasabb rendűnek tekintett emberi tevékenységek, mindenekelőtt a szabad politikai cselekvés háttérbe szorulását, sőt, az egész ‘vita activa’ jelentősége elhalványodott, s a ‘vita contemplativa’, a szemlélődő élet felsőbbrendűsége vált meghatározóvá.⁸ Másrészt viszont az egyén életének felértékelődésével⁹ az élet fenntartását szolgáló munka is részben megszabadult attól a megvetéstől, ami korábban sújtotta. A saját élet megtartására vonatkozó parancs abszolút erejét jól érzékelteti a megszegéséért járó büntetés: az öngyilkostól az egyház megtagadta a keresztény temetést, aminél rosszabb a korabeli felfogás szerint aligha történhetett valakivel (vö. ehhez Arendt 1994: 309). Az ‘élet mint legfőbb jó’ elvének megjelenése meghatározó jelentőségű a későbbi fejlődés szempontjából. A vallási háttér későbbi elhalványodása sem rendítette meg az élet központi szerepét, sőt az a továbbiakban csak erősödött.

A kereszténység tehát *általában* leértékeli a tevékeny, nagyon tág értelemben a „világi hívságoknak” szentelt életet: vallási szempontból a legmagasabbrendű a világi dologtól elforduló, kontemplációnak szentelt remete- illetve a később kialakuló szerzetesi életforma. A világi tevékenységek ehhez képest mind alacsonyabbrendűnek számítottak: ez a legnagyobb fokú leértékelődést természetesen a „szabad politikai cselekvés”, a közös ügyeinkkel való foglalatosság körébe tartozó tevékenységek számára jelentette. A munka felértékelődése is csak viszonylagos azonban. A létfenntartást biztosító fizikai munka elvesztette ugyan emberhez méltatlan, szinte az emberi mivoltot megkérdőjelező értelmezését, sőt, az ember Isten által elrendelt földi kötelességének tekintették, másfelől azonban ez nem egy pozitív értelemben elrendelt kötelesség, hanem az eredendő bűn miatt kirótt isteni büntetés volt a földi halandók számára, és ilyen értelemben a munka stigmatizálását is jelentette: „... a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat ... Arcod verítékével eszed kenyeredet ...” – mondja az Úr Ádámnak a Paradicsomból való kiűzetéskor (Ter 3,17-19).

A reformáció előtti kereszténység azonban nem értelmezte úgy ezt a parancsot, mint ami minden egyes emberre vonatkozik. Aquinói Szt. Tamás például Weber szerint csak az emberi nemre általában tekinti érvényesnek (Weber 1982: 100, 242) – az

7 Sőt, Arendt szerint a csak az élet fenntartását szolgáló „opera servilia” iránti megvetés bizonyos mértékig a 18. századba nyúlóan fennmaradt (vö. Arendt 1994: 334).

8 Ennek gyökereit szintén megtaláljuk már az antikvitás gondolkodásában. A „bios theoretikos” felsőbbrendűsége nagyon egyértelműen megjelenik például a Nikomakhoszi etika 1. könyvének harmadik, illetve 10. könyvének 7–10. részeiben (Arisztotelész 1987). Vö. ehhez még Brocker 1992: 406., vagy Arendt 1994: 19 sk.

9 „A földi élet hasonlíthat ugyan siralomvölgyhöz, mégis a halhatatlanság kezdete és feltétele, és mint ilyen kezdetnek, abszolút értéke van.” (Arendt 1994: 308)

már a részint isteni gondviselés, részint „természeti okok” (Weber 1982: 98) folytán kialakuló munkamegosztás függvénye, hogy konkrétan az emberiség mely tagjainak arca verejtékével teremődik elő az összesség kenyere. Hasonlóan értelmezi Aquinói Szt. Tamásnak a *Summa theologicab*an kifejtett véleményét Arendt is: az élet fentebb leírt felértékelődésével összhangban „a kötelezettség testünk életben tartására vonatkozik, nem pedig a munkára, ha valaki a létfenntartását koldulásból is meg tudja oldani, annál jobb” (Arendt 1994: 309). Ebből következően „aki tehát más módon nem tudja a megélhetését biztosítani, annak kétkezi munkát kell végeznie” (a *Summa theologicab*ól idézi Brocker 1992: 417).¹⁰ Vagyis aki meg tud élni a vagyonából, vagy aki a magasabbrendűnek tekintett szemlélődő szerzetesi életet választja, az mentesült ez alól a kényszer alól – a munkának a középkori gondolkodásban még semmilyen *önértéke* nincs. Bizonyos erkölcsi-vallásos értékre a munka egy esetben tehet szert (és ez sajátos módon éppen negatív értelmezéséből, azaz örömtelen, fáradságos voltából, büntetés-jellegéből, szegénységgel való erős összekapcsolódásából adódik): ha az askétikus-vallásos önfegyelmzés eszközeként alkalmazzák (vö. Schatz 2004: 74), de ez aztán végképp nagyon messze esik a munka későbbi felértékelődésétől, hiszen itt a kétkezi munka a böjtöléssel, virrasztással és az önkínzás más, sokkal durvább formáival kerül egy szintre.

Ez az értelmezés, nem pedig a „munka iránti pozitív attitűdök” – ahogyan azt Applebaum (2007: 48) értelmezi – lehet a kulcsa a szerzetesrendek munkához való viszonya kérdésének is. A bencések híres jelmondatát („ora et labora”) szokták a munka felértékelődésének alátámasztására is idézni,¹¹ azonban sokkal inkább a *test és a lélek fegyelmzésének* szándéka tükröződik benne. Nem a munka értékes, hanem a lustálkodás veszélyes és bűnre csábító, és Szent Benedek ennek elkerülését tartotta fontosnak: a Bencés regula XLVIII. pontja szerint a „Henyélés a lélek legfőbb ellensége” (vö. Németh 2007: 18). Egyértelműen az askézisben látja a szerzetesrendek munkához való viszonyának magyarázatát Weber is, aki mindazonáltal úgy fogalmaz, hogy a munkának, *mint* az askézis eszközének a szerzetesrendeknél mégis csak lett egyfajta „becsülete” (Weber 1999: 39). Az a gondolat, hogy a tétlenség „a bűnök melegágyául szolgál” (Castel 1998: 155), és ezért a munka ilyen értelemben is erkölcsi kötelesség az alsóbb osztályok számára, végigkíséri az egész középkort, és meghatározóan hat a fizikai munkát végzőkkel kapcsolatos attitűdökre még az újkorban is.

A munka tehát kényszer, de egyszersmind a fenti értelemben erkölcsi kötelesség is volt mindazok – legalábbis mindazon szegények – számára, akik erre koruk és egészségi állapotuk folytán képesek voltak: már Pál apostol maga is több levelében felhívja erre a hívek figyelmét.¹² Ezt azonban nem úgy értette, hogy mindenkinek kétkezi mun-

10 Weber szerint ez az értelmezés általánosan elterjedt volt: „Mindazonáltal, ha nem tudunk megélni a mecénások adományaiból vagy közvetlenül koldulásból (...), akkor a résztvevők a kezük munkájából élnek (...) A korai keresztény egyház útmutatásai éppúgy ezt ajánlják, mint Szent Ferenc igazi előírásai.” Weber azonban hangsúlyozza, hogy ennek semmi köze a munka megbecsüléséhez, és ez azzal függ össze, hogy minden „etikai beállítottságú” vallásban „a kezdetek direkt módon gazdaságellenesek”. (Weber 1999: 39)

11 Vö. pl. a fentebb idézett Mikl-Horke 1991: 16.

12 1Tessz 4,11–12, 2Tessz 3,7–12; ez utóbbiban található a nevezetes kitétel, miszerint „aki nem akar dolgozni, ne is egyék”, amely azonban Weber szerint csakis az élősködő hittérítőkre vonatkozik (Weber 1999: 39).

kát kellene végeznie, hanem úgy, hogy mindenki tevékenykedjen a neki rendelt pozícióban: „aki a profétálást kapta, tegyen tanúságot hite szerint, aki tisztséget kapott, töltsse be tisztségét, aki tanító, tanítson” (Róm 12,4–8). A páli gondolat központi eleme nem a munka fontossága volt, hanem az Isten által kijelölt helyen való megmaradás arra a rövid időre, ami még az Úr eljöveteleig – a korai keresztények várározása szerint – hátra volt (vö. Weber 1982: 104). A munkavégzés Isten parancsa és felebarátainkkal szembeni kötelesség, de jellege, tartalma tulajdonképpen közömbös. Ez az értelmezés még nagyon messze van a reformáció hivatásetikájától: a világi munka – a fentebb kifejtett értelemben – Isten által az emberiségre mért kötelesség ugyan, de igazi vallási jelentősége nincs: az üdvözüléshez mindenekeelőtt az imádkozáson és a kontempláción keresztül vezet az út. „Vita contemplativa simpliciter melior est quam vita activa.” – hangzik Aquinói Szent Tamás sokat idézett mondata,¹³ amely tulajdonképpen tömören összefoglalja az egész korszak hozzáállását a munkához és a tevékeny élethez általában. Ilyen értelemben a munkavégzés erkölcsileg közömbös, és bizonyos tevékenységek végzése, illetve a túlzott meggazdagodás pedig vallási szempontból agályos is lehet (vö. Weber 1982: 82, ill. 97 sk.).¹⁴

Összefoglalva tehát a középkori kereszténység munkához való viszonyulását, egyfelől az ókori felfogás egyenes folytatásának tekinthetjük, amennyiben továbbra sincs szó *közvetlenül* a munka felértékelődéséről. Másfelől volt ebben a felfogásában három olyan fejlemény, amely közvetetten mégis előkészítette a talajt a munka újkori felértékelődése számára. Az első a vita contemplativa, a túlvilágra irányuló, szemlélődő élet minden korábbinál egyértelműbbé váló primátusa, amely a tevékeny élet formáinak erőteljes – lefelé – nivellálódását hozta magával, megszüntetve közöttük az addig egyértelmű hierarchikus különbségeket. A második az (Isten által adományozott) emberi élet abszolút értéként való megjelenése, amelynek fenntartása az egyén feltétel nélküli kötelessége – ha más lehetőség nincs, akár kétkezi munkával is. A harmadik pedig az a jelentős elmozdulás, amely a dolgozó rétegeket bizonyos értelemben a társadalom részévé fogadja, még ha egyértelműen a hierarchia legalsó fokára helyezi is őket: a kétkezi munka már nem diszkvalifikál, nem ellentéte a teljes, valódi emberi életnek. „Mindössze” az emberi tevékenységek legalacsonyrendűbbike.

**„ISTEN EZT ÉS CSAKIS EZT AKARJA”
– A HIVATÁSGONDOLAT A REFORMÁCIÓBAN**

A zsidó-keresztény hagyományban tehát kezdettől fogva megtalálható egy kettőség a munkával kapcsolatban. Kötelesség, az ember istentől kapott feladata egyfelől, átok, bűneinkért ránk mért büntetés másfelől. A középkori kereszténységre jellemző ambivalencia után a reformátorok egyértelműen az előbbi aspektusra helyezik a hangsúlyt. A világi munkavégzés értékelése és értelmezése szempontjából az igazán radikális változást a reformáció tanainak Max Weber korszakos művében leírt hatása

13 A *Summa theologicaból* idézi pl. Conze 1972: 162, vagy Arendt 1994: 310.

14 Weber ennek alátámasztására idézi többek között Pascal álláspontját, amely szerint a világi munkálkodás megbecsülése, illetve az erre való törekvés „csak hiúsággal vagy ravaszsággal magyarázható” (Weber 1982: 100).

jelentette. Weber elemzésének célja annak megmagyarázása, hogy milyen összefüggésben van a nyugati fejlődés specifikuma, a szabad munka racionális-kapitalista szervezete a protestáns felekezetekhez tartozó csoportok gazdasági racionalizmusra való hajlamával, és ez milyen módon következik a protestantizmus egyes irányzatainak bizonyos hittételeiből. A „protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” közötti összefüggés kifejtése során nyilvánvalóvá válik, hogy az igazi változás az érintettek „munkára való beállítottságában” (Weber 1982: 41) következett be. Miben is állt ez a változás? Az első lépést a lutheri hivatásfogalom jelentette. A legfontosabb, és a korábbi keresztény felfogáshoz képest újszerű állítás az, hogy „minden körülmények között az evilági kötelességek teljesítése az *egyetlen* út Isten tetszésének elnyeréséhez, hogy Isten ezt és csakis ezt akarja, s hogy éppen ezért Isten előtt teljességgel egyenlő minden bevett hivatás.” (Weber 1982: 99). Azaz *minden* világi foglalkozás („Beruf”) – és nem csak a papi – hivatásként („Berufung”) (Weber 1982: 91) értelmeződik, és ezáltal vallásos színezetet kap. „Mert bizony az Isten fáradozik majd általad minden dologban; ő feji meg általad a kecskét, és a legszolgáibb teendő is az ő javára van, s egyaránt kedves neki a legnagyobb és a legkisebb szolgálat” – idézi Luthert Weber (Weber 1982: 99). Nagyon fontos és újszerű annak a kifejezett hangsúlyozása, hogy ebbe *minden* tevékenység beletartozik. Ez az egyszerű létfenntartást szolgáló tevékenységeket, a legmegvetettebb szolgamunkákat is átértelmezi, és a korábban egyeduralgó ‘létfenntartás-kényszer’ értelmezés mellé legalábbis odatesz egy újat: minden munka egy magasabbrendű értelemben vett szolgálat, és mint ilyen Istennek tetsző. Ez radikálisan átszínezi a munkához való viszonyt, még akkor is, ha Weber a saját gondolatmenete szempontjából a fordulópontot nem ide helyezi.

Luther egyformán fontosnak és értékesnek tekinti a szellemi és a fizikai munkát – a munkaformák különbözőségében számára a teremtés rendje nyilvánul meg. Ezzel függ össze, hogy Luther hivatásfelfogása – mint arra Weber felhívja a figyelmet – statikus: mindenki maradjon meg abban a pozícióban, ahová Isten őt állította, elégedjen meg azzal, és ott tevékenykedjen a közösség javára. Ez erősen emlékeztet az idézett páli megfogalmazásra, azaz Luther hivatásfogalma ilyen értelemben tradicionális maradt. A munka értelmezése szempontjából azonban már ez is nagy változás a korábbi szemlélethez képest. Az egyes ember munkához való viszonyulása, beállítódása szempontjából mégis még nagyobb a jelentősége a Weber által kiemelt puritán áramlatoknak (kálvinizmus, pietizmus, metodizmus). A puritán hivatáseszmeény hozza meg az igazi felértékelődést a munka számára, amennyiben az a hivatásszerűen végzett keresőtevékenységet kifejezetten vallási-erkölcsi tartalommal ruházza fel: „a munka az életnek Isten által megszabott öncélja” (Weber 1982: 241). Vagyis a meggyőződéses kálvinista, amikor az örömtől, az érzékiségtől szigorúan tartózkodva, teljes életét a fegyelmezett, szorgalmasan, racionálisan, lehető leghatékonyabban végzett munkának szenteli, akkor Isten által megszabott kötelességét teljesíti, és az Ő nagyobb dicsőségét szolgálja.¹⁵

15 Németh András hívja fel a figyelmet arra az érdekes körülményre, hogy a kálvinizmus 16-17. századi elterjedése egybeesik a mechanikus óra használatának elterjedésével, és így „jól illeszkedik a pontosan mérhető idő új rendjéhez, az egyén életét szabályozó addig ismeretlen szigorhoz” (Németh 2007: 64), amit az újfajta időmérés és időértelmezés jelentett.

Az, hogy hivatásunkban hajtjuk végre Isten akaratát, tulajdonképpen a lutheri megközelítésből is levezethető: a kálvinizmus azonban a kegyelmi kiválasztás tanán keresztül közvetlenül összefüggésbe hozza az elkötelezett hivatásvégzést és a hivatásban elért sikereket az üdvözüléssel. A hivatásban való fáradhatatlan és eredményes munkálkodás vált a kálvinista *gyakorlatban*¹⁶ az egyetlen olyan eszközzé, amelynek segítségével a hívő bizonyosságot szerezhet saját kiválasztottságáról (Weber 1982: 148. sk.) A bizonyosság ilyen irányú keresése eredményezte azt az aszkétikus-rationális életvezetést, amelynek Weber döntő jelentőséget tulajdonít a kapitalizmus kialakulása, a „kapitalizmus szellemének” megjelenése szempontjából. Az itt vizsgált kérdés szempontjából pedig nemcsak annak van döntő jelentősége, hogy ez a felfogás a pénzkereső munkát minden eddiginél határozottabban kötelességként jelenítette meg, hanem annak is, hogy azt – a földi élet vonatkozásában – *önként tettezte*. A kitartó munkálkodás *által* nem érhető el ugyanis az üdvözülés, a munkát önmagáért kell végeznünk és földi életünk középpontjába állítanunk – az ebben elért siker mindössze jele lehet kiválasztottságunknak. Weber ennek alátámasztására egy jegyzetben Zinzendorfot idézi: „Nemcsak azért dolgozunk, hogy megéljünk, hanem a munkáért élünk, s ha már nincsen mit dolgoznunk, akkor szenvedünk vagy jobblétre szenderülünk” (Weber 1982: 241). Ami itt megfogalmazódik, az már valóban a teljes, 360°-os fordulat: a munka *mint a földi élet értelme*. Mihelyst eltűnik majd mögüle a vallási háttér, előttünk áll a munka újkori értelmezésének prototípusa.

A reformáció másik fontos hozadéka ebből a szempontból, hogy a munka parancsát a dolog vallási logikájából következően szükségképpen – és először a történelem folyamán – mindenkire kiterjesztette (vö. Weber 1982: 241–243), vagyis a Pál apostol által megfogalmazott bibliai parancs teljesítése alól nem mentesít most már a vagyont, birtok sem. Ezzel a munka értelmezése is kitágult, magába foglalva sok olyan, nem fizikai munka jellegű tevékenységet is, amit korábban a létfenntartó fizikai munkához képest egészen más kategóriába tartozónak tekintettek. Most azonban ezek – legalábbis a döntő fontosságú vallási szempontból – a kecskefejétől a prédikálásig *mint hivatások* mind egyenlők lettek. Hiszen akinek a napi betevőért a földeken kellett dolgoznia, azelőtt is ezt tette, a katona harcolt, a tanító tanított, akinek pedig birtoka volt, több-kevesebb intenzitással bizonyára korábban is foglalkozott birtoka, vagyona ügyeivel. A reformáció hozadéka az, hogy ezek a nagyon különböző tevékenységek egy, döntőnek tekintett szempontból azonosként értelmeződtek: mindegyik hivatás, mint a „személytelen társadalmi hasznosság érdekében végzett munka Isten dicsőségének kedvez, s ezért Isten akaratára való tekintendő” (Weber 1982: 143). Ezzel a reformáció tulajdonképpen megalapozta az egész modern nyugati kultúra szempontjából döntő fontosságú viszonyulást a pénzkereső munkához: itt van a gyökere annak a felfogásnak, ami a munkát az ember legfontosabb tevékenységeként, mindenkire egyaránt érvényes kötelezettségként tette, anélkül természetesen, hogy bármit is megőrzött volna ennek a felfogásnak a vallásos eredetéből. Hiszen mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a hivatáshoz való, a reformáció egyes irányzatainak hatására kialakult kötelességetikai viszonyulás eredet-

16 Fontos tehát hangsúlyozni, hogy a módszeres-rationális életvezetés és az ebbe illeszkedő aszkétikus hivatásvégzés nem *közvetlenül* következik bármely hittételből, így a kegyelmi kiválasztás elvéből sem, hanem az ennek az elvnek a „patetikus embertelenségéből” (Weber 1982: 131) adódó „életvitelbeli feszültségek” (Némedi 2005: 214) feloldását szolgáló *gyakorlat* volt.

tileg csak és kizárólag vallási indíttatású volt: a puritán egyházak egyes hittételeiből, pontosabban, mint már szó volt róla, az ezekhez igazodó gyakorlatból következett. Ezen egyházak követői „a világban, de nem a világért” (Weber 1982: 230) tevékenykedtek, mi sem állt tőlük távolabb, mint az evilági célok hajszolása: fáradhatatlan hivatásvégzésük és ezzel párosuló aszkétikus-racionális életvezetésük kizárólagos célja Isten akaratának teljesítése és a kiválasztottságról való megbizonyosodás folyamatos megerősítése volt. Éppen a világban való nagyarányú aktivitással párosuló hallatlan világidegenség lehet az oka annak, hogy a munka szerepváltozásának elemzése során Arendt gondolatmenetében nem szerepel a reformáció hatása: az ő számára a munka mint tevékenység-típus uralkodóvá válása elsősorban az emberiség világvesztésének folyamatába illeszkedik: a közös világ helyett az egyén (örök) életének előtérbe kerülésének folyamatába. Ebből a szempontból a reformáció valóban nem jelent fordulatot, sokkal inkább a korábbi tendenciák, a világtól való elidegenedés felerősödését.¹⁷ A munkához való modern viszonyulás kialakulása szempontjából azonban éppenséggel döntő jelentőségűek a Weber által leírt összefüggések.

„ARBEIT IST DES BÜRGERES ZIERDE”¹⁸
**– A MUNKA FELÉRTÉKELŐDÉSÉNEK KITELJESEDÉSE: A VÁROSI
 POLGÁRSÁG MEGERŐSÖDÉSE ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS
 GONDOLKODÁS ÁTALAKULÁSA**

Az eddig leírtakkal párhuzamosan végbement egy másik folyamat is, amely a munka társadalmi szerepének megváltozása irányába hatott, és ez a polgárság fokozatos megerősödése volt. Ez csírájában már a középkorban, a városi kézműves polgárság megjelenésével megkezdődik. Ezzel egy olyan csoport jelenik meg a társadalmi palettán, amelynél *munka és státusz a feudális társadalomra jellemzőhöz képest új módon kapcsolódik össze*, vagyis amelynek státuszát bizonyos értelemben a munkája alapozza meg. A viszony korábban, illetve más rétegeknél, éppen fordított volt, státuszuk határozta meg a munkához való viszonyukat: azt, hogy kellett-e dolgozniuk, s ha igen, mit. A társadalmi hierarchiában elfoglalt hely ezt egyértelműen kijelölte: az alávetetteknek dolgozniuk kellett, az uralkodó osztályoknak pedig nem. A meggazdagodó városi (céhes) mestereknél merülhet fel először, hogy mind vagyonuk, mind társadalmi presztízszük, vagyis összességében a társadalmi helyzetük alapja az általuk végzett munka, vagyis a „mesterségük”.¹⁹ Ebből adódóan (ami jelen szempontunkból elsősorban érdekes) a munkához való viszonyukat – újszerű módon – nem elsősorban az uralom struktúrájában elfoglalt helyük határozza meg: „A munka ... egy városi középréteg társadalmi tekintélyének és gazdasági jelentőségének alapjává vált.” (Mikl-Horke 1991: 16) A céhes mesterségek rendszere ezzel jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a kétkezi munka legalább részben kiemelkedjen „a társadalmi nemlétből” (Castel 1998: 119).

17 Ebben az értelemben tesz is rá egy rövid utalást (Arendt 1994: 249).

18 Friedrich Schiller: *Die Glocke*: „Polgárt munka ékesít fel, / S áldás rajt a jutalom; / Királyt trónja fénye tisztel, / Bennünket a szorgalom.” (Rónay György fordítása)

19 Castel szerint „Jacques Le Goff a XII. századra és főleg a XIII. sz-ra teszi a fizikai munka bizonyosfajta elismerésének tényerését, ...: a tanult mesterségek elismert »státusokká« lépnek elő, ...” (Castel 1998: 117).

Természetesen ez a teljes társadalmat tekintve sokáig inkább kivétel, mint szabály. Éppen a céhek története is azt mutatja, hogy igyekeztek beleilleszkedni a rendies társadalom szövetébe, és helyzetüket egyfajta rendi helyzetként bebetonozni (vö. mesterré válás nehézségei, a céhekre, mesterek számára, termékekre, árakra vonatkozó korlátozások stb.). A tényleges helyzet még sokáig nagyon messze volt attól, hogy a munkavégzés önmagában státuszt alapozzon meg, de a rendi viszonyok felbomlásával és a polgárság megerősödésével az újkori társadalmak egyre határozottabban ebbe az irányba indulnak el. Részben ez a folyamat, részben a reformáció fentebb leírt hatása is hozzájárult ahhoz, hogy a városi polgárság értékrendjében, gondolkodásmódjában is fokozatos átalakulások történtek.²⁰ A változás azonban nagyon lassú volt. Még a kora újkorban is eleven volt az a feudális társadalomkép, amelybe a munkájával státuszát megalapozó polgár képe a polgárság viszonylagos megerősödése ellenére is sokáig nehezen volt beleilleszthető: Castel szerint C. Loyseau még 1610-ben írott művében²¹ is alapvetően „elfogadja a rendek XI. században kialakult hierarchiáját, mely szerint Isten szolgálatával (ami az *oratores*, az egyházi személyek feladata), valamint a hadviselés dolgával (amit a *bellatores*, a nemes urak látnak el), összeegyeztethetetlen a kétkezi munka; aki erre adná a fejét, az méltósága elvesztésével bűnhődjék. A »harmadik rend« a dolgozóké (*laborantes*) vagyis – ebben az időszakban – alapvetően a földműveseké” (Castel 1998: 116). Ebben a képletben a munkához való viszony még egyenes összefüggésben van az uralom struktúrájában elfoglalt hellyel. Azonban a „város és a »polgárság« egymással párhuzamos fejlődése olyan erjedés kovásza lesz, amely felborítja ezt az egyensúlyi helyzetet” (Castel 1998: 116). *A polgárság felemelkedése egyértelműen elősegítette a munka felértékelődését, a munkához való viszony gyökeres átalakulását, és fordítva: a munkához való újfajta viszonyulás jelentősen hozzájárult a polgárság megerősödéséhez.* Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a reformáció ott tudott hosszú távon gyökeret verni, ahol a polgárosodás már bizonyos mértékig előrehaladt (Németalföld, Svájc, Anglia, Skócia), és ezeken a területeken jelentősen hozzájárult a polgári réteg és (a Weber által leírt módon) az immár kapitalista típusú gazdaság megerősödéséhez.

A munka újkori felértékelődését azonban ezzel együtt sem érthetnénk meg, ha nem vonnánk be az elemzésbe még egy folyamatot: az újkori természettudományos fejlődést. A 17. század előtt a természettudományok fejlődését is erősen hátráltatta a mindenfajta fizikai munkát sújtó megvetés: „ameddig a tudósok nem gondoltak arra, hogy használják a kétkezi munka megvetett módszereit, addig tudomány a szó modern értelmében nem volt lehetséges” (Brocke 1992: 432).²² Már pedig erre két okból sem gondolhattak: egy-

20 Mindez keltheti azt a benyomást, hogy a munka felértékelődése valamiképpen az evilági anyagi javak felértékelődéséből, a transzcendencia iránti érdeklődés háttérbe szorulásából következett: „Egyre inkább megerősödött az evilági boldogulás iránti igény. Fontos értéké vált az anyagi javak megbecsülése, s ezzel szoros összefüggésben a munka, a fáradhatatlan hivatásvégzés. És az ennek hatékonyságát biztosító további polgári erények, mint a józan mértéktartás, becsületesség, kiszámíthatóság, stabil, munkával, egyéni kiválóság útján, kiemelkedő teljesítmény által megszerezhető tekintély.” (Németh 2007: 19) Az előző fejezetben követett weberi okfejtés azonban, mint láttuk, éppen ellentétes összefüggést állapít meg: nem az anyagi javak megbecsülése miatt értékelődnek fel a felsorolt polgári erények és a ‘fáradhatatlan hivatásvégzés’, hanem utóbbiak járulnak hozzá az anyagi javak (kapitalista típusú) kitermeléséhez; és ez oldódik el később a vallási gyökerektől (akkor már lehet ez az ok, de a kialakulásában nem).

21 Castel C. Loyseau: *Traité des ordres et simples dignités* (Paris, 1610) című művéből idéz.

22 Brocke ezen a ponton Edgar Zielsel *Die sozialen Ursprünge der neuzeitlichen Wissenschaft* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1976) című művét idézi.

részt, mert a tudomány embereihez – a kor felfogásának megfelelően – méltatlan volt a fizikai munka, a kézműves módszerek bármilyen alkalmazása. Másrészt, mert a természet önmagáért való tanulmányozása, az aktív, kísérletező beavatkozás a középkorban vallási szempontból is aggályosnak számított, hiszen a természet a Teremtő tökéletes műve, melynek összefüggései így nem szorulnak oksági magyarázatokra, törvényszerűségek feltárására (vö. Brocker 1992: 431 sk). Annak, hogy ez megváltozzon, előfeltétele volt a fizikai munkának az a felértékelődése, amely a reformáció hatására és a városi polgárság megerősödésével végbement. Ez lehetővé tette az elmélet összekapcsolását egy kísérletező-mérő-beavatkozó gyakorlattal, és ezzel egy olyan új tudomány kialakulása előtt nyitotta meg az utat, amelynek célja „a skolasztika éles antitéziseként nem érvek, hanem technikák (artes) kidolgozása, nem az ellenfél legyőzése a vita, hanem a természeté a munka által” (Conze 1972: 167). A megismeréshez tehát már nem a szemlélődő megfigyelésen, hanem az aktív beavatkozáson keresztül vezet az út – ezt az aktív beavatkozást pedig maguk a tudósok is elég hamar munkának kezdték tekinteni és annak is nevezték (Brocker 1992: 433). A tudományos megújulásnak ez a légköre erőteljesen hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végére megteremtődött a munkafogalomnak egy újabb döntő, most már teljesen világi átértékelődése.

Ennek a mélyreható változásnak a szimbolikus kezdőpontjaként érdemes kiemelnünk Francis Bacon-t, aki az 1624-ben írt *Nova Atlantis*-ban először fogalmaz meg egy az új szemléletű, a *munkát is magába foglaló* tudomány és a hatalom összekapcsolódásán alapuló utópiát. Baconnál jelentkezik először az a mai napig ható eszme, hogy a tudományos haladás célja közvetlenül a társadalmi jólét növelése. A képzeletbeli Bensalem tudósainak feladata nem pusztán a természet megismerése, hanem olyan technológiák kifejlesztése, amelyekkel be is tudnak avatkozni a természetes folyamatokba.²³ A legnagyobb társadalmi megbecsülés a feltalálót övezi, akiknek szobrait egy szép és tágas csarnokban helyezik közszemlére, a melléte lévő csarnokban pedig a legfontosabb találmányok kiállítása látható. A tudományos kutatás tehát Bacon utópiájában „leszáll” a gyakorlati célok és a munka világába, hogy maga mögött hagyja az örök igazság passzív szemlélésének elefántcsonttornyát. Hogy ez a munkán és tudományon alapuló „tökéletes társadalomkép” ebben az időpontban milyen forradalmian újszerű volt, és mennyire élő volt még a (kétkezi) munka „végletes megvetése” (Castel 1998: 116), azt jól illusztrálják a már korábban idézett Loyseau szavai, amelyek mindössze 14 évvel az *Új Atlantisz* előtt íródtak: „A kézművesek és az iparos mesterek körébe azon emberek soroltatnak, kik a kézi mesterségek üzésére hagyatkoznak. S mivel kézi munkának közönségesen mindazt nevezzük, ami hitvány és visszataszító, a kézművesek is, kikre ez illik, hitvány embernek tartatnak.” (Castel 1998: 116)

A reformáció hivatásgondolata és a városi polgárság társadalmi jelentőségének növekedése megszabadította a munkát attól a megvetéstől, ami a korábbi korszakokban sújtotta, a kezdődő természettudományos fejlődés légkörében pedig kifejezetten pozitív, és most már nagyon is evilági értelmezést kapott. A korábbi, egyértelműen negatív konnotációk (alávetettség, szegénység, fáradtság, kín, szükség, isteni büntetés) helyett *a munka egyre inkább úgy jelent meg a 17. század (majd még határozottabban a 18.*

23 „Egyes állatokat természetes nagyságuknál nagyobbá teszünk, másokat viszont törpékké, megfosztva őket normális nagyságuktól; egyeseket termékenyebbé és szaporábbakká, mint amilyenné a természet tette őket, másokat ellenben terméketlenekké és szaporodásra alkalmatlanokká.” (Bacon 1995: 128)

század, főleg a francia felvilágosodás) felfogásában, mint az az eszköz, amelynek segítségével az ember megvalósítja a tudomány által megnyitott lehetőségeket, legyőzi a természetet, kibontakoztatja képességeit, és értéket, gazdagságot hoz létre – és mindezekkel polgári státuszt alapoz meg. Az, hogy munkával elérhető lenne a gazdagság, a jólét, vagy - horribile dictu - a dicsőség, a tekintély, korábban fel sem merülhetett. A középkor felfogása szerint a gazdagság kizárólag Isten adománya²⁴ (mint ahogyan a jó termés sem a befektetett munka eredménye, hanem elsősorban az isteni jóakarattal megnyilvánulása), így az erre való törekvés bizonyos értelemben az isteni rend megkérdőjelezése, tehát morálisan elítélendő (Brocker 1992: 427).

Nem véletlen tehát, hogy John Locke előtt az elméletben sem jelent meg önálló súllyal a munka. Viszont a 17. sz. végére már „benne volt a levegőben” mindaz, amit Locke megfogalmazott. Két állítása jelentett fordulóponthoz vezető gondolkodásban. Egyrészt, hogy a dolgokba befektetett munka – a természetjog alapján – tulajdonjogot alapoz meg: „Azt mondhatjuk, hogy testének munkája és kezének műve a szó szoros értelmében az övé. Amit tehát kiemel abból az állapotból, amelyben a természet hagyta, azt összevegyítette munkájával, hozzáadott valamit, ami az övé, és ezzel tulajdonává teszi.” (Locke 1986: 58) Másrészt, hogy a munka az érték legfőbb forrása: „... azoknál a dolgoknál, amelyeket ezen a világon élvezünk, az érték messze legnagyobb részét a munka teszi ki” (Locke 1986: 68). A munka immár nem (csak) a szegényekre nehezítő kényszer – bár talán nem árt hangsúlyozni, hogy ez az értelmezése is napjainkig fennmaradt –, hanem a polgári lét alapja, Friedrich Schiller idézett szavaival „a polgár ékessége”.

Fentebb láttuk, hogyan kezdték a munkát a tudományos megismerés forrásának tekinteni: kialakulóban van tehát az a meggyőződés, hogy mind a *javak*, mind a *tudás* szaporítható a munka által. Itt van a gyökere annak a következő évszázadok gondolkodását meghatározó optimista haladás-hitnek, amely szerint a természet feletti uralom, a javak termelése, a tudás és gazdagság a végtelenségig növelhető – és ez csakis az embertől, végső soron az emberi *munkától* függ. Ez a meggyőződés együtt jár a „világ varázstalanításával”, ami Weber szerint az újkori gondolkodás alapvető jellemzője: „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizáció tehát *nem* jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudását vagy az abban való hitet, hogy ha *akarjuk*, bármikor megismerhetjük ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, *számítással uralmunk alá* hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól.” (Weber 1970: 137. sk)

A munka tehát – most már nagyon messzire eltávolodva az antikvitás rabszolgamunka koncepciójától – egyre határozottabban elindul affelé, hogy a sajátosan emberi lehetőségek kibontakoztatásának eszközeként, az emberi tevékenységformaként jelenjen meg. Innen már kikövezt út vezet ahhoz, hogy teljes legyen a munka újkori felmagasztalódása, hogy a munka az öröm és az önmegvalósítás terepévé, az emberi lét abszolút öncéljává nője ki magát, vagy ahogy egy 18. század végi német költő fogalmaz, „az ember boldogságává” váljon (J.A. Cramer versét idézi Conze 1972: 172).

24 Tulajdonképpen ez az attitűd tükröződik Máté evangéliumának az isteni gondviselésről szóló méltán híres szép hasonlatában is: „Nézzétek az ég madarait! Nem vetnek, nem aratnak, csürbe sem gyűjtenek – mennyei Atyátok táplálja őket. (...) Ezért ti elsősorban az isten országát és annak igazságát keressétek, s ezeket mind megkapjátok hozzá!” (Máté 6, 25–34) Nem a munka tehát, hanem az isteni gondviselés biztosítja a túléléshez szükséges dolgokat a földi életben.

A 18. századtól már a legkülönbözőbb területeken kulcsfogalomként találkozunk a munkával. Mindenekelőtt a fiziokraták, majd Adam Smith munkásságának köszönhetően (akik tulajdonképpen a munka fent bemutatott értelmezését fejlesztik tovább, tehát a munkát mint hasznos, produktív, értéket teremtő és gazdagságot megalapozó tevékenységet tételezik) a gazdaságelmélet illetve az önállósodó közgazdaságtan alapvető fogalmává válik. Nem túlságosan meglepő módon a munka felértékelődése a filozófiában is tükröződik: a felvilágosodás és különösen a német idealizmus filozófiájában a munka kategóriája központi jelentőségre tesz szert. Különösen fontos lehet a mi szempontunkból, hogy a munka „jelentős súlyt kap mint az ‘önfelismerés’, ‘önmegvalósítás’ és ‘önfelszabadítás’ folyamata” (Brocker 1992: 437), vagyis – az antik felfogásnak lehető legellentmondóbb módon – kapcsolat teremődik ‘munka’ és ‘szabadság’ között. „A német idealizmus filozófiájában a ‘munka’, az egykor csökkent értékű életforma egy általános, magát az emberi önmegvalósítást leíró kategóriává válik” (Brocker 1992: 437), míg végül a munka Hegelnél magának a történelemnek az elve, az embert az állattól sajátosan megkülönböztető kategória lesz (Conze 1972: 187).

Ennek az elméleti fejlődésnek a csúcspontja kétségkívül Karl Marx munkássága: Marx szerint a munka az, ami az embert emberré teszi, a munka az ember „önlétrehozási aktusa” (Marx 1962: 114), a munka minden érték forrása, a munka az ember tulajdonképpen ember voltának kifejeződése. A munka, a termelés az emberi fejlődés alapja, minden más ebből következik és vezethető le: kultúra, vallás, filozófia, politika mind a ‘felépítmény’ részei, és így értelmezve „nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen fejlődésük” (Marx–Engels 1960: 24). Marx munka-elméletének legfontosabb továbbgondolója, Lukács György a munkát az egész társadalmi ontológia alapjává teszi. Szerinte „a munka nem pusztán az a tény, amelyben a társadalmi lét új sajátossága kifejezésre jut, hanem - éppen ontológiailag - az egész új létforma modellje” (Lukács 1971: 547 sk).

Arendt hangsúlyozza, hogy Marx ebben a tekintetben „korának gyermeke volt”, vagyis „... csupán sokkolóan radikálisan kimondja azt, amiben alapjában véve az egész újkori gondolkodás egyetértett” (Arendt 1994: 80). És messze nem csak az elméleti gondolkodás. Conze idézi egy német képviselő beszédét az 1848-as nemzetgyűlésből: „ha régebben az előjog volt szent, úgy ma a munka szent; a szabad munka, a szorgalom és a tevékenység ... ma a legnagyobb tisztesség”, majd hozzáfűzi: „és innen már csak egy kis lépés volt, hogy a munka maga modern vallássá, az élet tulajdonképpen értelmévé váljon” (Conze 1972: 192).

A munka modern kvázi-vallásként való értelmezése csak első pillantásra tűnik túlzásnak. Ha a munkát az élet értelmének tekintjük, logikus, hogy arra a helyre kerüljön, ahol korábban a lélek üdvössége állt: „Az időnek a modern korban bekövetkező profanizálódása végleg felszámolja annak korábbi, az emberi életet az öröklét világával összekapcsoló szakrális jellegét. A kor embere az ebből fakadó hiányt elsősorban a modern világ mindenható értékévé formálódó munka rituáléiban próbálja kompenzálni majd. Ebben az időben az élet értelme már nem a túlvilágra való felkészülés, hanem az annak helyére lépő új mindenható, a munka, mint a profán világ új „megváltója,” amely az üdvözülést az általa elnyerhető anyagi javak által biztosítja az embereknek.” (Németh 2007: 67. sk)

**„EURÓPA FELVESZI A MUNKÁSRUHÁT”²⁵
– A BÉRMUNKA TÁRSADALMA**

„Az újkor a tizenhetedik században a munka elméleti felmagasztalásával kezdődött, századunk elején pedig azzal végződött, hogy a társadalmat teljes egészében munkatársadalommá változtatta.”²⁶ – összegzi Arendt (1994: 11) a munka újkori történetének fejleményeit. S hogy ez a „felmagasztalás” sokáig valóban mennyire „elméleti” maradt, azt jól mutatja a ténylegesen kétkezi munkát végzők helyzete. Abban 18. században, amely a munkában a régóta keresett „bölcsök kövének” megtalálását ünnepelte (Castel 1998: 153), „a »szegény« szó gyakorlatilag a »munkás« szinonímája”

25 Huizinga 1990: 202.

26 Miközben a munka felértékelődése a 17-től a 19-20. századig egyértelmű és egyenesvonalú fejlődésnek látszik, egy kis megszorítást mégis kell tennünk: sokáig, de legalábbis a 18. századig fennmaradt még egyfajta, ha nem is mindig egyértelműen megnyilvánuló megkülönböztetés az „opera servilia” és a magasabbrendűnek tekintett munkák között (vö. Conze 1972: 171; vagy Arendt 1994: 334); vagy, ha arendti terminológiában akarunk gondolkodni, a ‘munka’ és a ‘készítés’ között. Bár a munka felértékelődése szempontjából Arendt az újkort lényegében egy egységként kezeli, mégis tesz egy ilyen típusú megkülönböztetést, aminek éppen a modern tömegtársadalom, a ‘munkatársadalom’ kialakulása szempontjából van jelentősége. Szerinte éppen a modern természettudományok szerepe mutatja legjobban, hogy az újkor kezdete először nem egyértelműen a munka uralmának a kezdetét jelentette. A tudományok és felfedezések, valamint a polgárság felemelkedésének kora először a homo faber, a „készítő” felemelkedését hozta, úgy tűnt, a cél-eszköz kategóriákban való gondolkodás, vagyis a készítés mentalitása válik uralkodóvá. Mechanikus, instrumentális, a hasznosság és a célszerűség alapelvei által meghatározott világkép alakult ki. A tudomány további fejlődése és a produktivitás gyors növekedése azonban Arendt szerint olyan fejleményeket hozott, amelyek végül éppen a homo faber ellen hatottak. A végeredményről a hangsúly egyre inkább a folyamatra, a „mi”-ről a „hogyan”-ra helyeződött át. A készítés végeredményre, egy előzetes modell megvalósítására való orientáltsága egyre inkább érvényét veszítette, és a már nem valaminek a megvalósítására irányuló és azzal lezáruló, hanem a mindig önmagába visszatérő folyamat került előtérbe. Az, hogy a leginkább a világra, a tárgyiasságra, az objektivitásra irányuló tevékenység, a készítés értelmezésében is megjelent a „folyamatfogalom abszolutizálása” (Arendt 1994: 294), a hasznossági elvet pedig a „boldogság-kalkulus” „a lehető legtöbb egyén lehető legjobb közérzete” (Arendt 1994: 300) váltotta föl, már az animal laborans „győzelmet” jelezte. Arendt ezt a változást a 18. század végétől számítja, és ha elolvassuk J.A. Schlettwein 1773-ból származó sorait, abban tényleg felismerni vélhetjük a munkának, mint a folyamatos növekedés által a boldogsághoz vezető útnak ezt a felfogását: „Az élvezhető dolgok mennyiségét ... folyamatosan meg kell sokszorozni ...; annál boldogabb lesz az egész társadalom. (...) Ezeket az anyagokat az emberek boldogságára előteremteni, megsokszorozni ..., elosztani, átalakítani és feldolgozni, ... és feldolgozva megint elosztani; ez az a két nagy feladat, amely az emberi társadalom boldogságát megteremti.” (idézi Conze 1972: 175) A haszonelv értelme ezzel a felfogással Arendt szerint átalakul: „Bármilyen, ami növeli a termelékenységet, illetve csökkenti a hozzá szükséges erőfeszítést, hasznosnak számít. Ez másképp annyit jelent, hogy a mérték már nem a haszon és a használat, hanem a »jó közérzet« [Wohlbefinden] – a termelésben és a fogyasztásban megtapasztalt ‘élvezet’ [Lust] és ‘gyötrelem’ [Unlust] összessége.” (Arendt 1994: 301) Ettől kezdve az élet mint legfőbb érték, és az ehhez legszorosabban kapcsolódó munka mint a par excellence emberi tevékenység válnak meghatározóvá. A munkának, a fogyasztásnak és a boldogságnak ez az optimista összekapcsolása, a hit abban, hogy ha egyre többet dolgozunk és egyre többet fogyasztunk, akkor mindannyian egyre boldogabbak leszünk, és ez az állandó növekedésnek köszönhetően soha nem ér véget, a történelem különféle viharainak dacára tulajdonképpen a második világháború utáni jóléti társadalmakig bezárólag meghatározónak tűnt. Azzal a megszorítással, hogy a 19. századra még annyira jellemző tudományba vetett feltétlen hit és technokrata optimizmus a 20. századra meggyengült, és maradt a pusztá fogyasztás, mint a boldogsághoz vezető egyetlen út. Az első komoly kérdőjelet emellé az általánosnak tűnő konszenzus mellé a hatvanas évek radikális-alternatív mozgalmi biggyesztették oda, hamarosan pedig kiderült, hogy hiába szeretnénk mindannyian egyre többet – vagy legalább ugyanannyit mint eddig – dolgozni, a modern munkatársadalmakban már nincs elég munka mindenki számára. Ez azonban már egy másik történet: a modern bérmunkás társadalom, illetve a bérmunka társadalma válságának (ha van ilyen) a története.

volt (Castel 1998: 152), és ez a helyzet a gyáripár egyre erőteljesebb térhódításával még a 19. században is egy ideig inkább romlott, mint javult. (Elég elolvasni a munkás életviszonyok bármelyik korabeli leírását.) A munkafogalom átértelmeződésében és középpontba kerülésében kifejeződő paradigmaváltás azonban nem hagyhatta, és nem is hagyta érintetlenül a munkát ténylegesen végző rétegek helyzetét és a velük kapcsolatos attitűdöket. Ez azonban hosszú és korántsem zökkenőmentes folyamat volt.

Hogy a fizikai munkát végző bérmunkást milyen nehezen és lassan (tulajdonképpen csak a 20. század első évtizedeitől) fogadta el teljes jogú tagjának a társadalom (az a társadalom, amelyben addigra már a férfiak túlnyomó többsége, és a nők egy része is „dolgozott”, és amelyben már lezajlottak a munka jelentésének fentebb bemutatott változásai), azt mindenre kiterjedő alaposítással és részletgazdagsággal mutatja be Castel a *Szociális kérdés alakváltozása* című, már többször idézett könyvében. Franciaország esetében csak 1936-ra (!) teszi a „befogadás” szimbolikus dátumát (Castel 1998: 167): ebben az évben született törvény a munkások fizetett szabadságáról. Egyetérthetünk vele abban, hogy ennek szimbolikus jelentősége óriási: az fejeződik ki benne, ami tulajdonképpen a születő bérmunkás társadalom lényege: hogy a végzett munka tartalmától függetlenül, formálisan azonos megítélés alá esik minden bérmunkaviszony, és ennek a bérmunkaviszonynak a megléte *önmagában* jogosultságokat alapoz meg. A fizikai munka emancipálódása fejeződik ki benne, ami, ha úgy tetszik, felteszi a koronát az újkorban lezajlott folyamatokra. Tulajdonképpen itt kerül le végleg a palettáról egy olyan jelentése a munkának, amely a középkor óta jelen volt, és sokféleképpen kifejeződött a különböző szegény- és csavargótörvényekben, a munkára kényszerítés mechanizmusaiiban: a munka mint a fegyelmezés eszköze – természetesen a szegények, és a – bármilyen értelemben – kívülállók fegyelmezéséé.²⁷

Miközben tehát a munka általánosságban felértékelődött, és – korábban nem ide tartozó – tevékenységek egyre szélesebb körét foglalta magába, széles rétegek számára fennmaradt korábbi kényszer-szükség értelmezése is. A munkafogalom átértelmeződése azonban ezeknek a rétegeknek az önértelmezését is átformálta. Az az axiómává váló felfogás, hogy a munka értéket termel és gazdagságot alapoz meg, fontos táptalaja volt a kialakuló munkásöntudatnak: a „termelő” büszkesége szemben az élőködő jó-módúval. Lényegében erre alapozódik a munkásmozgalmak ideológiája: a munka, a munkás felértékelése, és termelő, értékteremtő mivolta alapján jogok követelése.

A szabad emberhez méltatlan, lealacsonyító, szinte ember-voltot megkérdőjelező, de a politikai közösségből mindenképpen kirekesztő tevékenységből a munka az évszázadok során tehát fokozatosan a közösséghez tartozás legfontosabb összetevőjévé, az ember legfontosabb tevékenységévé vált. A modern társadalom a munka társadalma. A fentebb elemzett folyamatok eredményeképpen a munka jelentéstartalma alaposan megváltozott: egyrészt a beleértett tevékenységek köre jelentősen kibővült, másrészt változatosabbá váltak és jelentősen megváltoztak a ‘munka’ szó konnotációi is.

Nézzük először az állítás első felét: A munka, mint láttuk, az ókorban, és még a középkorban is egyértelműen csak a tágan értelmezett létfenntartást szolgáló fizikai munkát jelentette. A lutheri hivatásfogalom jelentette az első lépést azon az úton, amely végül oda vezetett, hogy a modern társadalmakban a lehető legradikálisabban eltérő tevékenységek értelmeződnek munkaként, azaz ‘állás’-ként, ami bizonyos érte-

27 Vö. ehhez is részletesen Castel 1998.

lemben a munka szinonímájává is vált. Vannak jobb és rosszabb állások, miniszternek lenni nyilvánvalóan jobb állás, mint építőipari segédmunkásnak, de egy, méghozzá meglehetősen fontos szempont szerint ezek mégis azonos kategóriába tartozóként értelmeződnek: az egyiknek ez a munkája, a másiknak az, de mindketten ezzel „keresik a kenyerüket”, ez biztosítja – igen különböző szinten persze – a megélhetésüket és ezen keresztül kapcsolódnak be a társadalom életébe.

Bizonyos értelemben ez a jelentésbővülés az, ami a társadalmat munkatársadalommá teszi: a munkatársadalom attól az, ami, hogy benne minden tevékenység elsődlegesen munkaként²⁸ értelmeződik. A közösség ügyeinek intézését, fontos közös dolgainkban való döntések meghozatalát, a gyengék gyámolítását, a haza védelmét, a betegek ápolását vagy akár művészeti alkotások létrehozását valakik ugyanúgy egy *állás* keretében, munkaként végzik, mint mások élelmünk megtermelését vagy használati tárgyaink elkészítését. Ez a ma magától értetődőnek tűnő felfogás a munkafogalomnak egy olyan értelmezése, ami még néhány száz évvel ezelőtt is teljesen elképzelhetetlen lett volna. Ami pedig nem munka, az alapvetően szórakozás, kikapcsolódás, és mint ilyen, elsősorban fogyasztás.²⁹

Ami az egyik oldalról a munka fogalmába tartozó tevékenységek kibővülését jelenti az a másik oldalról azonban egyfajta beszűkülés is. Tudjuk ugyan, hogy sokféle munka van (háztartási, önellátó, önkéntes stb), mégis, a fejlett nyugati társadalmakban a munka szó elsődleges jelentése az *állás*, vagyis a szervezett keretek között végzett pénzkereső munka: ha azt halljuk, hogy valakinek a 'munkája', vagy hogy valaki 'dolgozik', akkor egyértelműen a pénzkereső munkájára gondolunk először, ha valami mást kell érteni alatta, az további kiegészítést igényel.

Tehát a modern társadalmakban a munka jelentésváltozását abban lehetne összefoglalni, hogy a szó jelentése - az újkori folyamatok betetőzéseként – egyrészt teljesen függetlenné vált a tevékenység tartalmától, vagyis tartalmát tekintve gyakorlatilag bármi lehet, másrészt alapvetően *a foglalkozásszerűen végzett pénzkereső tevékenységet* jelenti. A modern ipari társadalmak az így értelmezett munkát világos határok közé szorítják (munkahely, munkaidő), és élesen elválasztják más tevékenységektől és élet-szféráktól: munka és szórakozás, munka és magánélet a munkatársadalom legjellegzetesebb ellentétpárjai.

A 'munkatársadalom' kifejezéshez képest egy kicsit mást jelent, ha azt mondjuk, hogy ezek a társadalmak a *bérmunka* társadalmak.³⁰ A bérmunka társadalmak az a mo-

28 Vö ehhez B. Guggenberger szellemes fejtegetését a munka szó egyre szélesebb körben való használatáról – vagyis az itt bemutatott folyamat lecsapódásáról - a mai német nyelvben (Guggenberger 1988); de ma már a magyar nyelvben sem meglepő, ha jótékonyági, netán kapcsolati *munkáról* vagy *gyászmun-káról* hallunk.

29 Ezért szűkül le végtelenül az arendti értelemben vett 'cselekvés' tere: egyszerűen nincs számára hely a munkatársadalom logikájában. Ebben a klasszikus görög értelmezésen alapuló cselekvésfogalomban pedig, nemcsak Arendt, hanem például Jürgen Habermas is a munka alapvető ellentétpárját, ha úgy tesszük, kiegészítőjét látta. (vö. pl. Habermas 1994) Mindkét szerző elméletében a modern társadalom alapvető jellegzetességei függnék össze ezzel a folyamattal. Amikor azt mondjuk, hogy a modern társadalmak ebben az értelemben munkatársadalmak, akkor alapvetően a tevékenységeknek erre az átértelmeződésére gondolunk, tehát ez alapvetően egy cselekvéseméleti megfontolás. Munka és fogyasztás szoros kapcsolatához lásd Arendt 1994 vagy Straub 2008.

30 Néhány más elnevezés is forgalomban van, pl. német nyelvterületen széles körben elterjedt az „Erwerbsgesellschaft”, amit talán pénzkereseti társadalomnak fordíthatnánk.

dern ipari társadalmakra jellemző állapotot jelenti, ami a 18. század végétől a 20. század elejéig fokozatosan kialakult: a háztartási tevékenységtől elkülönülő, munkahelyi keretek között végzett pénzkereső munka egyszerre biztosította a megélhetést és képezte a társadalmi státusz és az identitás alapját. (Simonyi 1996: 297) Fontos ismérve továbbá, hogy ezt a „fizetett munkát” az esetek túlnyomó többségében alkalmazotti viszonyban végzik, azaz „bérmunka”. Dahrendorf kifejezésével élve ezek a társadalmak a „[fizetett] munka etikája és a foglalkozási szerepek köre épültek” (Dahrendorf 1994: 228). A többi differenciált tevékenységszféra és intézmény a munkához képest határozódik meg és értelmeződik, a társadalom szerkezetét, konfliktusait elsődlegesen a munkamegosztás belső viszonyaiból magyarázzák, és a bérmunka intézményei, a hozzá kapcsolódó jogok és ellátások jelentik a társadalom kohéziójának alapját. Az egyén szintjén pedig a fizetett munka - amellet, hogy megélhetésének alapja - a legfontosabb szocializáló, életút-strukturáló tényező (Kohli 1990), a társadalmi identitás alapja, társadalmi helyzetének legfontosabb meghatározója, nem utolsósorban az önmegvalósítás és személyes kibontakozás egyik fő terepe, azaz összességében a társadalmi részvétel elsődleges formája.

A fentebb leírt módon jellemezhető bérmunkás társadalom – „klasszikus” formájában – történelmi léptékkal mérve nagyon rövid ideig állt fenn. Csak lassan, körülbelül a '30-as évekre alakult ki az a helyzet, hogy már nem csak a fizikai munkások, hanem a szellemi foglalkozásúak többsége is alkalmazotti státuszban dolgozott, azaz bérmunkás volt,³¹ és már a nyolcvanas évek legelején a munka társadalmának válságáról kezdtek vitázni a társadalomkutatók.³² A bérmunkás társadalom igazi „virágkora” – amit a jóléti állam virágkorával azonosíthatunk – pedig még rövidebb volt: alig negyedszázadnyi idő az európai országok második világháború utáni magához térése és az első olajválság között. Mégis, ez alatt a rövid idő alatt bebizonyosodott, hogy a bérmunka társadalmi a történelemben eddig példátlan módon és mértékben volt képes a lehető legszélesebb rétegek számára egyszerre biztosítani a szociális biztonságot, az egyéni szabadság és méltóság érzetét és a társadalmi részvétel lehetőségét. Castel szavaival: „A bérmunka társadalmi az a történelmi formáció, amelynek nagyjából sikerült kivédenie a tömeges sebezhetőség kockázatát, és biztosítani azt, hogy a túlnyomó többség csatlakozhassék a közös társadalmi értékekhez. Másként szólva, a bérmunka társadalmi jelenti azt a szociológiai talapzatot, amelyen a nyugati típusú demokrácia nyugszik – a maga összes erényével és hiányosságával.” (Castel 1998: 410) Vagyis a bérmunka sokkal több, mint a szükségletkielégítés biztosításának tipikus módja a kapitalista társadalmakban: *a bérmunka a modern társadalmakban a társadalmi integráció alapja, és így a modern polgári demokráciák alapja*. Nagyjából a '70-es évekig a modern ipari társadalmak (a nyugati és a szocialista országok egyaránt) egyértelműen a bérmunka társadalmi, annak minden, fentebb felsorolt ismérével. Gyakorlatilag megvalósul a teljes foglalkoztatás, ami túlnyomó többségében határozatlan időre szóló, teljes munkaidős bérmunkaviszony, az ebben való részvétel a teljeskörű társadalmi tagság garan-

31 Ma Magyarországon ez az arány közel 90%, és a fejlett országokban többnyire hasonlóan magas, 80% fölötti.

32 Németországban már az 1982-es szociológuskongresszus témája is ez volt: „A munkatársadalom válsága?” – mindazonáltal kérdőjellel a végén, amely azóta sem került le onnan.

ciája, a munka pedig, az Offe (1984) által leírt módon, a szociológiai elemzés kulcsfogalma.

Mindezzel szoros összefüggésben a munka konnotációi is megváltoztak: láttuk, hogyan foglalta el a korábban hozzá kapcsolódó, „szegénység”, „szükség”, „büntetés”, „kényszer” jelentések helyét az újkor során fokozatosan a „képességek kibontakoztatása”, a „fejlődés”, az „önmegvalósítás”, „értékteremtés” és más hasonlók. A modern bérmunkás társadalmakban pedig a magánélettől és a szórakozástól szigorúan elválasztott munka értelmezésében a megélhetés és az érvényesülés, a társadalmi elismerés, presztízs került előtérbe. Az ’elfoglalta a helyét’ tulajdonképpen a munka változó jelentései kapcsán nem a legpontosabb kifejezés. A történeti visszatekintés egyik tanulsága, hogy az idők során kialakuló jelentések és konnotációk nem annyira felváltották egymást, mint inkább egymásra rakódtak, variálódtak, és különböző kombinációkat, a munkához való különböző *viszonyulásokat* hoztak létre.

Claus Offe (1984)³³ szerint a munka kétféleképpen képezheti életünk középpontját, vagyis alapvetően két mechanizmus létezik, amelyekkel elérhető, hogy a munka központi szerepet játsszon a személyes egzisztenciában. Vagy mint normatívan előirányzott és a szocializáció során interiorizált kötelesség, vagy mint (gazdasági) kényszer. Az egyik lehetséges viszonyulás tehát a protestáns gyökerű kötelességetikai – természetesen elveszítve minden vallásos színezetét. A munka önmagában véve kötelességgként tételeződik, még az sincs specifikálva, hogy kivel/mivel szemben. Egyszerűen általában véve ez az ember kötelessége: a ’rendes ember’ dolgozik – és emögött már ott van az egész eddig bemutatott folyamat, melynek során a munka lett „az” emberi tevékenység. Persze ha egy kicsit megkapargatjuk, akkor ez valahogyan a szűkebb-tágabb közösséggel szembeni kötelességgként tételeződik – szemben a többiek nyakán való élésködéssel.³⁴

A második lehetséges motiváció, a kényszer, már kevésbé a pusztá létfenntartás „munkatársadalom előtti” kényszere, hiszen, mint Offe is megállapítja, a modern szociális állam körülményei között nem érvényesül még a munkaképesek esetében sem a korábbi egyértelműséggel az „aki nem dolgozik ne is egyék” szabálya. Mégis, az egyén számára, aki egy társadalom tagjaként biztosítani szeretné magának a fogyasztásnak az adott társadalomban elfogadottnak tekintett szintjét, annak erre egyetlen, a társadalom által legitimnek tekintett módja van: a munka, bármi legyen is az.

Offe e két motiváció gyengülésében fizetett munka háttérbe szorulásának, központi szerepe gyengülésének bizonyítékát látta. A harmadik motivációs lehetőség viszont, amelyet Offe ebben az írásában nem említ, de amelynek mára szintén jelentős irodalma van (pl. Baethge 1994; Voß 1994), éppen a munka magától értetődőségének megkérdőjeleződésével vonta igazán magára a kutatók figyelmét: a munka *személyesen fontos tevékenységként*, az *önmegvalósítás elsődleges terepeként* való értelmezése. Ezt az értelmezést, amely egyenesen következik a munka újkori átértelmeződésének folyamatából, a bérmunka társadalmára jellemző szigorú elhatárolások, valamint a munkának a megélhetéssel és az érvényesüléssel való erőteljes összekapcsolása némiképp

33 Offe itt hivatkozott tanulmányában természetesen már ezeknek a motivációknak a gyengülését elemzi, témája éppen a munka központi szerepének vélelmezett meggyengülése. Ezt a szempontot itt figyelmen kívül hagyom, hiszen a céloom az elemzésnek ebben a részében a bérmunka társadalmának bemutatása.

34 Ez a szembeállítás nagyon élesen kirajzolódik a munkanélküliség kezeléséről szóló aktuális vitákban.

háttérbe szorította. A munkának ez a *szubjektivizálódása* (Kleemann et al. 2002) szorosán összekapcsolódik a munka *határainak az elbizonytalanodásával* (Gottschall–Voß 2003; Voswinkel–Kocyba 2007). A bér munkás társadalom teljes szerkezete azon nyugodott, hogy magától értetődően és világosan el lehetett választani egymástól bizonyos dolgokat: a dolgozó és nem dolgozó személyeket, a munkahelyet és az élet más tereit, a munkával töltött időt és a „szabad” időt, a munkát és a magánéletet, és mindenekelőtt a munkának nevezett tevékenységet és a „más” tevékenységeket (bármik legyenek is azok). A munka értelmezésének ez az újabb eltolódása tehát egy fontos változási folyamat része, ami az erről szóló vitákban sokszor a munkatársadalom vagy a bér munkás társadalom „válságaként” aposztrofálódik.

Ennek az átalakulásnak a megértéséhez nem nélkülözhetjük annak a hosszú útnak a tanulságait, amit a munka értelmezése bejárt a lenézett és megvetett banausiától a modern polgári demokráciák talapzatát jelentő bér munkáig. A munka ókorra jellemző megvetésén a keresztény középkor éppen csak annyit enyhített, hogy elismerte: a munkát végzők is az emberi társadalom részei, Isten előtt mindenki egyenlő. A reformáció, a polgárság megerősödése és a természettudományos fejlődés lettek azok a legfontosabb erők, amelyek a munka újkori átértelmeződését formálták. A modern társadalmak pedig már egyértelműen a munka társadalmi. A munka, amelynek végzése korábban kizárt a valódi, teljes és szabad emberi életből, a 20. századra éppen a teljes emberi élet megvalósításának egyetlen társadalmilag elismert útjává, az emberi tevékenységformává vált. A nyugati társadalmak munkafelfogása a magunk mögött hagyott hosszú évszázadok során folyamatosan változott, és változik ma is: a munka szubjektivizálódásával és határainak bizonytalanává válásával ennek a történetnek egy újabb fejezete íródik.

IRODALOM

- Applebaum, H. (2007): A munka fogalma a nyugati gondolkodásban. *Café Babel*, 56–57.
- Arendt, H. (1994): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest: Gondolat.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa.
- Bacon, F. (1995): *Új Atlantisz*. Budapest: Nippon.
- Baethge, M. (1994): Arbeit und Identität. In Beck, U.–Beck-Gernsheim, E. Hrsg.: *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. F.a.M.: Suhrkamp.
- Brockner, M. (1992): *Arbeit und Eigentum: Paradigmenwechsel in der neuzeitlichen Eigentumstheorie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: M. Weber–Wesley Alapítvány.
- Conze, W. (1972): Arbeit. In Conze, W.–Brunner, O.–Koselleck, R. Hrgs.: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, 167–181.
- Gottschall, K.–Voß, G.G. (2003): Entgrenzung von Arbeit und Leben – Zur Einleitung. In Gottschall, K.–Voß, G.G. Hrsg.: *Zum Wandel der Beziehung von Erwerbstätigkeit und Privatsphäre im Alltag*. München: Rainer Hampp.
- Guggenberger, B. (1988): *Wenn uns die Arbeit ausgeht. Die aktuelle Diskussion um Arbeitszeitverkürzung, Einkommen und die Grenzen des Sozialstaats*. München–Wien: Hanser.

- Habermas, J. (1994): Technika és tudomány mint ideológia. In Habermas, J.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- Hérodotosz (2000): *A görög-perzsa háború*. Budapest: Osiris.
- Hésziodosz (2005): *Munkák és napok*. Budapest: Európa.
- Huizinga, J. (1990): *Homo ludens: Kísérlet a kultúra játék-elméleteinek meghatározására*. Szeged: Univerzum.
- Kleemann, F.–Matuschek, I.–Voß, G.G. (2002): Subjektivierung von Arbeit. Ein Überblick zum Stand der Diskussion. In Moldaschl, M.–Voß, G.G. Hrsg.: *Subjektivierung von Arbeit*. München: Mering Hampp.
- Kocka, J. (2001a): Thesen zur Geschichte und Zukunft der Arbeit. *Neue Arbeitswelt*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, http://www.bpb.de/publikationen/DNJJGQC,0,Thesen_zur_Geschichte_und_Zukunft_der_Arbeit.html
- Kocka, J. (2001b): Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, Ősz-Tél: 5–17.
- Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In Gellériné L.M. szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Liddell, H.G.–Scott, R. –Jones, S. (1996): *A Greek-English Lexicon*. 9th edition. Oxford: Clarendon Press.
- Lukács Gy. (1971): Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Lukács Gy.: *Utam Marxhoz*. Budapest: Magvető, 541–564.
- (1991): *Industrie- und Arbeitssoziologie*. München–Wien: R. Oldenbourg Verlag.
- Marx, K. (1962): *Gazdaságfilozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: KJK.
- Marx, K.–Engels, F. (1960): A német ideológia. In: *MEM* 3. kötet. Budapest: Kossuth.
- Németh D. (2005): *A klasszikus szociológia*. Budapest: Napvilág.
- Németh A. (2007): Mi is az idő? - Történeti idősociológiai és időantropológiai vázlatok. http://www.iskolakultura.hu/iol/iol2007_1_54-75.pdf
- Oexle, O.G. (2000): Arbeit, Armut, „Stand” im Mittelalter. In Kocka, J.–Offe, C. Hrsg.: *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Offe, C. (1984): Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In Offe, C.: *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt–New York: Campus.
- Platón (1984): Törvények. In *Platón összes művei*. 3. kötet. Budapest: Európa.
- Platón (2008): *Az állam*. Budapest: Cartaphilus.
- Sarkady J. szerk. (1960): *A demokrácia bölcsője*. Budapest: Gondolat.
- Schatz, H. (2004): *Arbeit als Herrschaft: die Krise des Leistungsprinzips und seine neoliberale Rekonstruktion*. Münster: Unrast.
- Simonyi Á. (1996): A munka, változó értékek, régi és új formák. In Tausz K.–Várnai Gy. szerk.: *Rejtőzködő jelen*. Budapest: HRSzE, 295–348.
- Straub, E. (2008): Munkátlanok csak az élet (Nemes tétlenség). *Lettre*, 67.
- Thuküdidész (1960): Athén hivatása – ahogy Periklész látta. In Sarkady J. szerk.: *A demokrácia bölcsője*. Budapest: Gondolat.
- Voß, G.G. (1994): Das Ende der Teilung von “Arbeit und Leben”? In Beckenback, N.–van Treeck, W. Hrsg.: *Umbrüche gesellschaftlicher Arbeit*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- Voswinkel, S.–Kocyba, H. (2007): „A munka határainak leomlása. Az elszemélytelenedéstől a folyamatos önmenedzselésig. *Replika*, 59 (november).
- Weber, M. (1970): A tudomány mint hivatás. In Weber, M.: *Állam, politika, tudomány*. Budapest: KJK.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, M. (1999): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/4. Budapest: KJK.

VISSZATÉRNEK A HÁZTARTÁSI ALKALMAZOTTAK? – PARADIGMÁK A FIZETETT HÁZIMUNKÁRÓL* –

BARTHA Eszter

ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék; Ph.D-hallgató, ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117-Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: barthaeszter@hotmail.com

Abstract: Paid domestic labor has experienced a remarkable growth since the 1980s – although in the 1970s many authors predicted the slow disappearance of domestic workers as a professional group parallel to the rise of the industrial societies. This new Renaissance of paid domestic work is inseparable from the global movement of labor – the overwhelming majority of paid domestic workers migrate from the developing countries to the developed, advanced capitalist world in the hope of higher wages and a better life. The paper introduces and critically evaluates the major paradigms of paid domestic work with respect to how they can inform the analysis of this contemporary social phenomenon. The review of the main paradigms of the English literature is expected to contribute to further empirical fieldwork in Hungary.

Összefoglaló: Az 1980-as évek óta egyre inkább fellendülőben van a fizetett háztartási munka – noha az 1970-es években sokan a háztartási alkalmazott szakmájának lassú kihalását jövendölték az ipari társadalmak elterjedésével párhuzamosan. A fizetett háztartási munka ezen új reneszánsza elválaszthatatlan a globális munkaerőmozgástól – a háztartási alkalmazottak túlnyomó része „természetesen” a fejletlen országokból érkezik a fejlettebb országokba a magasabb bérek és a jobb élet reményében. A tanulmányban áttekintem és kritikailag értékelem a fizetett házimunka legfőbb paradigmáit ennek az új reneszánsznak a vonatkozásában. Az angolszász nemzetközi szakirodalomban használatos elméletek áttekintése reményeim szerint a hazai empirikus kutatómunkához is adhat további adalékokat.

Keywords: domestic worker, globalization, critical feminism, life-course, social mobility

Kulcsszavak: háztartási alkalmazott, globalizáció, rendszerkritikus feminizmus, életszakasz, társadalmi mobilitás

* Szeretném megköszönni a két opponens kritikai észrevételeit, amelyeket a tanulmány véglegesítésénél figyelembe vettem.

BEVEZETÉS

Bridget Anderson (2001), a téma egyik neves kutatója szerint két nagy elméleti megközelítés létezik a háztartási munkához. Az egyik a nőknek az otthoni háztartásban végzett ingyen – vagyis fizetetlen – munkájára koncentrálnak, a másik pedig a fizetett házimunkára. Az előbbi fizetlenségén természetesen vitatkozhatunk, hiszen éppen azért irányult rá a figyelem, hogy bebizonyítsák: a háziasszony nem otthonülő „ingyenélő”, hanem nagyon is sok időt és ügyességet igénylő munkát végez. (És persze akkor, amikor a nők tömeges munkába állása is élesebben vetette fel a házimunka megosztására irányuló kérdést). A '70-es évek angolszász szakirodalmában – nem véletlenül – a nők fizetetlen háztartási munkájára helyezte a hangsúlyt.¹ A fizetett házimunkát elsősorban történeti megközelítésben tanulmányozták, sőt, olyan intézménynek tekintették, amely egyre inkább a „letűnt múlt” tartozik. A szociológiai érdeklődés hiányának egyik oka kétségtelenül a fizetett háztartási munka erőteljes visszaesése volt a második világháború után. Ennek alapján Coser (1973) az egész világban a „háztartási alkalmazott” ősi szakmájának lassú kihalását jósolta a modern ipari társadalmak felemelkedésével.

A jelen tanulmányban viszont éppen az utóbbi megközelítést – a fizetett házimunkát – szeretném a középpontba állítani. A társadalomtörténeti fejlődés ugyanis nem „igazolta vissza” azt az optimista prognózist, hogy a modern ipari társadalmakban a házimunka gépesítése, és persze a nők előtt megnyíló más, vonzóbb munkalehetőségek (vagyis a „kereslet” és a „kínálat” párhuzamos összezsugorodása) miatt a modern, sőt a posztmodern társadalmakban egyre kevesebb háztartási alkalmazottal találkozunk. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt, amire a téma szakirodalmában is reflektált: a '90-es évektől egyre több cikk, könyv jelenik meg a világszerte erőteljes „expanzióban” levő fizetett házimunkáról. Mivel nagyon sok háztartási alkalmazott feketén dolgozik, nem lehet pontosan felmérni a munkaerőpiac nagyságát. A téma kutatói azonban a háztartási alkalmazottak számának jelentős növekedését tapasztalják a fejlett ipari országokban, miközben a szegényebb országokból egyre több bevándorló nő érkezik, akiknek nagy része a háztartásban helyezkedik el. A '80-as és '90-es évek-

¹ Érdemes megjegyezni, hogy az olyan korai feminista szerzők, mint Ann Oakley számára az első probléma az volt, hogyan fogadtassák el kutatási témaként a fizetetlen házimunkát. Oakley *A háziasszonyok munkaattitűdjei és a munkával való megelégedettsége* című disszertációja közneveltség tárgya volt a londoni egyetemen, kritikusan pedig előszeretettel kérdezték, hogyan vehet valaki komolyan egy ilyen unalmas témát (Oakley 1980). A '60-as évek óta a feministák komoly erőfeszítéseket tettek, hogy felhívják a tudományos- és közfigyelmet a fizetetlen házimunkára, amelyet hagyományosan a nők végeznek, és amely felfogásuk szerint a fizetethez hasonló, de társadalmilag alacsonyabb rendűnek tekintett munka. Oakley követői úgy tekintettek erre a gyakorlatra, mint ami elnyomó a nőkre nézve; a „reproduktív munka” kifejezés a nők rejtett munkáját volt hivatott megvilágítani, és egyúttal felhívni a figyelmet arra a haszonra, amelyet a kapitalista gazdaságnak hoz a nők mindennapi tevékenysége (pl. az új munkaerő biztosítása formájában). Más feministák nem értettek egyet a „reproduktív munka” koncepciójával, mert szerintük a nők otthon végzett munkáját nem lehet egyszerű munkafolyamatra redukálni; helyette a „gondoskodás” kifejezést javasolták, amely hangsúlyozza az érzelmi komponenst (Miller 1976; Gilligan 1982). Hilary Graham a „szeretet munkája” kifejezést használja, mint „középutas” megoldást, mert szerinte a munkaszereződések csak a pénz-nexuson keresztül bonyolódnak, a gondoskodás viszont olyan munkaszerep, amelynek formáját és tartalmát az emberek intim társadalmi és szexuális viszonyai szabják meg (Graham 1983). Graham később is javasolta a „gondoskodás” fogalmának újragondolását, és éppen a házimunka példáján keresztül kritizálta a faji és osztálykülönbségek negligálását a feminista irodalomban (Graham 1991).

ben felgyorsult az alacsonyból a magas jövedelmű országokba irányuló nemzetközi migráció, és a rendelkezésre álló felmérések azt mutatják, hogy a nők alkotják a teljes migráció egyre nagyobb részét. Az Egyesült Államokban éppúgy, mint sok európai, ázsiai és közel-keleti országban a háztartási alkalmazottak többsége szegény országokból érkező bevándorló nő. (Salzinger 1991; Romero 1992; Hondagneu-Sotelo 1994; Pratt 1999; Cox 2000; Parrenas 2000; Anderson 2000, 2001; Mattingly 2001).

San Diegóban és számos más amerikai nagyvárosban a fizetett házimunka tipikus foglalkozás a mexikói nők körében, különösen az illegális bevándorlók között (Mattingly 1999). Anderson (2001) arról számol be, hogy egyre több lengyel házimunkás dolgozik Berlinben, és közülük sokan naponta ingáznak lengyel otthonuk és a német munkahely között. A foglalkozás gyors terjedése a bevándorló nők körében arra mutat, hogy a fizetett házimunka fontos része a reprodukív munka újjászerveződésének a globális kapitalista rendszerben.

A fizetett házimunka modern kori „reneszánszáról” szóló szakirodalmat – szerteágazó jellege folytán – nehezen lehetne egy tanulmányban összegezni. Nem is erre, hanem a szakirodalomban megjelenő, fő paradigmák ismertetésére és kritikai értékelésére törekszem. Miután felvázoltam a fizetett házimunka meghatározásának néhány problémáját (amelyek természetesen kihatnak az értelmezésre) három nagy paradigmát szeretnék bemutatni: a modernizációs paradigmát, a szegmentált munkaerőpiac elméletét, és a rendszerkritikus feminista nézőpontot. Elismerem, hogy a „címkézés” némileg önkényes; azt azonban kifejezi, hogy melyik paradigma áll a legkritikusabban a „háztartási alkalmazott” szakmájának újraéledéséhez. Két értékelés csap itt össze, amely szorosan összefügg a világnézettel: az egyik a háztartási alkalmazott helyzetének kiszolgáltatottságát, munkaerejének fokozott kizsákmányolását hangsúlyozza (hogy miért fokozott, azt lentebb megmagyarázom), a másik, ellenkezőleg, arra szeretne rávilágítani, milyen kölcsönös előnyökkel jár ez a kapcsolat a munkaadó és a háztartási alkalmazott számára. A képet tovább színezi a háztartási munkamegosztás „globalizálódása”: hiszen az „új” háztartási alkalmazottak jelentős része a fejletlen, szegényebb országokból vándorol be az iparilag fejlettebb, több anyagi lehetőséget nyújtó országokba. A sokszor illegális migráció persze további lehetőségeket nyújt a munkaadóknak a visszaélésre. Ezért neveztem rendszerkritikusnak a harmadik paradigmát.

A tanulmány elé még egy (ön)kritikus megjegyzés kívánkozik. Az elemzés során az angolszász szakirodalomra támaszkodtam; a kelet-európai és a magyar szakirodalom nem került feldolgozásra.² Ha a magyar szépirodalom egyik „időtálló” remekére, az *Édes Annára* gondolunk, akkor legalábbis erős empátiával kell közelednünk a „cseleldsorshoz”; és tulajdonképpen, ahogyan látni fogjuk, a paradigmák közötti egyik nagy különbség éppen az, ha nagyon sarkítva akarok fogalmazni, hogy öntudatlan, kiszolgáltatott, és fokozottan kizsákmányolt „cseledek”, vagy ellenkezőleg, öntudatos, helyzetét jobbítani akaró és tudó „alkalmazottnak” tekintsük-e a modern házimunkásokat.³ A kérdés tudományos megválaszolásához minél több esettanulmányra van szükség. Az angolszász szakirodalomban igen erős a spanyol, és a nem fehér fajhoz

2 Emögött nincs semmilyen „értékelő” szempont. A magyar társadalomtörténeti szakirodalomból például említhetem Gyáni Gábor (1983) munkáját, ami teljesen összhangban áll az angolszász szakirodalom következtetéseivel.

tartozó bevándorlók iránti érdeklődés; Kelet-Európa ebben a vonatkozásban háttérbe szorul. Ez magyarázza, hogy a tanulmányban olyan kevés a kelet-európai példa, holott Londonban is nagyon sok a kelet-európai házimunkás, babysitter, vagy – hazai példánál maradva – sok erdélyi házimunkás dolgozik magyar családoknál, esetenként külföldön is. A létező paradigmák kritikai értékelése azonban – amelyre a tanulmányban törekszem – az empirikus kutatómunkát is segítheti.

A FIZETETT HÁZIMUNKA MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Látszatra egyszerű, ámde korántsem problémamentes a jelenség meghatározása: vagyis, hogy mi tartozik bele tulajdonképpen a fizetett háztartási munkába. A szakirodalomban vannak világos meghatározások, úgymint „a bejárónő és a babysitter (Gregson–Lowe 1994), „bérért végzett házimunka” (Milkman et al. 1998), vagy a kimerítő „foglalkozási kategória, amely éppúgy magába foglalja az órabéres munkásokat, akik több házban vagy lakásban takarítanak, mint a bennlakó gyermekgondozókat és házvezetőnőket” (Mattingly 2001). Ezek a meghatározások azonban figyelmen kívül hagynak két problémát: a munka speciális jellegét és az abból fakadó különleges munkaviszonyt a munkaadó és az alkalmazott között.

A munka speciális természetét kétféleképpen közelíthetjük meg. Az egyik a munkakör pontos leírásának a hiánya. A bevásárlás például olyan különböző feladatokat foglal(hat) magába, mint a bevásárló-lista összeállítása, vezetés a legközelebbi szupermarketig, vásárlás, az áruk kirakodása, és közben a gyermekfelügyelet megoldása. Merő tévhit, hogy a házimunkához nem kell semmiféle képzettség; valójában olyan munkafolyamatok összessége, amelyek hozzáértést és jó időbeosztást kívánnak meg, amire mindenki rájön, amikor „rászakad” a háztartás.⁴

A munkaköri leírás és a szakképzettség gyakori hiányának komoly kihatása van a háztartási kisegítők munkakörülményeire, különösen akkor, ha a munkaadó házában élnek. Amikor Anderson megkérdezte a bevándorló házimunkásokat, hogy mit csinálnak, gyakran azt válaszolták, hogy mindent: „Mindent meg kell csinálnunk a kerti munkától az autómosásig. Nincs semmi, amit ne velünk végeztetnének” (Anderson 1997). A bevándorló, jórészt feketén alkalmazott házimunkások különösen kiszolgáltatott helyzetben vannak, mivel nem szabályozzák a munkaórákat, és nem rögzítik a pontos feladatokat.

A másik értelmezési szint a háztartási munka funkciójának vizsgálata. Anderson (2001) szerint a házimunka meghatározásának ellentmondásossága két külön funkcióhoz kapcsolódik: az egyik az emberi élet fenntartásához szükséges munka, a másik az életstílus, vagy még pontosabban státusz reprodukciója. Míg egy középosztálybeli nőnek szüksége lehet gyermekgondozóra, hogy eljárjon dolgozni, nem biztos, hogy a takarításra bejárónőt kell alkalmaznia. A középosztálybeli életstílus kiszolgálása

3 Itt nincs módomban bemutatni az *Édes Annával* foglalkozó gazdag irodalmat, de egy másik tanulmányomban (Bartha 2008) részletesebben foglalkozom a regény szociológiai aspektusaival.

4 Hogy mennyire illúzió volt azt gondolni, hogy a háztartás gépesítése majd mindent megold, arra nézve az irodalmi példák közül említhetem a *Kramer kontra Kramer*t, amiből nemcsak az derül ki, hogy a házimunka és a gyereknevelés bizony „főállás”, hanem az is, hogy sok nőnek nem feltétlenül az jelenti az önmegvalósítást, hogy jó háziasszony és családanya.

azonban idő- és munkaigényes. Idézzük Anderson egyik indiai interjúalanyát, aki egy párizsi háztartásban dolgozik: „Csodálkozni fog, mennyi fürdőköpenyt használ naponta, egy selymet és két pamutot. Kérdezem én, miért kell Madame-nak ennyi fürdőköpeny? Minden nap fel kell őket akasztani és eligazgatni, ha összegyűrődtek” (Anderson 2001: 21). Anderson (2001) szerint a fizetett házimunka jó részét az életstílusok kiszolgálása emészti fel.

És van még valami, amit a történeti szakirodalomban gyakrabban hangsúlyoznak ugyan, de a háztartási munkások globális migrációja által felvetett problémák között is egyre inkább előtérbe kerül: a munkaadó és az alkalmazott közötti munkaviszony „különlegessége”. Bibó István jó érzékkel veszi észre, hogy a háziasszony és a háztartási alkalmazott társadalmilag úgy vannak egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségyszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak, mert viszonyukban keveredik a patriarchális és a szerződéses függés.⁵ Ezért van az, hogy a háziasszony tipikusan úgy éli meg, hogy a „cseléd” megbízhatatlan, lusta, önző, és nem lehet rá számítani, míg a házimunkások szívtelennek, követelőzőnek és lelketlen hajcsárnak látják a „nagyságát”. Persze, mondhatjuk, hogy a valóságban nincsenek tisztán szerződéses viszonyok, hiszen például egy iskolában a tanárok számára is sok függ az igazgató jóindulatától, de gondolhatunk a titkárnő és a „vezér” kapcsolatára is (szerződéses kötelessége-e a titkárnőnek, hogy megfőzze a kávé, vagy ezt inkább a paternalista függés alá soroljuk?). Egy másik ismert jelenség a túlmunka kicsikarása: ha az embert a főnöke kéri meg egy pluszmunka elvégzésére, vagy arra, hogy tovább maradjon benn a munkahelyén, mint amit a szerződés előír, ritkán mond nemet. A rugalmas munkaidő és az informális gazdaság terjedésével pedig egyre több paternalista elem keveredik bele a „tisztán” szerződéses munkaviszonyba.⁶

A fentiek figyelembe vételével is azt mondanám azonban, hogy a bevándorló, és főleg bentlakó házimunkás és a munkaadó közötti viszony „megsokszorozza” a visszaélés lehetőségeit. Azt a korábbi megfigyelést, hogy a házimunka a szolgáltatól a szerződéses munkaviszony irányába fejlődik (McBride 1976; Sutherland 1981; Salzinger 1991), a migrációs és az informális gazdaságról készített tanulmányok egyre inkább megkérdőjelezzik. Különösen az illegális és bentlakó házimunkások körében nagy a kiszolgáltatottság: nincs munkaszerződés, nincsenek vagy teljesen esetlegesek a munkahelyi juttatások, és teljesen a két fél közötti személyes megegyezéstől függenek a munkafeltételek. Tekintve, hogy egyre több bevándorló nő próbál elhelyezkedni a háztartásban, valószínűtlen, hogy a munkaadók rákényszerülnének, hogy megváltoztassák a munkafeltételeket. Ráadásul az informális gazdaságról készített tanulmányok azt mutatják, hogy egyre több helyi állampolgárt is feketén alkalmaznak, hogy elkerüljék az adófizetést (Daniels 1987; Sassen-Koob 1989).

Ahogy a történeti munkákból kiderül, a házimunka hagyományosan a háztartás vagy nagycsalád magas rangú tagjai kiszolgálásának feudális felfogásához kapcsolódik. Kapitalista társadalomban azonban, ahogyan Bibó István megmutatta, elmosódnak a határok a tisztán piaci, illetve a háztartásban feltételezett patriarchális viszonyok között, és ez az ellentmondás teremt meg a munkaadó és a házimunkás közötti speciá-

5 Bibó a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, híres esszéjében beszél erről a viszonyról (Bibó 2001).

6 Ennek egy korai kifejtéséhez lásd Portes et al. 1989.

lis munkaviszonyt. Míg a „piaci szabály” szerint a munkaadó megvásárol egy szolgáltatást, addig a háztartásban elfoglalt hely – akármilyen egyenlőtlen hatalmi helyzetet is takar – „kikényszeríti” a munkaadó és az alkalmazott közötti sokkal személyesebb – ha úgy tetszik, intimebb - kapcsolatot. A „családi ideológia” természetesen kétélű, hiszen éppen ezen az alapon kérhet – persze fizetetlen – túlórát a munkaadó az alkalmazottól, ami a bentlakó házimunkások leggyakoribb panasza (Colen 1989). Ez a gyakorlat nem kíván különösebben kegyetlen vagy kizsákmányoló munkaadókat; egyszerűen arról van szó, hogy nem tekintik „külön munkának” a házimunkások extra idejét.

Valójában azt mondhatjuk, hogy éppen a piaci szabályok és a családi kötelezettségek közötti bizonytalan határ okozza a legtöbb konfliktust a munkaadók és az alkalmazottak között. Az olyan tipikus sztereotípiák, mint a „lusta, hálátlan és megbízhatatlan” házimunkás, valamint a „kapzsi és fukar” munkaadó jól példázzák a munkaviszony sajátos és ellentmondó értelmezését mindkét oldalon. Egyfelől, a munkaadók ragaszkodnak a piaci szabály érvényesítéséhez, amikor szolgáltatásokat követelnek a házimunkásoktól; másfelől, hálátlansággal vádolják őket, amikor nem áldozzák fel saját érdekeiket a „családi ideológia” oltárán. Chin (1998) számos példát talál arra, amikor a munkaadó személyes áruulásként értelmezte a házimunkás távozását. Természetesen ennek ellenkezőjére is találunk példát; vagyis, amikor a babysitter vagy au-pair valóban baráti viszonyba kerül a munkaadó családjával (Nelson 1990; Gregson–Lowe 1994). Noha a szakszerű fizetett házimunka javíthatja a házimunkás esélyeit az informális munkaügyi alkuban, mindez nem változtat azon, hogy a munkaadók sokkal előnyösebb helyzetben vannak, hogy kijelöljék a határt a „piaci” és a „családi” viszonyok között, mint alkalmazottaik.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a „rendes” munkahelyi viszonyban nincsenek paternalista elemek. Csakhogy a bentlakó, sokszor illegális házimunkások helyzete többszörösen kiszolgáltatott. „Rendes” munkahelyen, ha az alkalmazott nagyon elviselhetetlennek érzi a főnökét, „végső megoldásként” akármikor felmondhat. Sokkal nehezebb ez akkor, ha a házimunkás a munkaadó otthonában él, és egyszerűen nincs hová mennie. Az extra szolgáltatást is sokkal könnyebb kérni a közös háztartásban, mint a munkahelyen; hiszen a munkaadó személyesen is ellenőrizheti, hogy mikor, mire ér rá alkalmazottja. Persze, mondhatjuk erre némileg rosszmájúan: az illegális bevándorlók tudják, milyen kockázatot vállalnak, hiszen dokumentumok híján nem számíthatnak a hatóságok segítségére, ellenkezőleg, rettegnek attól, hogy kapcsolatba kerülnek velük. Az illegális bevándorlók azonban általában nem „jódolgukban” választják ezt a megoldást; és sokszor az otthon maradt családnak égető szüksége van arra a pénzre, amit a házimunkás a fejlettebb, gazdagabb (és ezért többet fizető) országokban megkeres. Ebben az értelemben tehát sokszor nincs visszaút a szegény, elmaradott, vagy reménytelen helyzetben lévő országokból érkezők előtt. Arról már nem is beszélve, hogy megfelelő kapcsolatrendszer, „network” híján nem olyan könnyű lecserélni a munkaadót. (És akkor még nem is beszéltem arról a pszichikai megterhelésről, hogy a bevándorló házimunkások tulajdonképpen teljesen egyedül vannak egy számukra idegen környezetben, ahol többnyire senkire nem számíthatnak a munkaadó családján kívül. A megfelelni akarás ilyen esetekben nyilván sokkal erősebb, mint egy „normális” munkahelyi alkalmazás esetén). A szakirodalomban egyre inkább elismerik az állampolgárság szerepét, hiszen korántsem mindegy, hogy a be-

vándorló házimunkás milyen mértékben számíthat országa támogatására, mint ahogyan az sem, hogy egyáltalán tervezi-e a visszatérést, vagy eleve a menekülés szándékával hagyta el az anyaországot. A fejletlen országokból a fejlettekbe irányuló migráció – természetesen – nemcsak a háztartási alkalmazottakra korlátozódik; mégis jogosnak tartom azt, hogy „speciális” viszonyról beszéljünk a munkaadós és a bentlakó házimunkás esetében, mert ez a viszony fokozott kizsákmányolást tesz lehetővé – akkor is, ha a gyakorlatban erre nem – vagy legalábbis nem mindig – kerül sor.

A MODERNIZÁCIÓS PARADIGMA

Az egyik legkorábbi kísérlet arra, hogy megmagyarázza a háztartásban alkalmazott munkaerő változásait, a modernizációs paradigmához köthető. Eszerint a házimunka elterjedése a kapitalista világban a nyugati társadalmak modernizálásának egy adott fázisára volt jellemző, és a 18. századtól a 19. század közepéig tartó felgyorsult urbanizáció következménye. A szerzők ennek a szakasznak a befejezésével magyarázták a házimunkások számának csökkenését Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, illetve jövendölték a foglalkozás kihalását az 1970-es években. Collver és Langlois például a női foglalkoztatás nemzetközi összehasonlításában arra a következtetésre jut, hogy „a fejlődés során a női munkaerő más szektoraihoz képest jelentősen csökken a fizetett háztartási munka” (Collver és Langlois 1962, 380). Chaplin, miután megállapítja a fizetett házimunka visszaszorulását, hozzáteszi, hogy „a házimunka az iparosítás és modernizáció szintjének és minőségének fő társadalmi indikátora” (Chaplin 1978, 123). Coser szerint a fizetett házimunka kihalóban van az Egyesült Államokban: „A háztartási alkalmazott szakmája elvesztette azt a presztízst, amit valamikor esetleg élvezett. A státusz annyira stigmatizált, hogy aligha akad rá jelentkező az egyszerű állampolgárok között... Ha egy társadalom eléri ezt a szintet, a státusz és a szerep kihalásra van ítélve” (Coser 1973, 39).

A modernizációs paradigmához sorolhatjuk azokat a szerzőket is, akik a háztartási munkát egyfajta „hídfoglalkozásnak” tekintették. Ők a hangsúlyt nem annyira a házimunka „premodern” jellegére, mint inkább arra helyezik, hogy milyen szerepet játszott ez a munka az egyéneknek a modern társadalomhoz való asszimilációjában. Broom és Smith (1963), valamint McBride (1976) kutatásai szerint a házimunka elősegítette a hagyományos, falusi nők modernizálását és felfelé való mobilitását egy adott etnikai közösségen belül. McBride megállapította, hogy a francia szolgálók negyede-harmada felfelé mobil házasságot kötött. Szerinte a szolgálat lehetővé tette, hogy a nők elegendő hozományt gyűjtsenek, és iparos vagy kereskedő férjhez találjanak maguknak. „Ami a hajadonokat illeti, a párizsi szolgálók végrendeletéből kiderül, hogy öregkorukban kevesen jutottak teljes nyomorra. Azon szolgálók közül, akik 1825-ben, 1853-ban és 1869-ben haltak meg Párizsban, nem egy jelentős tulajdonnal rendelkezett” (McBride 1976, 97). Az Egyesült Államokban Katzman szerint a bentlakással együttjáró „városiasabb és modernebb környezet” pozitív hatást gyakorolt a vidékről feljött, amerikai születésű szolgálókra, akik így elsajátították „az új munkafegyelmet és a középosztálybeli normákat és értékeket” (Katzman 1981, 171).

A modernizációs paradigma alkalmazása a globális világrendszerben újratermelő házimunkára azonban több szempontból is problematikus. Először, a paradigma

feltételezi, hogy az iparosítással a házimunkások létszámának alakulása univerzális mintákat követ: a felgyorsuló urbanizáció szakaszában erőteljesen nő, majd a modernizáció egy későbbi szakaszán csökken, és végül a foglalkozás teljesen eltűnik. A felmérések azonban ennek az ellenkezőjét mutatják: a szegényebb országokban nemhogy csökkenne a házimunkások száma, hanem növekszik (Chaney és Castro 1989; Heyzer et al. 1994). Másodsor, a szakirodalomban bőven találunk bizonyítékot arra, hogy az utóbbi évtizedekben a fejlett ipari országokban is megfordult a trend, és egyre nő a kereslet a háztartási alkalmazottak iránt. Harmadsor, noha nagyon kevés tanulmány foglalkozik a mai házimunkások társadalmi mobilitásával, az Anderson (2000) által gyűjtött életút-interjúk legalábbis kétségbe vonják a „hídfoglalkozás” alkalmazhatóságát. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a modernizációs paradigma vajmi kevésbé alkalmas a fizetett munka reneszánszának értelmezésére a globális kapitalista rendszerben.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete

Szemben a modernizációs paradigmával, amely a házimunkát átmeneti szakasznak tekintette a nők életében, a szegmentált munkaerőpiac tézise arra kívánt magyarázatot adni, hogy miért *nem* valósul meg a felfelé való mobilitás. Evelyn Glenn több tanulmányt (1981, 1986, 1992) írt a Kaliforniában dolgozó japán-amerikai nőkről. Glenn összehasonlította az „issei” (fényképről megismert menyasszony) és a „nisei” (az Egyesült Államokban született japán-amerikai nők) életútját, és azt találta, hogy, míg az „issei” esetében a fizetett házimunka belépést (és többnyire felfelé mobil házasságot) jelentett az Egyesült Államokba, addig a „nisei” nők megrekedtek egyfajta „foglalkozási gettóban”, vagyis a lányok éppúgy megmaradtak a háztartásban, mint az édesanyák. Glenn szerint a munkaerőpiac szegregációja okozta, hogy a japán-amerikai nők több nemzedéke sem tudott kitorni a „foglalkozási gettóból” egészen az 1970-es évekig.

Hasonló következtetésre jut Romero (1987), aki az Új-Mexikóból és Coloradóból Denverbe bevándorló mexikói nők életútját tanulmányozta. Ezek a nők – más lehetőségek híján - a házasság és a gyerekszületés után is a háztartásban vállaltak munkát. Míg a fehér nők esetében a foglalkozás gyakran valóban átmeneti volt, vagyis szert tehettek olyan kapcsolatokra vagy ismeretekre, amelyek segítségével elhagyhatták a szolgálatot, Romero interjúalanyainak – csakúgy, mint a japán-amerikai vagy fekete nőknek (Cock 1980) – nem volt más választásuk, mint visszatérni a háztartásba. A mexikói házimunkások így szintén „foglalkozási gettóba” kerültek, és nem tudtak kialakítani olyan hálózatokat, amelyek segítségével feljebb léphettek volna a társadalmi-gazdasági ranglétrán.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete kétségtelenül több lehetőséget kínál a fizetett házimunka új „reneszánszának” megértésére, mint a modernizációs paradigma. Ma 100 milliósnál is többre becsülik a nemzetközi migrációt, amelynek 30%-a Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba irányul. A bevándorlók több mint fele nő. Az újonnan érkezettek, különösen az illegális bevándorlók számára a házimunka jelenti gyakorlatilag az egyetlen foglalkozási lehetőséget, leszámítva a prostitúciót. Mivel a centrum/periféria választóvonal gyakran etnikai határokhöz kapcsolódik (Wallerstein

1991), a bevándorló házimunkások többsége színesbőrű nő. Így nagyon is releváns kérdés, hogy a szolgálat „hídfoglalkozást” vagy inkább „foglalkozási gettót” jelent-e a bevándorlóknak és gyermekeiknek.

Mielőtt elszórt következtetésre jutnánk, azt kell mondanunk, hogy a mai házimunkáról készült tanulmányok tükrében ellentmondásos a kép. Először is, sok házimunkás ideiglenes stratégiának tekinti a szolgálatot, hogy elegendő tőkét gyűjtsön, és hazatérjen (Lawson 1998; Parrenas 2000, 2001). Másodsor, a bevándorló házimunkások társadalmi és gazdasági státusza gyakran ellentétesen változik.

Salzinger (1991) leír például egy angolórát, ahol dél-amerikai bevándorló nők gyakorolják a léteget: „El Salvadorban tanár voltam, itt házvezetőnő”. Nicaraguában üzletasszony voltam, itt gyermekgondozó”. Zavart nevetés az osztályban. Észrevéve a kényelmetlenséget, megjegyzem [a szerző]: „Mindenki látott jobb napokat”. Az egyik nő visszafordul a csoporthoz: „Zavarban vagyunk, de nem kellene. Megvan a képzettségünk, jól dolgozunk, és jól fizetnek. Nem csúszunk le.” (Salzinger 1991, 139).

A fenti példa jól mutatja, milyen nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy a házimunkások „felfelé” vagy „lefelé” irányuló mobilitást tapasztalnak. Természetesen idézhetünk ellenkező példákat, amikor az illegális bevándorlókat becsapják, visszaélnék a helyzetükkel, és „kvázi” - vagy gyakran tényleges – rabszolgasorban tartják őket, kihasználva, hogy az idegen országban senkihez sem fordulhatnak (és sokszor a nyelvismeret is hiányzik). Anderson leírja például az etiópiai Shaila esetét, aki illegális bevándorlóként dolgozott Athénban. Shailát munkaadója többször megerőszakolta, és amikor terhes lett, kidobta az utcára. A lány ma hajléktalanként és szellemileg zavart állapotban él Athén utcáin, és kéregetésből tartja fenn magát⁷ (Anderson 1997).

Míg sokszor előfordul, hogy a bevándorló nőket éppen családjuk anyagi vagy társadalmi helyzete javításának hamis ígérete csábítja bele a külföldi kalandba (és nem ritkán a prostitúcióba), arra is van példa, amikor a nő új, kenyérkereső, sőt gyakran családfenntartó szerepe formálja át a hazai patriarchális ideológiát. A Hong Kongban dolgozó Fülöp-szigeteki bevándorlókat tanulmányozó Constable (1999) azt tapasztalta, hogy sok bevándorló nő nem kívánja feladni a kint megteremtett személyes és anyagi függetlenséget. Ezek a nők új barátságokat kötöttek, pénzt küldenek haza (nemegyszer saját otthon élő gyermekeik fenntartására), új nemi és politikai szerepeket vállalnak, és ezért egyre késleltetik a hazatérést. Ide tartozik Virginia esete, aki a házimunka mellett szakszervezeti aktivista is. Kilencéves fiát a Fülöp-szigeteken neveli Virginia családja. Virginia a munkája miatt csak ritkán jár haza, de fia rendszeresen látogatja: „A fiam nem akarja, hogy itt maradjak. Folyton azt kérdezi: 'Miért van szükséged erre a munkára, amikor otthon is dolgozhatsz?' Egyszer azt mondta, 'a barátaim szerint a pénz nem számít, fontosabb lenne, ha velem maradnál. Tudod, hogy apám sincs'. Azt mondom neki, hogy azért tudok neked számítógépet és szép ruhákat venni, és azért jársz jó iskolába, mert Hong Kongban dolgozom” (Constable 1999).

Mattingly (2001) és Parrenas (2001) kutatásai hasonlóképpen azt mutatják, hogy a női bevándorlás olyan családi stratégia, amelyet a háztartási nemi szerepek és ideoló-

7 Sok lehangoló kelet-európai példát is idézhetünk arra, hogy a „külföldi vonzó munkalehetőség” nemritkán prostitúciót jelent. Lukas Moodysson Lilja 4-ever című filmje egy orosz lány Svédországba való „kicsábítását” festi meg igen drámai vizuális eszközökkel (ráadásul gyermekprostitúcióról van szó). A témához lásd még Wijers (1999).

giák alakítanak. Mattingly (2001) szerint a családalapú gondoskodó hálózatok meglétét bizonyítja, hogy a házimunkásként dolgozó fiatal nők igen jelentős összegeket küldenek haza, és nemritkán ez a pénzküldemény az otthon maradt családtagok fő bevétele.⁸ Mattingly interjúalanyai egy kivétellel keresetük legnagyobb részét hazaküldték Mexikóba. A legtöbben azt mondták, hogy azért hagyták abba az iskolát és költöztek át az Egyesült Államokba, hogy segíthessék Mexikóban maradt családjukat. A 21 éves Vicky például 15 éves kora óta dolgozik teljes munkaidőben, és 17 éves kora óta bentlakó házimunkás az Egyesült Államokban. Az interjú készítésének időpontjában ő tartotta el Mexikóban élő özvegy édesanyját és három testvérét. Arra a kérdésre, hogy mit szeretne csinálni, ha szabadon választhatna foglalkozást, Vicky azt felelte: „Nagyon sok álmom van, divattervezés, színészet, dalszövegírás... szeretnék tanulni, de későn jönnek haza, és nincs kocsim, úgyhogy nem lehet. Szeretnék összespórolni egy kocsira valót, de nem lehet, mert a családomnak tényleg nagy szüksége van a pénzre” (Mattingly 2001, 383).

Az életút-interjúk és a házimunkások körében végzett tanulmányok tehát igen vegyes képet mutatnak, és nem lehet egyértelmű választ adni azokra a kérdésekre, hogy a női bevándorlók számára „híd foglalkozást” vagy inkább „foglalkozási gettót” jelent-e a házimunka; felszabadító vagy elnyomó hatása van-e; és megkérdőjelezi, vagy inkább megerősíti a patriarchális nemi szerepeket. Találunk olyan szomorúan egyértelmű példát, mint Shaila esete, de említhetjük Virginiát, aki önállóbb és függetlenebb életet talált Hong Kongban, mint otthon, és sikeresen kialakított magának egy új nemi identitást. Ezzel természetesen nem kívánjuk vitatni, hogy a háztartási és gondoskodó munka megosztása korántsem független a nők osztályhelyzetétől; a kutatások vegyes eredményei alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a nők különböző módon hozzák létre, értelmezik és változtatják meg a munkaadó és az alkalmazott közötti viszonyt.

A rendszerkritikus feminista nézőpont

Az ide sorolható szerzők egyformán kritizálták a modernizációs paradigma univerzalista felfogását a kapitalista fejlődésről és a Harmadik Világ marxista elemzőinek vakságát a nemi különbségekre. Ennek tipikus példája Gaitskell *et al.* (1984). A kötet szerzői szerint a fizetett házimunkát a bérmunka egy speciális fajtájának kell tekinteni: mivel a házimunkások fizetést kapnak a háztartásban végzett munkáért, a háziasszonyok pedig nem, helyzetük és státuszuk nagyon eltérő. Eszerint a bérmunka a háztartásban is hasonló feltételeket teremt, mint a gyárban, és a munkaadó és az alkalmazott között viszony alapvetően az ellenőrzés/felügyelet, valamint a fizetség/elbocsátás körül forog. Ezen az ideológiai alapon tekintik a szerzők „osztálynak” a háztartási alkalmazottakat.

Míg a fenti felfogás elavultnak tűnhet, ahogyan Enloe (1989) rámutat, a fizetett házimunka megosztásának egyenlőtlenségei megragadhatók globális összefüggésekben. Enloe a házimunkások nemzetközi migrációját a nemzetközi adósságpolitika és különösen a Nemzetközi Valutaalap tevékenységének összefüggésében értelmezi. Szerinte

8 Heyzer és Wee (1994) becslése szerint a bevándorlók által hazaküldött pénz a Harmadik Világ országainak egyik legfontosabb bevételi forrása.

a Valutaalap által előírt megszorító politika terhét a nők sokkal jobban megérik, mint a férfiak. Az állami támogatások megnyirbálása, az élelmiszerár-drágulás, az egészségügy és az oktatás privatizációja, amelyeket a Valutaalap feltételül szab a további támogatásokhoz, jelentősen növelik az egyéni háztartások terheit, valamint a generációs és a mindennapi társadalmi reprodukció költségeit. Tekintve, hogy a háztartás hagyományosan a nők feladata, elsősorban nekik kell előteremteniük a hiányzó pénzüsszeget. A Harmadik Világ országaiban a nők gyakran csak a prostitúció, a fizetett házimunka vagy a futószalag között választhatnak: „Az adósságcsapda sok Britanniában, Olaszországban, Szingapúrban, Kanadában, Kuvaitban és az Egyesült Államokban élő középosztálybeli nő számára biztosítja a házimunkások új generációját. Ha egy mexikói, jamaicai, vagy Fülöp-szigeteki nő úgy dönt, hogy gazdagabb országban vállal háztartási munkát, akkor tulajdonképpen a saját nemzetközi adósságpolitikáját 'menedzseli'. Úgy próbál megbirkózni az otthoni keresetek csökkenő vásárlóerejével, és a mindennapi megélhetés drágulásával, hogy fürdőszobákat takarít a bankárok országaiban” (Enloe 1989, 185).

A rendszerkritikus feminista paradigma két ponton haladja meg az eddig tárgyalt elméleteket. Először, olyan konceptuális keretet kínál, amely a reprodukzív munka megosztását a globális kapitalista világrendszer egyenlőtlenségeinek kontextusában értelmezi. Ahogyan Mattingly (2001) megjegyzi, az egyes országok közötti óriási gazdasági egyenlőtlenségek és a megélhetés jelentősen különböző költségei olyan tényezők, amelyek döntő mértékben alakítják a reprodukzív munka új nemzetközi szerveződését. A szegény országokból a gazdagabbakba irányuló migrációt sokszor nemcsak az adósságcsapda motiválja, hanem az óriási bérkülönbségek a centrum és a periféria országai között. Vicky hazaküldött keresetéből például Mexikóban megélhet egy négytagú család; Virginia fia gazdag gyerekek érezheti magát otthon, mert az anyja Hong Kongban dolgozik; és a Salzinger esettanulmányából megismert tanárok háztartási alkalmazottként több pénzt keresnek az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, mint amikor tanárként dolgoztak a fejlődő világ országaiban. Arra a kérdésre, hogy a fejlődő világból érkező nők miért pont háztartási alkalmazottként helyezkednek el, a válasz kézenfekvő: mert erre van a legnagyobb kereslet, éppen azért, mert a helyiek nem szívesen vállalnak el ilyen munkát. A bevándorlóknak viszont sokszor nincs más választásuk (főleg, ha illegálisak), mint betölteni az üresen maradt helyeket a foglalkozási hierarchia legeljén.

A paradigma másik nagy előnye az, hogy az osztály, a gender és az etnikum kategóriáiban ragadja meg a reprodukzív munkamegosztás egyenlőtlen viszonyait. Az apartheid rendszerben élő házimunkásokról szóló tanulmányában Cock (1989) például azt írja, hogy a munkamegosztás (fehér munkaadók és fekete szolgálók) a munkást az örökös alárendelt szerepére kárhoztatja, és újratermeli a rasszista sztereotípiákat. Ahogyan az egyik „úrnő” kijelentette: „Ők feketék, mi pedig fehérek vagyunk... nem hasonlíthat össze bennünket” (Cock 1989, 140).

A New Yorkban alkalmazott nyugat-indiai házimunkások között dolgozó Colen azt tapasztalta, hogy míg ezeket a nőket a saját közösségükben nagy tisztelet övezte (mint dolgozókat és édesanyákat), addig New Yorkban nem sokra becsülték sem a személyüket, sem pedig a munkájukat. Colen szerint ezeket a nőket még inkább diszkriminálták a nemük és a bőrszínük miatt egy olyan társadalomban, amelyet mélyen átítatnak az osztály- és nemi előítéletek, és a rasszista és nacionalista ideológiák. Aho-

gyan Colen egyik interjúalánya megjegyezte: „A legrosszabb, ha úgy néznek rád, mintha hülye lennél, vagy nem is hülye, hanem inkább született ostoba. Pedig nem kéne úgy bánni másokkal, ahogyan te sem akarod, hogy bánjanak veled. Nem lehet mindenki orvos vagy ügyvéd, valakinek a szemetet is fel kell takarítani... Én keményen dolgozom. Csak egy kis megbecsülést szeretnék. Ha 1,000 dollárt fizetnek, de úgy bánnak velem, mint egy szeméttel, abból telik a számlákra, de a többit felejtjük el” (Colen 1989, 182).

Miközben Rollins (1985) kiemeli a faji és etnikai tényezőt a háztartási alkalmazás dinamikájában, Milkman *et al.* (1998) felmérése szerint az osztályhelyzettől függő gazdasági egyenlőtlenség a munkaerőpiac nagyságának egyik fontos mutatója. A szerzők regressziós analízissel vizsgálták a házimunkát az USA 100 legnagyobb városában, és azt találták, hogy minél nagyobb az erőforrások különbsége a szegény és a tehetős háztartások között, annál könnyebben alkalmazhatják házimunkára a szegény háztartások tagjait a gazdagok. Hozzáteszik, hogy ha a jövedelmek különbsége továbbra is egyre nő az Államokban, a fizetett házimunka újból nemzeti jelenség lehet.

Milkman és szerzőtársai eredményei kétségtelenül megerősítik a rendszerkritikus feminista paradigmát. Ehhez hozzátehetjük Enloe tézisének, aki a fejlett és fejlődő országok közötti jövedelemkülönbségek növekedésével magyarázza a házimunka globális expanzióját. Összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy a rendszerkritikus feminista megközelítés komoly perspektívákat tartogat a reprodukív munka globális megosztásának vizsgálatára.

Érdeemes azonban két olyan kérdést felvetni, amelyek tekintetében az ide sorolható szerzők közül sokan hajlamosak arra, hogy kritikátlanul azonosítsák magukat a régi marxista irodalom előfeltevéseivel. Noha a házimunkások globális migrációjában fontos szerepet játszik az egyes országok, régiók közötti gazdasági egyenlőtlenség, ezt sok szerző, mint például Wallerstein (1991) is, elsősorban a rassz kategóriájában kívánják megragadni. Holott ha a globális migrációt nézzük, az állampolgárság egyre nagyobb szerepet játszik a házimunkások lehetőségeinek és esélyeinek alakításában. Az elején jeleztem, hogy vannak olyan fontos szerzők, mint például Schecter (1998), Anderson (2000) and Mattingly (2001) akik az állampolgársággal kívánják összekapcsolni a fizetett házimunkáról szóló vitát. Az állampolgárságot nem szerettem volna külön paradigmaként szerepeltetni, annál is kevésbé, hiszen a rendszerkritikus feminista irányzat „címkéje” alá tartozik. Az alábbiakban a három szerző idevágó gondolatait ismertetem.

Schecter (1998) rámutat arra, hogy a második világháború után egyre több nő állt munkába Kanadában, ami új keresletet támasztott a háztartási alkalmazottak iránt. A bevándorlást elősegítendő, 1947-ben felajánlották, hogy a háztartási alkalmazottak tartózkodási és munkavállalási engedélyt kapnak, ha „leszolgáltak” egy bizonyos időszakot. Noha eredetileg a fehér nőket szerették volna Kanadába „csábítani” háztartási alkalmazottnak, 1955-ben a karib-tengeri országokkal is kötöttek ilyen megállapodásokat.

Az 1970-es évek közepétől Kanada szigorított bevándorlási politikáján. 1976-tól a külföldi háztartási alkalmazottak, ha lejár a szerződésük, nem maradhatnak tovább Kanadában. Vízumuk munkanélküli segélyre és más társadalmi juttatásra sem jogosítja fel őket; szerződésük lejártával azonnal haza kell térniük. Schecter szerint az így kiadott vízumok elsősorban a munkaadók és a kanadai állam érdekeit szolgálják. Mi-

vel a külföldi bevándorlók csak korlátozott munkavállalási és állampolgári jogokkal rendelkeznek, ki vannak szolgáltatva munkaadóiknak. (Hiszen sok minden kell ahhoz, hogy valaki felmondjon ilyen körülmények között, főleg, ha az otthon maradt család számít a Kanadából küldött pénzre!). A rendszer ugyanakkor az államnak is kedvez, hiszen megtakarítja a külföldi házimunkások társadalombiztosítását, és rájuk hárítja, legalábbis részben, a kanadai állampolgárok társadalmi reprodukciójának költségeit.

Anderson (2000) még keményebben fogalmaz: „A bevándorló házimunkások teszi lehetővé, hogy a középosztálybeli nők éppolyan esélyekkel jelenjenek meg a munkaerőpiacon, mint a férfiak, mert nem kell törődniük a háztartással. Fontos tényező, hogy bevándorlókról van szó: hogy hasonlókka váljanak a férfiakhoz, a dolgozó nőknek olyan házimunkásokra van szükségük, akik rugalmasak, mint a feleségek, vállalják a hosszú munkaidőt, és a gondoskodó és háztartási munka összehangolását. A bevándorlók sokkal rugalmasabbak, mint az állampolgárok” (Anderson 2000, 190).

Anderson arra is felhívja a figyelmet, hogy noha a bevándorlók részt vesznek a reprodukív munkában, többnyire fel kell áldozniuk a saját családi életüket. A családgyejesítés még a dokumentált munkásoknál is nehéz, az illegális bevándorlók gyermekeit pedig tipikusan az otthon maradt női családtagok nevelik. A transznacionális anyaság társadalmi és pszichológiai költségei további kutatást igényelnek; annyit azonban kutatás nélkül is megmondhatunk, hogy nem véletlenül van a fejlett országokban ilyen nagy kereslet a „gondoskodó munka” iránt, hiszen ki vállalná jószántából és örömmel, főleg az önmegvalósítás értékeit középpontba helyező, fogyasztói társadalmakban, hogy egy idegen háztartásnak és az ott lakóknak szentelje minden idejét és a legjobb éveit? Ebben az értelemben beszélhetünk tehát a reprodukív munka globális megosztásáról: a fejlett országban élő nők bevándorló házimunkásokra „hárítják át” a reprodukív munka kellemetlen terheit, az utóbbiak pedig – más erőforrások híján – családjuk segítségére támaszkodnak a saját gyermekeik nevelésében. Ezek a költségek; de persze a fizetséget sem kapcsolhatjuk ki egészen, hiszen a bevándorló házimunkások sokkal több pénzt tudnak megkeresni a fejlett országokban, mintha otthon vállalnának munkát; és ebből a pénzből segítik a családjukat is. Akár a költséget, akár a fizetséget hangsúlyozzuk jobban, egy dolog biztos, amit Anderson is leszögez: az állampolgárság fontos tényező a fizetett házimunka mai mintáiban és stratégiáiban.

Mattingly (2001) is kiemeli az állampolgárságot a San Diegóban dolgozó mexikói nőkről írt tanulmányában. Míg az amerikai középosztálybeli nők bevándorló házimunkásokat alkalmaznak, hogy ne szakadjon meg a pályafutásuk, a bevándorlók a saját gyermekeik gondozásában csak a családi hálózatra (édesanyák, fiatalabb testvérek, unokatestvérek) számíthatnak. Mattingly tanulmányában a munkaadók tipikusan úgy tekintettek az állampolgárságra, mint ami feljogosítja őket arra, hogy a társadalmi reprodukcióhoz igénybe vegyék a bevándorlók munkáját. Noha a reprodukív munka megosztásában kétségtelenül megvannak a faji különbségek, az állampolgárság talán jobban magyarázhatja a házimunkások esélyeinek egyenlőtlenségét (mint ahogyan a helyi babysitterek kétségtelenül kevésbé vannak kiszolgáltatva a munkaadónak, mint a bevándorlók). És ne felejtjük el: a külföldi házimunkások helyzete nemcsak azért bizonytalan, mert a dokumentálatlanság jelentősen megnöveli a házimunka kockázatát,

és a kizsákmányolás esélyeit (ahogyan ezt láttuk Shaila példáján), hanem azért is, mert ahogyan Raj Hasim (1994) és Schecter (1998) rámutat, nagyon ritkán van társadalombiztosításuk. Mi lesz velük, ha végül nem kapják meg az új országban az állampolgárságot, és vissza kell térniük hazájukba, ahol szintén nincs biztosításuk? Ki gondoskodik róluk akkor, ha majd ők szorulnak rá a gondoskodásra? Ezek a kérdések mindenesetre rámutatnak az állampolgárság fontos szerepére a fizetett házimunka globális megosztásának továbbgondolásában.

A fenti kitérő után szeretnék rátérni a rendszerkritikus irodalom másik olyan, sokszor implicit feltevésére, ami az ortodox marxista hagyomány kritikátlan átvételéből ered. Ez pedig az a feltevés, hogy a házimunkások homogén társadalmi „osztályt” alkotnak, holott valójában nagyon is rétegzett csoporttól van szó. Ebből a szempontból értékes kritikát ad Parrenas (2000), aki leírja, hogy számos, külföldön dolgozó Fülöp-szigeteki nő fogad fel valakit otthon, hogy elvégezze az ő munkáját: „Ez a munkamegosztás, amit én a gondoskodás nemzetközi transzferének nevezek, a reprodukív munka hármasságát jelenti a küldő és fogadó országok között. Miközben a privilegizált osztálybeli nők olcsó bérért dolgoztatják a Fülöp-szigeteki bevándorlókat, addig az utóbbiak még annál is alacsonyabb bérért vesznek fel otthon Fülöp-szigeteki szolgálókat. A gondoskodás nemzetközi transzferében a Fülöp-szigeteken alkalmazott házimunkások alkotják a leginkább kizsákmányolt csoportot” (Parrenas 2000, 561, 573).

Ha figyelembe vesszük Parrenas eredményeit, és a házimunkások tapasztalatának heterogenitását, vajmi nehezen konstruálhatunk egységes „osztályt” a háztartási alkalmazottakból. Bármekkora hajlamunk is van az aufklérizmusra, nem szabad optimistán feltennünk, hogy a házimunkások olyan „osztálytudatot” alakítanak ki, amely kritikus-sá teszi őket minden olyan rendszerrel szemben, ahol egyes emberek szolgálni kényszerülnek másokat. Hogy a kritika mennyire nem általános, arra nézve idézzük Parrenas egyik interjúalanyát: „Amikor hazamegyek, én akarok lenni a ház úrnője. Azt akarom, hogy legyen valaki, aki megfőzi a kávémat és felszolgálja az ételt. Ez jó. Így vehet az ember elégtételt a sok sértésért, amit korábban lenyelt. Ezért érdemes küzdeni” (Parrenas 2000, 575). A rendszerkritikus feminista paradigma szerint azonban éppen nem ezért, hanem ez *ellen* kell(ene) küzdeni. Nem lehetetlen, persze, hogy a bevándorló házimunkások öntudatosan kiálljanak a jogaikért, és követeljék a nagyobb állampolgári egyenlőséget, vagy síkra szálljanak közös érdekeikért; de a politikai szervezkedés akadályait (mint például az alkalmazottak közti fizikai távolság, a munkaadók ellenzése, az információ hiánya, a kiszolgáltatottság és sok esetben az illegális munka) csakúgy, mint a politikai tudat individualizálódását (értem ez alatt a Parrenas által felrajzolt nemzetközi munkamegosztást) a legjobb szándékú rendszerkritikus szakirodalom sem kerülheti meg.

Visszatérnek a háztartási alkalmazottak? Adalékok a további kutatáshoz

A nemzetközi statisztikai adatok és a tanulmányban feldolgozott szakirodalom tükrében egyértelműen leszögezhetjük: a fizetett házimunka az 1970-es években javuló lassú kihalással szöges ellentétben új reneszánszát éli korunk „globalizált” tár-

sadalmaiban. Nem véletlenül emelem ki a globalizációt: a reprodukív munka globális újraelosztásában egyre nagyobb szerepet kap a fejlődő országokból a fejlettebbekbe irányuló migráció, és a neoliberális kapitalizmus, ami a kisebb állam következetes hirdetésével a bevándorló munkásokra hárítja a reprodukív költségek jelentős részét. (Gondolok itt például arra, hogy az angolszász országokban a bölcsőde és az óvoda olyan drága vagy olyan ritka intézmény, hogy sokszor olcsóbb megoldás a bentlakó babysitter alkalmazása). A kérdés tehát nem az, hogy a jelenség létezik-e vagy nem, hanem inkább az, hogyan vélekedjünk róla – és ezt próbáltam meg a paradigmák bemutatásával körbejárni.

Jeleztem, hogy ha nagyon sarkítjuk, akkor két eltérő értékelés csap össze: az egyik alapvetően hasznosnak tekinti a fizetett házimunkát, és azokat a kölcsönös előnyöket hangsúlyozza, amelyekhez ez a viszony juttatja a munkaadót és az alkalmazottat. A másik egészében véve helyteleníti a fizetett házimunka intézményét, mert az ember kiszolgáltatottságának és fokozott kizsákmányolásának egyik megnyilvánulását látja a háztartási alkalmazott szakmájában. Paradigmáink közül a modernizációs elmélet állt a legközelebb ahhoz, hogy revidálja a „cseleedsors” Kelet-Európában különösen negatív konnotációját; de respektálnunk kell azon történeti munkák eredményeit, amelyek azt demonstrálják, hogy a szolgálat a felfelé való mobilitásnak is utat nyithatott. A szegmentált munkaerőpiac elmélete differenciáltabban vizsgálta meg a mobilitás kérdését, és azokat a tényezőket kereste, amelyek bizonyos csoportok esetében meggátolták a felfelé való mobilitást. Végezetül, ahogyan láttuk, a rendszerkritikus feminista paradigma állt a legközelebb a fizetett házimunka intézményének negatív értékeléséhez: a szerzők a nők migrációjában általában nem a mobilitást, hanem a kényszerűségét hangsúlyozzák.

Mivel a tanulmányhoz nem végeztem empirikus kutatómunkát, tudományos értékelésre nem vállalkozom. Az áttekintett szakirodalom alapján a rendszerkritikus feminista paradigmát tartom a legadekvátabbnak a globális összefüggések megértésében, amelyek a reprodukív munka nemzetközi újraelosztását irányítják; és jeleztem, hogy melyik irányokba tartom különösen perspektivikusnak a további vizsgálódást (az állampolgárság és a házimunkások társadalmi-politikai tudata). Ha értékelni akarjuk a fizetett házimunka mai reneszánszát, mindenképpen előnyben részesíteném módszer-tanilag az életút-kutatásokat (a harmadik paradigma alá sorolt szakirodalom nagy része életút-interjú kutatásokon és résztvevő megfigyelésen alapult). Az alábbiakban szeretnék felvázolni néhány olyan szempontot, amelyeket érdemes figyelembe venni egy későbbi kutatás megtervezésénél, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen irányba befolyásolja a háztartási alkalmazottak életét a reprodukív munkában való részvétel.

Vegyük először a „kereslet” oldalát! Két csoportot különböztethetünk meg aszerint, hogy csak egy bizonyos életszakaszban igénylik-e a külső segítséget a reprodukív munkában, vagy pedig állandóan szükségük van az alkalmazottra vagy alkalmazottakra. Az első csoportba sorolhatjuk például a kisgyerekes családokat. Ahogyan már írtam, elegendő állami intézmény híján a dolgozó nőknek sokszor egyszerűen nincs más választásuk, mint külső segítséget keresni, ha vissza akarnak menni a munkába. Hochschild (1989) arra a következtetésre jut, hogy szemben az „új férfi” optimista prognózisával, a kétkeresős családokban is jórészt a nőkre hárul a házimunka és a gyermeknevelés. Mivel a dupla terhet sokszor nehezen bírják ki a kapcsolatok, a

házimunkás alkalmazása a felek közötti feszültséget is csökkentheti.⁹ A Gregson és Lowe (1994) könyvében szereplő, dolgozó nők tipikusan azzal indokolták a babysitter választását, hogy olcsóbb, mint az óvoda: „és aztán valaki azt mondta, fogadjunk babysittert. Először azt gondoltuk, hogy szóba sem jöhet, részint anyagi okok miatt, részint meg azért, mert olyan elit-íze volt - a gyerek egész nap otthon ül, és valaki felügyel rá. Nekem az volt a fontos, hogy más gyerekekkel legyen együtt. De tényleg nem volt más megoldás” (Gregson és Lowe 1994, 114). Az ide tartozó családok tipikusan az életútnak abban a szakaszában igénylik a házimunkát, amikor kis gyermekeik vannak, de általában akkor is bejárókat alkalmaznak (Gregson és Lowe 1994). A két szerző interjúalanyai a babysitter mellett heti 1-2 alkalommal takarítónő segítségét is igénybe vették.

A másik csoportba tartoznak azok, akik gyermekeik számától és az életszakasztól függetlenül az életstílusok kiszolgálására alkalmaznak házimunkásokat (tipikusan többet). Itt általában bentlakó munkásokról van szó, akiknek feladata a család társadalmi státuszának és luxusigényeinek (másképpen: életstílusának) kiszolgálása. Vegyük például Irene panaszát: „egy gyönyörű, nagy házban laknak, mindenhol fehér szőnyeg. Három kutyájuk van. Gyűlölöm azokat a hosszú, hosszú szőrű kutyákat. Egész nap takarítok utánuk, mert egyetlen szőrszál is meglátszik a fehér szőnyegen” (Anderson 2000, 16). Van némi bizonyíték arra, hogy a dolgozó nők jobban megbecsülik a háztartási alkalmazottakat (Romero 1987; Hondagneu Sotelo and Avila 1997), mint a második csoportba tartozó munkaadók. Mivel azonban szisztematikus összehasonlításra nem került sor, érdemes lenne megvizsgálni, hogy van-e különbség, és ha igen, akkor milyen a két csoport munkaadójának a házimunkásokhoz való viszonyában.

Ami a „kínálat” oldalát illeti, ott két tényezőt érdemes figyelembe venni: a házimunkás családi státuszát a munkakezdés időpontjában, és a munkában eltöltött időt. A saját családdal még nem rendelkező lányok két csoportját különböztethetjük meg. Az első csoportban a lányok, mint Vicky is, azért kezdenek el dolgozni, hogy támogassák rászoruló családjukat; általában ez jellemzi a gazdagabb országokba irányuló női migrációt. A második csoportba tartozó lányok azért keresnek munkát, hogy saját magukra költsék az így megkeresett pénzt, tapasztalatot szerezzenek, mint jövőendő édesanyák és háziasszonyok, vagy új ismeretekre tegyenek szert (például nyelvtanulás). Gregson és Lowe brit interjúalanyai többnyire azért vállalták a gyermekfelügyeletet, mert szerettek gyerekekkel foglalkozni: „Mindig is szerettem a gyerekeket. Úgy értem, azóta vigyáztam rájuk, mióta fel tudtam emelni egy gyereket. És közel is laktunk a családhoz. Ma is vigyázok a gyerekeikre. És a szünidőben ez volt a főállású munkám” (Gregson és Lowe 1994, 150). Az au-pairek esetében nyilván sokrétűbb a motiváció, és tekintve a közvetítés szabályozatlanságát, az is előfordulhat, hogy a vállalkozók nincsenek tisztában a gyerekekkel együtt járó munkával. Ebben az irányba is hasznos lenne a további kutatás.

9 A változó nemi szerepekről lásd például: Nave Herz (1997), Scott (1997), Layte (1999). Az elemzések jelentős változást mutatnak a nők házimunkához való hozzáállásában: sok bizonyíték van arra, hogy minél több időt töltenek el a nők a felsőoktatásban, annál inkább hajlamosak megkérdőjelezni azt a hagyományos nézetet, hogy a háztartás „csak a nő dolga”. Az persze kérdés, hogy a férfiak házimunka-képe milyen gyorsan változik. Hochschild (1989) a mélyinterjúban arra a következtetésre jut, hogy a férfiak ugyan azt hiszik, hogy egyenlően osztják meg a családban a házimunkát, de a valóságban a nőkre több feladat hárul, és ezért – no meg az egyenlő munkahelyi stressz miatt – hajszoltabbak, mint a férfiak.

Külön csoportot alkotnak a családos nők, de itt is nagy különbséget találunk az állampolgárok és a bevándorlók között. Gregson és Lowe (1994) szerint több családos állampolgár szívesebben dolgozik bejárónőként, mint gyárban vagy irodában, mert rugalmasabbak a munkaórák, és így több időt tudnak a családjukkal tölteni. Egészen más a bevándorló nők helyzete, akik sokkal gyakrabban bentlakó házimunkások, és nemegyszer egész kontinens választja el őket a családjuktól. Ezek a nők a saját kisgyermekük gondozását is csak a családi hálózaton keresztül tudják megoldani (Parrenas 2000; Mattingly 2001).

Sajnos, nincsenek átfogó adatok arra, hogy mennyi időt töltenek el a nők háztartási alkalmazottként, noha kétségtelenül jelentős különbségek vannak az egyes csoportok között. Hasonlóan nincsenek adatok a mai házimunkások társadalmi mobilitásáról, és nincs átfogó kép arról, hogy mi is történik a bevándorló nőkkel: „foglalkozási gettóba” kerülnek? Szert tesznek olyan erőforrásokra vagy kapcsolatokra, amelyek segítségével kialakíthatnak a fogadó országban egy új identitást? Sikeres lesz a beilleszkedésük, vagy hazatérnek? És hogyan befolyásolja a transznacionális anyaság a gyerekeket? Talán korai válaszolni ezekre a kérdésekre; de ahhoz, hogy konkrét lépéseket lehessen javasolni a házimunkások helyzetének javítására, vagy integrációjára a fogadó országban, elengedhetetlen a további kutatás - mint ahogyan az sem lehet közömbös, hogyan illeszkednek „vissza” a hazatérő migránsok, és hogyan lehet ezt a folyamatot segíteni. Ahogyan Nicholas Lemann ironikusan megállapítja, elképzelhető, hogy egy évszázad múlva az Egyesült Államok odáig fejlődik, hogy a munkaerő negyede lesz házimunkás. Ha a helyzet egyelőre nem is ennyire drámai, kis kockázattal megjósolható, hogy a fizetett házimunka még sokáig munkát fog adni a kutatóknak – akármelyik értékelést részesítik is előnyben a fizetett házimunka globális reneszánszáról.

IRODALOM

- Anderson, B. (1997): Servants and Slaves: Europe's Domestic Workers. *Race and Class*, 39(1).
- Anderson, B. (2000): *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Anderson, B. (2001): Why Madam Has So Many Bathrobes: Demand for Migrant Domestic Workers in the EU. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 92(1).
- Bartha, E. (2008): Férfiak tükrében: Nőalakok Kosztolányi és Móricz regényeiben. *Múltunk*, 2.
- Bibó, I. (2001): *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Broom, L.–Smith, J.H. (1963): Bridging Occupations. *British Journal of Sociology*, 14.
- Chaney, E.M.–Castro, M.G. eds. (1989): *Muchachas No More: Household Workers in Latin America and the Caribbean*. Philadelphia: Temple University Press.
- Chaplin, D. (1978): Domestic Service and Industrialization. *Comparative Studies in Sociology*, 1.
- Chin, C.B.N. (1998): *In Service and Servitude: Foreign Female Domestic Workers and the Malaysian Modernity Project*. New York: Columbia University Press.
- Cock, J. (1980): Domestic Servants in the Political Economy of South Africa. *Africa Perspective*, 15.
- Cock, J. (1989): *Maids and Madams: Domestic Workers under Apartheid*. London: The Women's Press.

- Colen, S. (1989): Just a Little Respect: West Indian Domestic Workers in New York City. In Elsa M. Chaney and Mary Garcia Castro ed. 1989.
- Collver, A.–Langlois, E. (1962): The Female Labour Force in Metropolitan Areas: An International Comparison. *Economic Development and Cultural Change*, 10(4).
- Constable, N. (1999): At Home but Not at Home: Filipina Narratives of Ambivalent Returns. *Cultural Anthropology*, 14(2).
- Coser, L.A. (1973): Servants: The Obsolescence of an Occupational Role. *Social Forces*, 52(1).
- Cox, R. (2000): Exploring the Growth of Paid Domestic Labour: A Case Study of London. *Geography*, 85(3).
- Daniels, A.K. (1987): Invisible Work. *Social Problems*, 34(5).
- Enloe, C. (1989): *Bananas, Beaches and Bases*. London: Pandora.
- Gaitskell et al. (1984): Class, Race and Gender: Domestic Workers in South Africa. *Review of South African Political Economy*, 27/28.
- Gilligan, C. (1982): *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Glenn, E. (1981): Occupational Ghettoization: Japanese American Women and Domestic Service. *Ethnicity*, 8(4).
- Glenn, E. (1986): *Issei, Nisei, War Bride: Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service*. Philadelphia: Temple University Press.
- Glenn, E. (1992): From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labour. *Signs*, 18(1).
- Graham, H. (1983): Caring: A Labour of Love. In Finch, J.–Groves, D. eds. *A Labour of Love: Women, Work and Caring*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Graham, H. (1991): The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service. *Sociology*, 25(1).
- Gregson, N.–Lowe, M. (1994): *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*. London–New York: Routledge.
- Gyáni, G. (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.
- Heyzer et al. eds. (1994): *The Trade in Domestic Workers: Causes, Mechanisms and Consequences of International Migration*. London: Zed Books.
- Hochschild, A. (1989): *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. London: Piatkus.
- Hondagneu Sotelo, P. (1994): Regulating the Unregulated? Domestic Workers' Social Networks. *Social Problems*, 41(1).
- Hondagneu Sotelo, P.–Avila, E. (1997): I'm here but I'm there: The Meanings of Latina Transnational Motherhood. *Gender & Society*, 11(5).
- Katzman, D.M. (1981): *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America*. Chicago: University of Illinois Press.
- Lawson, V.A. (1998): Hierarchical Households and Gendered Migration in Latin America: Feminist Extensions to Migration Research. *Progress in Human Geography*, 22(1).
- Layte, R. (1999): *Divided Time: Gender, Paid Employment and Domestic Labour*. Aldershot: Ashgate.
- Mattingly, D.J. (1999): Making Maids: U. S. Immigration Policy and Immigrant Domestic Workers. In Momson, J. ed.: *Gender, Migration and Domestic Service*. New York: Routledge.
- Mattingly, D.J. (2001): The Home and the World: Domestic Service and International Networks of Caring Labor. *Annals of the Association of American Geographers*, 91(2).
- McBride, T. (1976): *The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920*. London: Croom Helm.
- Milkman, R.–Reese, E.–Roth, B. (1998): The Macrosociology of Paid Domestic Labour. *Work and Occupations*, 25(4).

- Miller, J.B. (1976): *Toward a New Psychology of Women*. Boston: Beacon Press.
- Nave Herz, R. (1991): Historical Tendencies in the Development of Family Experiences and Labour Force Participation Patterns. In Heinz, W.R. ed.: *Theoretical Advances in Life Course Research*. Weinheim: Deutcher Studien Verlag.
- Nelson, M.K. (1990): Mothering Others's Children: The Experiences of Family day Care Providers. In Abel, E.K.–Nelson, M.K. eds.: *Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*. New York: State University of New York Press.
- Oakley, A. (1974a): *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Oakley, A. (1980): Reflections on The Study of Household Labor. In Berk, S.F. ed.: *Women and Household Labor*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Parrenas, R.S. (2000): Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labour. *Gender&Society*, 14(4).
- Parrenas, R.S. (2001): Transgressing the Nation State: The Partial Citizenship and Imagined (Global) Community of Migrant Filipina Domestic Workers. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26(4).
- Pratt, G. (1999): From Registered Nurse to Registered Nanny: Discursive Geographies of Filipina Domestic Workers in Vancouver, B. C. *Economic Geography*, 75(3).
- Portes, A.–Castells, M.–Benton, L.A. eds. (1989): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Md. : Johns Hopkins University Press.
- Raj Hasim, R. (1994): A Review of Migration and Labour Policies. In Heyzer et al. eds. *The Trade in Domestic Workers: Causes, Mechanisms and Consequences of International Migration*. London: Zed Books.
- Rollins, J. (1985): *Between Women: Domestic and their Employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Romero, M. (1987): Domestic Service in the Transition from Rural to Urban Life: The Case of La Chicana. *Women's Studies*, 13.
- Romero, M. (1992): *Maid in the U. S. A.* New York: Routledge, Chapman and Hall.
- Romero, M. (2001): Passing between the Worlds of Maid and Mistress: The Life of a Mexican Maid's Daughter. In Hertz, R.–Marshall, N.L. eds.: *Working Families: The Transformation of the American Home*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Salzinger, L. (1991): A Maid by Any Other Name: The Transformation of Dirty Work by Central American Immigrants. In Burawoy, M. et al. eds.: *Ethnography Unbound: Power and Resitance in the Modern Metropolis*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Sassen Koob, S. (1989): New York City's Informal Economy. In Portes,A.–Castells, M.–Benton, L.A. eds.: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
- Schechter, T. (1998): *Race, Class, Women and The State: The Case of Domestic Labour*. Montreal: Black Rose Books.
- Scott, J. (1997): Patterns of Change in Gender Role Attitudes. In Dench, G. ed.: *Rewriting the Sexual Contract: Collected Views on Changing Relationships and Sexual Divisions of Labour*. London: Institute of Community Studies.
- Sutherland, D.E. (1981): *Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920*. Baton Rouge–London: Louisiana State University Press.
- Wallerstein, I. (1991): The Myrdal Legacy: Racism and Underdevelopment as Dilemmas. In Wallerstein, I.: *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wijers, M.–Lap Chew, L. eds. (1999): *Trafficking in Women: Forced Labour and Slavery Like Practices in Marriage, Domestic Labour and Prostitution*. Utrecht: Foundation Against Trafficking in Women.

**A REJTETT GAZDASÁGBÓL VALÓ KILÉPÉS DILEMMÁI
– ESETTANULMÁNY:
BUDAPESTI FUTÁRSZOLGÁLATOK, 2006–2008* –**

FAZEKAS Mihály

RAND EUROPE

Westbrook Centre, Milton Road, Cambridge, CB4 1YG, UK; e-mail: fazekas@rand.org

Abstract: Some of the enterprises providing messenger services in Budapest radically decreased their involvement in the hidden economy in summer 2006, which provides a unique opportunity to study the combined effect of two specific government measures: increasing the expected costs of hidden economic activities and tax amnesty. Furthermore, it could be explored how the two initiatives interact with the crucial variables defining involvement in hidden economy, and which additional impacts for the whole market emanate from the legalization of a small number of market players. Through interviews with CEOs of major companies on the market and a few of their employees, the study focuses on the following: from which motivations, according to what conditions and based on which strategies did the enterprises change their tax paying behavior? Furthermore, the success and downsides of such strategies were examined. According to the results, the key ingredients for changing the involvement in the hidden economy are: the moral costs of the CEO stemming from illegal taxpaying practices (tax morale) and the subjective appraisal of costs and benefits of operating in the hidden economy. Nevertheless, these factors can only lead to alterations in the degree of tax evasion if the financial situation, market position of the enterprise, and its relation towards customers and employees can provide a solid basis for covering the additional costs of fulfilling all legal obligations. These factors, in turn, determine the slices of the extra costs each involved actor has to bear. The main findings suggest, firstly, that governments can successfully fight hidden economy by decreasing the administrative burden of enterprises, clear communication of regulatory intentions, and lowering the expected net benefits of involvement in the grey economy. Secondly, improving the public opinion on government and tax morale both motivate economic actors to reveal their hidden economic activity. Lastly, tax amnesties entail relatively low long-run costs in an economic environment where tax compliance is not the prevalent norm. However, these factors can only lead to a permanently lower proportion of hidden economy

* Az interjúk és a tanulmány alapjául szolgáló kutatási jelentés az MTA KTI A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei című, az MTA–MEH megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető: Fazekas Károly; kutatásvezető: Semjén András) keretében készültek. E tanulmány korábbi verziója megjelent a következő műben: Semjén András–Tóth István János szerk. (2009): *Rejtett Gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest: MTA-KTI. Köszönettel tartozom Semjén Andrásnak és Tóth István Jánosnak a szakmai támogatásért és Izsó Ákosnak a háttér munkánkban való közreműködésért.

if they are able to motivate a sufficiently high proportion of economic actors of a given market to leave the hidden economy.

Összefoglaló: A budapesti futárszolgálatok egy része radikálisan lecsökkentette a rejtett gazdaságban való érintettségét 2006 nyarát követően, ami egyedi alkalmat ad két kormányzati politika együttes hatásának vizsgálatára: az adócsalás várható költségeinek növelése és adóamnesztia. Továbbá, ennek révén lehetővé válik áttekinteni e két intézkedés kölcsönhatását a rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó kulcs-tényezőkkel; és hogy egy kisszámú vállalkozás legalizálódása milyen tovagyrűző hatással jár. A piac legnagyobb vállalatainak vezetőivel és néhány munkavállalóval készített interjúk alapján arra a kérdésre fókuszáltunk, hogy milyen motivációkból, milyen feltételek mellett és milyen stratégiákat alkalmazva változtatnak a vállalkozások adófizetési magatartásukon. Továbbá, áttekintettük e stratégiák sikerességét és problémáit is. Kulcs-tényezőnek mutatkozott a cégvezető adócsalásból származó morális költsége, a rejtett gazdaságban való érintettség költségeinek és hasznainak szubjektív megítélése, és a színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejárta, mint a viselkedésváltozás okai. Azonban, ezek csak akkor tudnak a vállalkozás tevékenységének legalizálásához vezetni, ha a cég pénzügyi, piaci helyzete, a vevőkhöz és dolgozókhöz fűződő kapcsolatai megteremtik a törvényes kötelezettségek betartásából származó plusz költségek fedezetét. Ezek a tényezők egyben azt is meghatározzák, hogy milyen arányban osztják meg a szereplők e plusz költségeket. Az esettanulmány fő eredményeiből következik, hogy a rejtett gazdaság visszaszorítása irányába hat az adminisztratív terhek csökkentése, a szabályozás, szabályozói szándék megfelelő kommunikációja, és a rejtett gazdaságban való részvétel várható, nettó hasznának a csökkentése. Továbbá, a kormányzat működésének megítélésének javulása és az adócsalás negatív morális megítélése is a gazdasági aktivitás eltitkolása ellen hatnak. Ugyanakkor, az adóamnesztia viszonylag kevés hosszú-távú áldozattal jár egy alacsony normakövetési szinttel bíró piaci környezetben. Mindezen tényezők azonban csak akkor tudják stabilan a rejtett gazdaságot lecsökkenteni, ha képesek az adott piac szereplőinek elegendően nagy arányát viselkedésváltoztatásra készíteni.

Keywords: hidden economy, tax evasion, tax amnesty, legalization, messenger services

Kulcsszavak: rejtett gazdaság, adóelkerülés, adóamnesztia, legalizálódás, futárszolgálat

BEVEZETŐ

A gazdaságilag fejlett országok döntő részében számottevő problémát jelent a rejtett gazdaság és annak negatív hatásai; aminek következtében növekvő figyelmet kapott ez a kérdéskör az elmúlt néhány évtized során (Tanzi 1982; Feige 1979, 1989). Jóllehet, a rejtett gazdaság kifejezés egy rendkívül heterogén jelenségcsoportot takar, mely eltérő társadalmi csoportokat, különböző motivációkkal rendelkező gazdasági szereplőket ölel fel (Pfau-Effinger 2007; Renooy et al. 2004); mégis erősebb bizonyítékok utalnak arra, hogy összességében káros hatásokkal jár. A rejtett gazdaság munkavállalói szempontból csökkenti a jobbiztonságot, veszélyezteti a munkahelyi biztonsági előírások betartását, és problémát jelent nyugdíjra és egészségügyi ellátásra

való jogosultság megszerzésében (Evans et al. 2004; *ILO* 2002); vállalati szinten a vállalati növekedés akadályává válik, csökkenti a szerződések kikényszeríthetőségét és torzítja a versenyfeltételeket a legális és rejtett vállalkozások között (Renooy et al. 2004; Schneider-Enste 2002); valamint társadalmi szinten csökkenti az adóbevételeket és általánosságban is kikezdi a törvénytszeteletet (Williams 2004; Renooy et al. 2004).

E problémák jelentőségének felismerése a rejtett gazdaság elleni kormányzati eszközök széles körű elemzéséhez és új eszközök kifejlesztéséhez vezetett (Devos 2004). A rejtett gazdaság csökkentését célzó lépések mind a mai napig leginkább elrettentően alapulnak – az elrettentő erőt pedig a büntetés mértékének és a lebukási valószínűség szorzatának nagyságával mérik (Williams et al. 2008; Devos 2004). Ugyanakkor, kísérletek és mikroszintű empirikus felmérések alapján számos szerző érvel amellett, hogy a racionális kalkuláción alapuló megközelítés ellentmond az adófizetési viselkedést meghatározó tényezők tényleges hatásmechanizmusának – például sok ember akkor is fizet adót, ha annak elmulasztásáért semmilyen várható büntetés nem jár (Cummins et al. 2005; Alm et al. 1992, 2004, 2006). A szakirodalom arra is rávilágít, hogy mivel a rejtett gazdaság egy összetett kategória nem lehetséges csupán egyfajta intézkedéssel kezelni (Bird–Wallace 2004). Ezeket felismerve alkalmaz számos OECD ország a racionális kalkulációra és a rejtett gazdaság szociális, attitűd-jellegű háttérre ható intézkedéseket egyidejűleg. Ugyanakkor kevés az e kormányzati intézkedések hatásmechanizmusát mikro szinten feltáró tanulmány, így sok esetben a kormányzati politika korlátozott információs háttérre kénytelen hagyatkozni.

Az alábbi esettanulmány a rejtett gazdaságot regularizálni szándékozó kormányzati politikák jobb megértését tűzi ki célul; két konkrét kormányzati intézkedés¹ együttes alkalmazásának hatását veszi górcső alá: 1) a rejtett gazdaságban való részvétel várható büntetésének növelése: keményebb ellenőrzés és a színlelt vállalkozói szerződések felderítésének hatékonyabb törvényi háttérre; valamint ezzel összhangban 2) adóamnesztia meghirdetése: a színlelt munkaszerződéseket legális munkavállalói munkaviszonyként bejelentő vállalkozások színlelt szerződésekkel és nem regisztrált foglalkoztatással korábban elkövetett adócsalásától eltekintett az adóhatóság (2003. évi XCI. törvény).²

A budapesti futárszolgálatok piaca kiváló lehetőséget szolgáltat e két kormányzati intézkedés a rejtett gazdaság működésére és az abból való kilépésre gyakorolt hatásának tanulmányozására. Ugyanis a legnagyobb súlyú piaci szereplő – nevezzük A-nak – a teljes „kifehéredés” mellett döntött 2006 nyarán, ami határozott szakítást jelentett a saját korábbi gyakorlatával és a piacra jellemző rejtett foglalkoztatással. E döntése jelentős mértékben visszavezethető a két fenti kormányzati intézkedésre, mint azt a későbbiekben bemutatjuk. Az A futárszolgálat rejtett gazdaságból való kilépése eltérő reakciókat váltott ki a versenytársak, a vevők és a munkavállalók körében, ami egyben meg is bolygatta az addig stabilizálódott féllegális viszonyokat. Ezen túl, szélesebb perspektívából is rátekinthetünk a magyar gazdaságra: egy olyan szegmensét vizsgál-

1 A rejtett gazdaság csökkentését célzó kormányzati intézkedések átfogó listája megtalálható többek között Lackó et al. (2009) és Williams et al. (2008) tanulmányokban.

2 http://www.magyarorszag.hu/allampolgar/ugyek/munka/munszerz20050805/szinleltmunkasz20080123.html/u_gyleirasjogi.

hatjuk, amely kiemelten érintett a rejtett gazdaságban. Erre többek között az utal, hogy a budapesti gyorsfutárszolgálatok piacán kizárólag hazai tulajdonú kis- és középvállalkozások tevékenykednek (Semjén et al. 2009a; Krekó–P.Kiss 2007).

Az esettanulmány forma lehetőséget nyújt a vizsgált piac és a konkrét események mélyebb megértésére, valamint az oksági kapcsolatok részletes feltárására, amit nagyban elősegít, hogy a piac nagyon heterogén a vállalatméret, a hatékonyság, a jövedelmezőség, az alkalmazott technológia és az adófizetési magatartás tekintetében. Továbbá a szolgáltatás egyedisége – napon belüli csomag, illetve levélkiszállítás többnyire Budapesten belül – nagyban korlátozza a termék helyettesíthetőségét, így a piac viselkedése lényegében a kapcsolódó piacoktól szeparáltan vizsgálható.

A következő kérdésekre keressük a választ.

1. Milyen *okokra* vezethető vissza a vállalkozások rejtett gazdaságból való kilépése? Milyen szerepet játszanak e döntésben az állami szabályozás (nagyobb várható büntetés és adóamnesztia), a cég piaci helyzete, az adócsalás morális költségei és a korábbi foglalkoztatási formák tapasztalatai?
2. Milyen *feltételek* mellett lehet kilépni a rejtett gazdaságból?
3. Milyen jellemző *stratégiákat* folytatnak a vállalkozások a rejtett gazdaságból való kilépés során?
4. Mennyiben *sikeresek, illetve sikertelenek* ezek a stratégiák; milyen problémákat nem tudnak kezelni?

E kérdéseken túl, röviden kitérünk még a rejtett gazdaság működésének, dinamikájának általánosabb kérdéseire is, és arra a kérdésre, hogy milyen tovaggyűrűző hatással jár a kisszámú piaci szereplő legalizálódása.

A cikk során a rejtett gazdaság kifejezést olyan gazdasági tevékenységekre használjuk, melyek által előállított termékek és szolgáltatások önmagukban teljesen legálisak, de a termelési folyamat vagy az értékesítés valamilyen mértékű szabályszegéssel jár. Ez a definíció lényegében megegyezik Thomas 1992 és Semjén–Tóth 2004 irreguláris szektor definíciójával. Ugyanakkor, az itt használt rejtett gazdaság kifejezés nem foglalja magába a háztartások informális termelését vagy a tevékenység jellegénél fogva is illegális kibocsátást (pl.: drogkereskedelem).

Az analitikus munka során amellet, hogy nyitottak maradtunk új tényezők azonosítására, nagyban támaszkodtunk a rejtett gazdaságot visszaszorító kormányzati intézkedések hatásmechanizmusát tárgyaló szakirodalomra (lásd fentebb), valamint a rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó tényezőket feltáró szerzőkre. E szerzők alapján a következő tényezők kiemelt vizsgálatára törekedtünk: 1) rejtett gazdaságban való részvétel költség-haszon viszonyainak szubjektív érzékelése (pl.: adórátá, lebukási valószínűség, várható büntetés) (*Worldbank* 2008; Renooy et al. 2004; Mateman–Renooy 2001); 2) a szabályzói környezet rugalmassága, kiszámíthatósága (Renooy et al. 2004; Mateman–Renooy 2001); 3) üzleti kilátások, gazdasági növekedés szerepe (Williams–Windebank 2001; Semjén–Tóth 2009); 4) a kormányzat és az adóhatóság megítélése (Cummings et al. 2005; Renooy et al. 2004); 5) az adócsalás, rejtett foglalkoztatás morális megítélése (*Worldbank* 2008; Renooy et al. 2004); 6) társas hálózatok összetartó, információ közvetítő szerepe (Pfau-Effinger 2002). Ezekre a

tényezőkre részletesebben is kitérünk az eredmények tárgyalása során; összevetjük az esettanulmány következtetéseit a szakirodalom eredményeivel.

A kutatási kérdések megválaszolása során strukturált interjúkra támaszkodtunk, megkerestük annak a két vállalkozásnak a vezetőjét, amelyek 2008 februárjáig a teljes fehéredés mellett döntöttek (*A* és *B* vállalat), két olyan cég vezetőjét, amelyek nem, vagy csak kismértékben változtattak adófizetési viselkedésükön (nevezzük őket *C* és *D* vállalatoknak), valamint az *A* vállalat két munkavállalóját. Így sikerült a piac négy legnagyobb árbevételű szereplője közül hármát elérni, továbbá egy kisebb méretű, de dinamikus céget is.

A továbbiakban a budapesti futárpiacon általános jellemzőit tekintjük át, hangsúlyt fektetve azokra az elemekre, amelyek változatlanok maradtak 2006 nyara és 2008 februárja között, majd az *A* döntését, az azt meghatározó tényezőket tárgyaljuk. Ezután a versenytársak különböző stratégiáit vizsgáljuk meg az *A* adófizetési viselkedésének változása tükrében, legvégül az eredmények összefoglalása következik.

A BUDAPESTI FUTÁRSZOLGÁLATOK PIACÁNAK ÁTTEKINTÉSE, 2006–2008

A budapesti futárszolgálatok együttes árbevétele 2,3 milliárd forint körül alakult 2006-ban, ami 2,4 milliárdra növekedett 2007 során. Az általunk vizsgált időszak során valamivel 50 százalék feletti az öt legnagyobb vállalkozás együttes piaci részesedése, ugyanakkor a 12 legnagyobb szereplő is csak a piac 70 százalékát teszi ki. A piac maradék 30 százalékán néhány fős kisvállalkozások osztoznak (*LORA* 2005b: *interjúk a futárszolgálatok vezetőivel*). Ennek a piacszerkezetnek megfelelően erős árverseny tapasztalható a piacon amellet, hogy számos nagyobb, hosszabb ideje működő vállalkozásnak sikerült minőség – pontosság, megbízhatóság – alapján differenciálni szolgáltatását, így valamelyest tompítani az árverseny életét. Ezenkívül a hosszú távú együttműködések jellemzők a futárszolgálatok és vevőik között, ami további stabilitást visz a piaci viszonyokba, különösen a nagyobb, jobb minőséget nyújtó cégek számára. Előfordulnak agresszív kampányok, kísérletek egymás vevőinek elcsábítására, mégis ezek inkább kivételnek mondhatók a vállalatok közötti irratlan szabályok betartása, a szubkultúra összetartó ereje révén.

1. táblázat A budapesti futárpiacon mérete, 2004–2007
(ezer forintban)

Év	Futárszolgálatok összes árbevétele
2004	2 036 388
2005	2 144 286
2006	2 384 004
2007	2 425 992

Forrás: LORA 2005a, 2007.

A legtöbb vállalkozás azonos termelési technológiát használ: biciklis, autós és motoros futárok valamilyen keverékét, jóllehet ezek pontos megoszlásában és munkaszervezésben (futárok napon belüli irányítása) jelentős eltérések tapasztalhatók. Az alkalmazott technológiák eltérése nem vezet alapvető különbségekhez a jövedelmezőségben, valamint a tőke–munka felhasználási aránya is csak egy szűkebb tartományon belül mozog. Az interjúalanyok véleménye szerint a költségek leszorításának és így az árversenyben előny megszerzésének a leggyakoribb módja a bérköltségek csökkentése, ami vagy az adott technológia hatékonyabb felhasználásával (például gyorsabb csomagkiszállítás, biciklis, motoros, autós futárok jobb arányban való alkalmazása), vagy a bérre rakódó adók illegális „megspórolásával” érhető el, amit azonban a lebukás várható költsége korlátoz.³

„Ezért határmezsgye: meg kell találni azt, ahol átmegyünk az APEH-ellenőrzésen, és tudunk eleget fizetni az alkalmazottaknak.” (Részlet az egyik cégvezetővel készített interjúból.)

A legnagyobb piaci szereplők 140–160 főt foglalkoztatnak, de a legtöbb vállalkozás 10–15 fő körüli létszámú.

A biciklis futároknak semmilyen képzettséggel sem kell rendelkezniük a munka megfelelő elvégzéséhez, ugyanakkor jellemzően szakmunkás, szakközépiskolai végzettségűek. Futárként dolgozni azonban rendkívül megterhelő fizikailag, és nem ritkák a balesetek sem, így általában egy-két hónap után elhagyja a „pályát” a futárok 40–60 százaléka. A teljesen illegálisan foglalkoztatott vagy a bérük egy részére bejelentett futárok 170–180 ezer forint havi nettó keresetet visznek haza, amennyiben átlag körüli a teljesítményük (a fizetés szinte minden cégnél a kivitt csomagok számától függ). (A keresetekre vonatkozó értékek a 2008. év eleji viszonyokat tükrözik.) Ugyanakkor a teljesen bejelentett futárok ennél 30–40 ezer forinttal alacsonyabb nettó bérré számíthatnak azonos teljesítmény mellett. Az autós és motoros futárok munkája fizikailag lényegesen kevésbé megterhelő, azonban az ő esetükben értelemszerűen követelmény a jogosítvány megléte, de ezen túl itt sem szükséges semmilyen szakképesítés. Az átlagkereset 150–200 ezer forint nettó között mozog a bér részleges bevallása esetén, ami a korábbiakhoz hasonlóan 30–40 ezer forinttal alacsonyabb teljesen legális foglalkoztatás mellett.

2006 augusztusa előtt a piacon egyetlen vállalkozás sem volt, amelyik teljesen törvényesen működött, a valósnak megfelelő béreket jelentette be. Az interjúk alapján valószínűsíthető összefüggés, hogy a nagyobb, jobb minőséget nyújtó vállalkozások magasabb arányban vallották be a béreket, míg a legkisebb vállalkozások közül a legtöbb szinte teljes mértékben eltitkolta ezeket.⁴

3 A futárok kellően rugalmasan váltanak munkahelyet ahhoz, hogy jelentősebb bérkülönbségek ne alakuljanak ki a különböző futárszolgálatok között.

4 Ennek az állításnak az érvényességét valamelyest gyengíti, hogy az egyetlen vizsgált kisvállalkozás (11 fő) az egyik leginkább törvényesen működő cégek közé tartozik a piacon. Azonban ez inkább egyedi eset, és a tulajdonosok morális beállítottságára vezethető vissza; minden interjúalany a cégméret és az adócsalás közötti fordított irányú kapcsolatot tartotta a meghatározónak, továbbá az említett magyarázatok is összhangban állnak elméleti megfontolásainkkal.

„Kis cégeknél nagyon a feketezés megy. Rákényszerülnek a »költéscsökkentésre«: nem fizetnek adót.” (az egyik futárcég vezetője)

„... a piacvezetőknél magas a bejelentettek aránya, és alacsony az alvállalkozóké. Kisebbségnél ez fordítva van. És azt feltételezem, hogy a kicsi cégek-nél nagy többségében a bejelentés teljes hiánya jellemző, a teljes feketezés.” (az egyik futárcég vezetője)

A bérek részleges vagy teljes elrejtésére gyakorlatilag minden olyan technika megtalálható a piacon, melyet az eddigi hazai tanulmányok feltártak (Semjén et al. 2009a, 2009b); csak kevés még nem feltárt megoldást találtunk. Ezt az egyik interjúalany a következőképpen fogalmazta meg:

„... nincs olyan sajátosság, amit ne tudna bárki: „kommersz megoldások vannak”, aki tudja, hogy működik a költséggyártás, az tudja miről van szó.” (az egyik futárcég vezetője)

A gyakrabban alkalmazott módszerek a következők.

1. A nagyobb vállalkozásokra jellemző, hogy a biciklis futárokat alvállalkozói szerződésnek feltüntetett munkaviszonyban foglalkoztatják. Továbbá néhány alkalmazottat – jellemzően munkairányítókat (diszpécsereket), adminisztrációs munkakörökben dolgozókat – bejelentenek, többnyire minimálbérre vagy valamivel afölé, és még egyszer ugyanennyit kapnak zsebbe. A nagyobb cégek „zsebbe fizetését” jelentősen korlátozza, hogy vevőik nagy része csak számlásan hajlandó fizetni, így nehezen tudják előteremteni a szükséges forrásokat a regisztrálatlan kifizetésekhez.
2. A jelentősebb termelési költségekkel (tőke, üzemanyag) működő autós, motoros futárokkal dolgoztató vállalatok körében a „költésgelés” a legjellemzőbb. Ezek a vállalkozások a valósánál magasabb költségeket vallanak be, és a nem valós költségek egy részét zsebbe kifizetik munkabérnek. Emellett a munkavállalók vagy alvállalkozók, vagy „minimálbéresek”. Néhány alacsony működési költségű vállalkozás is hasonló módszerekkel csal adót, annak ellenére, hogy ez az adóhatóság számára sokkal kevésbé hihető költségszerkezetet tüntet fel, és a számlák vásárlása pluszköltséggel jár.

„Nem lehet ügyeskedni a bevétel eltüntetésével – az átutalások miatt, és hogy számlát adnak mindenhol. Tehát a költségek növelése az elsődleges cél. Valós költséget nem feltétlenül csinálunk, keresztbeszámlázás megy.” (az egyik futárcég vezetője)

3. Van olyan vállalkozás is, ahol négyórás munkaidőre jelenti be az alkalmazottakat, akik emellett még alvállalkozókként is működnek.
4. Van olyan vállalkozás, ahol még mindig „teljesen feketék”, jóllehet azt nem sikerült megtudnunk, hogy miként teremtik elő a törvénytelen kifizetésekhez szükséges pénzt. A többi vállalkozás tapasztalatai alapján valószínűsíthető, hogy vagy számla nélküli szolgáltatásból, vagy a ténylegesnél magasabb költségek bevallásából.

A színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejártával újabb módszereket kezdtek alkalmazni a vállalkozások, ezek a következők.

1. Több vállalkozás összeáll annak érdekében, hogy az alvállalkozói szerződéseiket törvényesnek tüntessék fel. Ennek a módszereknek az a lényege, hogy a két-három „partner” vállalkozás papíron egymás futárjait alkalmazza, így egy „alvállalkozó” több cégnek is dolgozik. Természetesen a valóságban minden futár csak a saját cége számára végez munkát.
2. Az előző módszer egy változatát alkalmazza az a megkérdezett vállalkozás, amelyik felvásárol egy-egy versenytársat, egyesíti a diszpécserközpontot, de a futárok továbbra is felváltva számláznak, a különböző „leányvállalatoknak”.
3. A vállalkozó futárjai két-három fős vállalatokba, bt.-kbe, kft.-kbe tömörülnek, és így számláznak az egyetlen megrendelőjüknek, a futárszolgálatnak.
4. Ugyanazok a tulajdonosok két évente új vállalatot alapítanak más névvel, más székhellyel, emellett ugyanazon ügyfélkört szolgálják ki. Következésképpen nem jelentik be egyik alkalmazottjukat sem, sőt néha még a szóbeli megegyezést is megszegik, vagy a regisztrálatlan munkabért sem fizetik ki.

„Azt mondták be vagyok jelentve, de elmentem az APEH-hez, hogy utána járjak, és nem voltam. Elég ciki volt.” (biciklis futár)

A cégnevek kreatív megválasztásával még a vevők számára kialakított márkanév is részlegesen átmenthető.⁵

E módszerek elterjedtségét és általában a béreltitkolás mértékét a piaci szereplők mérlegadatait megvizsgálva lehet a legegyszerűbben megállapítani, mivel az alkalmazott eljárás munka-tőke aránya csak egy szűk sávban ingadozik vállalkozásról vállalkozásra. Ha a teljesen legálisan működő *A* és *B* futárszolgálatot viszonyítási pontnak tekintjük, mindkét cégnél 65-75 százalékos a bérköltségek árbevételhez viszonyított aránya, akkor megdöbbentő kép bontakozik ki a piacról: 2006. évi adatokat alapul véve, az említett két céget kivéve nincs egyetlen vállalat sem, ahol 25 százaléknál magasabb lenne a bérköltségek aránya, a leggyakoribb arány a 6-10 százalékos sávba esik.⁶ Ezeket a becsült számokat felhasználva valószínűsíthető, hogy e piac rejtett gazdaságban működő vállalkozásai összesen közel 200 millió forint bért jelentenek be az adóhivatalnak, miközben a ténylegesen kifizetett összes bérköltségük 1 300 millió forint. Így hozzávetőleg 1 100 millió forint összes bért titkoltak el a budapesti gyorsfutár piacon a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalatok 2006-ban.⁷

Ezek mellett az interjúalanyok egyöntetű véleménye volt, hogy a piac valamennyire konszolidálódik, egyre kevesebb a teljesen feketén működő vállalkozás. Ez nem csupán az *A* futárszolgálat adófizetési viselkedésének megváltozására vezethető vissza, hanem általánosságban az instabil, megbízhatatlan kisvállalkozások szolgálta-

5 A konkrét példát az anonimitás miatt nem mutatjuk be.

6 Pontos számokat és a vállalkozások neveit az esettanulmány anonimitása miatt nem közölhetünk.

7 Ehhez a becsléshez feltételeztük, hogy a bérek teljes bevallása esetén nem változna sem a vállalkozások árbevétele, sem a bérköltségeik. A teljesen legális működés esetén a bérköltségek átlagos árbevételhez viszonyított arányát 65 százaléknak feltételeztük, továbbá a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalkozások által bevallott béreket a teljes árbevétel 10 százalékának; így az eltitkolt bérek egy alsó becslését adtuk.

tása iránti csökkenő igényre; a jobb minőségű, ezért inkább a legális gazdaságban működő cégek sikeresebb üzleti modelljére.

AZ A FUTÁRSZOLGÁLAT KILÉPÉSE A REJTETT GAZDASÁGBÓL

Az A futárszolgálat a budapesti futárpiac legnagyobb szereplője, 2007. évi nettó árbevétele 450 millió forint volt, ami folyamatos növekedést mutatott az elmúlt években; éves szinten átlagosan 145-150 embert foglalkoztattak 2007-ben, amiből körülbelül 20 ember dolgozik az irodában (diszpécser, adminisztrátor), a többi futár. A vállalkozás közép-felső árkategóriában szolgáltat, nagy hangsúlyt fektet a szolgáltatás minőségére – gyorsaság, rugalmasság, az ügyfél kezelése – (LORA 2005b: *interjú az A futárszolgálat vezetőjével*). Alternatív kapitalista, társadalmi vállalkozó arculatot alakítottak ki a vevők és a lakosság szélesebb rétegeinek körében; ennek néhány eleme: az ügyfelek számára térítésmentes használt elem visszagyűjtő rendszert alkalmaznak, munkaterápiáról kilépett embereket alkalmaznak.

Az A futárszolgálat 2006 augusztusában bejelentette az összes dolgozóját valószínűsítő összegig, tehát azokat, akik korábban minimálbérre voltak bejelentve (a diszpécseres esetében) vagy alvállalkozóként szerződtek le velük (a futárok esetében).

Motivációk és előfeltételek

A cég vezetőjével készített interjúk alapján a *rejtett gazdaság elhagyása a következő okokra* vezethető vissza az A futárszolgálat esetében:

1. a cégvezetők adócsalásból származó morális, pszichológiai költsége;
2. a lebukás magas várható költsége, amelynek szubjektív értékelése és tényleges értéke egyaránt megnövekedett a 2006 augusztusa előtti időszakban;⁸
3. a színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejárt (2003. évi XCI. törvény).⁹

Ez a három összefüggés kimondottan az A futárszolgálat esetére vonatkozik, azonban a későbbiekben megállapítjuk ezek érvényességét a többi piaci szereplő viselkedésére is, valamint megvizsgáljuk az általánosíthatóság kérdését is.

Ezek az eredmények megerősítik a szakirodalom megállapításait, melyek szerint a munkaadók és munkavállalók javuló adófizetési morálja, az adócsalás morális elítélésének erősödése a rejtett gazdaságban való részvételt csökkenti (Cummings et al. 2005; Renooy et al. 2004; Mateman–Renooy 2001). Továbbá, amennyiben az adócsa-

8 „[...] hiába kicsi az esélye egy ellenőrzésnek a következő öt évben, lebukás esetén a szankció az, hogy visszaminősítik a vállalkozói szerződéseket munkavállalóivá [...], és ki kell fizetnünk a meg nem fizetett adóterheket. Emellett egy újabb törvényi szabályozás következtében már büntetőjogi felelőssége is van az ügyvezetőnek.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból.)

9 http://www.magyarorszag.hu/allampolgar/ugyek/munka/munszerz20050805/szinleltmunkasz20080123.html/u_gyleirasjogi.

lás várható költségeit szubjektíve magasabbnak ítélik a gazdasági szereplők a rejtett gazdaságban való érintettség csökken (*Worldbank* 2008; Renooy et al. 2004).

A fenti motiváló tényezők azonban önmagukban kevésnek bizonyultak volna a „kifehéredés” meglépéséhez, a következő *előfeltételek* teremtették meg a reális esélyt annak, hogy a vállalkozás nyereségesen tudjon működni az összes törvényes kötelezettség teljesítése esetén is:

1. stabil piaci pozíció, ami a versenytársakkal szembeni versenyelőnyön és a vevőkkel kialakított hosszú távú, bizalmi¹⁰ kapcsolatokon nyugszik;
2. arculaton¹¹ és minőségen alapuló termékdifferenciálás, ami csökkentette a kereslet árrugalmasságát;
3. magas jövedelmezőség és jelentősebb mozgástér költségcsökkentésre;
4. a munkavállalókkal kialakított bizalmi viszony és a vállalat iránti lojalitásuk.

E négy tényező mindegyike szerepet játszott abban, hogy az A futárszolgálat nyereséges, stabilan működő vállalkozás tudott maradni 2006 augusztusa után is, azonban az nem egyértelmű, hogy melyik tényező milyen mértékben járult ehhez hozzá. Ezt a kérdést a többi vállalkozás viselkedésében és helyzetében megfigyelhető eltérések bemutatásával tudjuk megválaszolni.

A stabil piaci pozíció és a magas jövedelmezőség tényezők meghatározó szerepe azt sugallja, hogy a gazdasági prosperitás hozzájárul a rejtett gazdaság csökkenéséhez. Jóllehet ez a kapcsolat koránt sem automatikus, szükség van egyéb motiváló tényezők jelenlétére is. Ez a megállapítás a gazdasági növekedés és rejtett gazdaság közötti kapcsolat viszonyát új megvilágításba helyezi, amely adalékul szolgálhat e kapcsolatról szóló vitákhoz (Williams–Windebank 2001; Semjén–Tóth 2009).

Alkalmazott stratégiák és sikerességük

A sikeres „kifehéredés” kulcsa az volt, hogy a törvényes adóterhek teljes megfizetéséből származó többletköltségeket meg tudták osztani a vevők, munkavállalók és a vállalkozás között, aminek alapját a korábbi évek alatt kialakított bizalmi viszonyok jelentették. Az egyes szereplőkre jutó pluszköltségek arányát a szereplők tűrőhatára alapján (például a vevők érzékenysége, a futárok bérérzékenysége) határozták meg úgy, hogy a vállalkozás még nyereséges maradjon. Ezen túl az A futárszolgálat „kifehéredését” jelentősen megkönnyíthette volna, ha sikerül meggyőzniük az összes nagyobb versenytársat, hogy kövessék a példájukat, ezzel csökkentve a legalizálódásból származó versenyhátrányukat.

Vevők. A vevők várható reakcióit övezte a legnagyobb bizonytalanság a „kifehéredés” előtt. Egy 30 százalékos áremelés¹² képes lett volna fedezni az összes jelentkező

10 „Hitelesek voltunk, és minden ügyfelünk elhitte, hogy valóban a legális foglalkoztatás megvalósítása miatt emeljük az árainkat, és nem átverés a dolog.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból.)

11 „Alapvetően az imázsunk miatt tudtuk megtenni az áremelést. A versenytársak lehetetlennek tartották az áremelést, ugyanakkor a társadalmi vállalkozói, alternatív kapitalista imázsunk hatalmas előny lett. Hitelesek voltunk.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból.)

pluszköltséget, ha a rendelésállomány nem csökken számottevően. Ekkora emelést azonban nem mertek megkockáztatni a cégvezetők, különösen mivel a versenytársak nagy része nem követte az A futárszolgálat példáját 2006 augusztusában. Így *20 százalékkal emelték az áraikat*, ami drasztikus emelést jelentett a korábbi években megszo- kott, fogyasztói árindex ütemének megfelelő emelésekhez képest. Az áremelés következtében fél éven belül 10 százalékkal esett a rendelésállományuk, ugyanakkor a következő félévben sikerült a korábbi szintet elérni, és összesen egyetlen erősen érzékeny vevő hagyta ott a céget.

„A 20 százalékos emelés nagyon durva volt ... és egyáltalán nem voltunk benne biztosak, hogy keresztül tudjuk vinni az ügyfeleken, féltünk, hogy belebukik a cég.” (Az A futárszolgálat vezetője, 1. interjú.)

Minden vevőt kiértésítettek levélben, amiben részletesen elmagyarázták az áremelés okát, tulajdonképpen *„kampányt” csináltak* a lépésből.

„...teljes fizetésükre bejelenti dolgozóit a futárszolgálat, fizetett szabadsággal, nyugdíjjal, betegség vagy baleset esetén táppénzzel. Ha bennünket hívsz, csak a fuvarért fizetsz, nem leszel kénytelen helyettünk is adózni. Kül- deményed is jobb kézben van, ha a futár pihenhet és biztonságban érzi ma- gát.” (Részlet a kampány szövegéből.)

Ennek a kampánynak nagyon pozitív volt a visszhangja, több vevő levélben fejezte ki támogatását, elismerését. Az A futárszolgálat vezetője szerint a kulcs a hitelesség volt az, hogy a vevők elhitték, hogy valóban a legális foglalkoztatás miatt emelnek árakat.

Munkavállalók. Mivel nem volt lehetséges a pluszköltségeket teljes mértékben a vevőkre áthárítani, ezért a munkavállalók bérét is csökkenteni kellett. Ennek azonban külső korlátja volt, hogy a dolgozók a versenytársak nettó béreihez képest csak egy bizonyos különbséget voltak hajlandók elfogadni, a nettó bérben nem jelentkező elő- nyök (például társadalombiztosítási jogosultság, betegszabadság, fizetett szabadnapok stb.) ellenére is. Ezt a nettó különbséget átlagosan 10 százaléknak gondolták előzetesen a cégvezetők, azonban 15-20 százalék bércsökkentést voltak kénytelenek véghez- vinni a vállalkozás nyereségességének megőrzése érdekében. Ráadásul éppen a legjobb futárokat sújtotta az átlagnál jóval jobban az adórendszer, itt 25-30 százalékos nettó bércsökkenés következett be a progresszív adózás miatt. Ennek következtében a korábban lineárisan működő teljesítménybérezés (értsd: a fuvardíj fix százalékat kapta meg a futár) a legjobb futárok esetében visszajára fordult. Mindezek azt jelentik, hogy hasonló teljesítmény mellett hozzávetőleg 30-40 ezer forinttal alacsonyabb a futárok nettó bére a versenytársaknál megkereshető összeghez képest.

A futárokat, alkalmazottakat nem zavarta korábban, hogy nem teljesen legálisan voltak foglalkoztatva, ugyanakkor a „kifehéredés” miatti alacsonyabb bérek¹³ több munkavállalót a cég elhagyására késztetett. Leginkább a legjobb egyharmadból men- tek el futárok, azonban a legalizálódás utáni átrendeződést követően jelentősen lecsök-

12 Ez felhívja arra a figyelmet, hogy amennyiben a rejtett gazdaságból való kilépés költségeit nagyobb mennyiségű vállalat áremeléssel finanszírozza akkor ez makroszinten magasabb inflációval jár.

13 A nettó bérek lényegesen a versenytársaknál megkereshető összeg alatt maradtak, még az adómentes juttatásokkal való korrigálás után is.

kent az alkalmazottak fluktuációja. Volt olyan futár is, aki kimondottan amiatt jött át az *A* futárszolgálathoz, mert itt tudta, hogy legálisan lesz foglalkoztatva. Valószínűnek tűnik, hogy a nettó bérek átlagos 15-20 százalékos különbségét a legális foglalkoztatással járó előnyök bőven ellensúlyozzák azon munkavállalók körében, akik nem hagyták ott az *A* futárszolgálatot a „kifehéredést” követő időszakban.

A vállalkozás üzleti eredménye. Mivel az árak emelése és a bérek csökkentése együttesen nem volt elég a „kifehéredésből” származó pluszköltségek ellentételezésére, ezért jelentős csökkenés állt be az *A* futárszolgálat jövedelmezőségében. A 2006 augusztusát követő 4-5 hónapban hol nullszaldós, hol veszteséges volt a vállalkozás, jóllehet a későbbi hónapok során jelentősen javult a helyzet ezen a téren. A profit meredek csökkenése meglepetésként érte a vállalatvezetőket, mert nem tudták előre pontosan megbecsülni a pluszköltségeket: például nem tervezték be az ünnepnapokra jutó kötelezően kifizetendő bérköltségeket. A költségek pontosabb ismeretében a vezetőknek a béreket újra kellett tárgyalnia az alkalmazottakkal.

„Voltak olyan hónapok, amikor veszteséges volt a cég. Akkor a futárokkal százalékot változtattunk, de megértették és elfogadták, mert azzal kompenzálva érezték magukat, hogy kapnak pénzt a piros betűs ünnepre is.” (Az *A* futárszolgálat vezetője, 2. interjú.)

Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a szabályok bonyolultsága és megismerésük nehézsége veszélyeztette a rejtett gazdaságból való kilépést és növelte az átmenet költségeit. Következésképpen, valószínűsíthető, hogy a rejtett gazdaságból való kilépést segítené, így a rejtett gazdaságot csökkentené hosszabb távon, a szabályozói környezet egyszerűsítése és a szabályok megismerésének könnyebbé tétele. Ezt a megállapítást több nemzetközi tanulmány is megerősíti (*IBRD–World Bank* 2008, 2009; Renooy et al. 2004; Mateman–Renooy 2001).

Versenytársak. Az *A* futárszolgálat vezetői a kezdetektől fogva igyekeztek meggyőzni a versenytársaikat arról, hogy kövessék őket a legalizálódásban, egyrészt „küldéstudatból”, másrészt annak érdekében, hogy a saját vállalkozásukra nehezedő versenynyomást csökkentsék; ezért hívtak össze 2006 nyarán egy megbeszélést, ahol az összes nagyobb versenytárs jelen volt. Itt három-négy cégvezető hajlott a „kifehéredésre”, azonban a többség nem látta okát a drasztikus váltásnak, és a három-négy vállalkozás közül is csak egy (*B* futárszolgálat) legalizálta működését teljesen, a többiek csak részlegesen változtattak az adófizetési viselkedésükön. (A különböző stratégiákat és a mögöttük meghúzódó okokat a későbbiekben tárgyaljuk.)

Azzal, hogy a piac két szereplője teljesen legális működésre tért át, az összes többi cég pedig a rejtett gazdaságban maradt, jelentős versenytorzító hatás lépett életbe a törvényesen működő vállalkozások hátrányára. Ugyanakkor alapvetően megkérdőjeleződött a korábban olajozottan működő és több más szektorban is megfigyelt versenytársak közötti összejátszás, egymás kölcsönös támogatása az adócsalásban (Semjén et al. 2009a, 2009b). Ennek jele, hogy törvényesen működő vállalkozások információkat gyűjtenek a versenytársaik törvénytelen tevékenységeiről, valamint hogy az *A* futárszolgálatot névtelenül feljelentették, ami korábban teljesen ismeretlen volt ezen a piacon.

„... voltak »B terveink« is, például hogy feljelentjük a konkurenciát, hiszen aránylag jól ismerjük a gyenge pontokat. Eddig nem tettük meg, de fel vagyunk rá készülve, hogy ha a vállalkozásunkat radikális versenyhátrány sújtaná, megtegyük. Minden információt tudunk a versenytársainkról. De alapvetően nem szeretnénk ezt megtenni ...” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból.)

A „kifehéredés” sikeressége, problémái. Az érintettekkel való hatékony kommunikáció, a többé-kevésbé pontos tervezés és a vállalkozás biztos piaci pozíciója következtében az A futárszolgálat működésének teljes legalizálása sikeresnek mondható abban az értelemben, hogy a cég nyereségesen tud működni, és a kezdeti turbulens változások után stabilizálódott a vevőkhöz, dolgozókhöz fűződő viszony.

Mindezek ellenére azonban néhány olyan problémát tudtunk azonosítani, amelyek megnehezítették az átmenetet, és kockázatot hordoznak a jövőre nézve.

1. A munkaügyi és adójogszabályok bonyolultsága, rugalmatlansága és a betartásuk magas költsége megnehezítette mind a legalizálódás megtervezését¹⁴ (például munkabérek kifizetésének rendje), mind a „kifehéredés” utáni működés hatékonyságának megtartását (például teljesítménybérezés).
2. A teljesen törvényesen és a féllégálisan működő vállalkozások közötti egyenlőtlen verseny és az ebből következő feszültség kérdéssé teszi a jelenlegi állapot stabilitását, amit jól szemléltet a versenytársak – valószínűsíthető – egymás elleni feljelentései, illetve a feljelentés lehetőségének komoly fontolgatása.

A TÖBBI PIACI SZEREPLŐ REAKCIÓJA

A következőkben megvizsgáljuk az A futárszolgálat esetében feltárt „kifehéredést” motiváló és lehetővé tevő tényezők érvényességét a versenytársak esetében. Továbbá új magyarázó elemeket is felvetünk, különös tekintettel az A futárszolgálat viselkedés-változásának versenytársakra gyakorolt hatására.

A budapesti futárpiacon 2006 augusztusa óta az adófizetési magatartás változásának minden formájával találkozhattunk: a B futárszolgálat teljesen „kifehéredett”, két domináns vállalat a részleges „fehéredés” mellett döntött, ugyanakkor a legtöbb vállalat nem változtatott viselkedésén azon túl, hogy potyautasként árakat emelt, és így nagyobb profitra tett szert.

14 „A korábbiakban a megrendelők által fizetett díj 50 százalékát megkapta a dolgozó számla ellenében, és más feladatunk nem volt az alkalmazást tekintve. A bejelentés után ki kellett találnunk a fizetéseket, a bevételünk 70 százalékát az élomunka költségei viszik el. Sok hibát követtünk el az által, hogy nem ismertük a vonatkozó jogszabályokat. [...] Korábban – részben a rossz tapasztalatuk miatt – úgy gondoltuk, hogy lehetetlen a teljesen legális foglalkoztatás, hiszen az ehhez szükséges áremelésbe belebukna a cégünk.” (Részlet az A futárszolgálat vezetőjével készített 1. interjúból.)

A teljes legalizálódás alternatív útja – B futárszolgálat

A B futárszolgálat az egyetlen olyan vállalat a piacon, amelyik az A futárszolgálat-hoz hasonlóan teljesen legalizálta működését. Itt korábban minimálbérre voltak bejelentve az alkalmazottak, amellet, hogy alvállalkozóként is számláztak, és 150–200 forint nettó között kerestek, jóllehet szabadság, betegszabadság nem járt nekik. Ez a vállalkozás 36 milliós éves árbevételt ért el 2007-ben, és 12 alkalmazottat foglalkoztatott, tehát lényegesen kisebb, mint az A futárszolgálat.

Motivációk és előfeltételek. A B futárszolgálat A futárszolgálat lépésétől függetlenül, jóllehet csak kismértékben eltérő okokból, lépett ki a rejtett gazdaságból, ezek az okok a következők voltak:

1. a cégvezetők adócsalásból származó morális, pszichológiai költsége;
2. a lebukás magas várható költsége, amire ráirányította a figyelmet, hogy névtelenül feljelentették a B futárszolgálatot az adóhivatalnál;¹⁵
3. a színlelt szerződésekre vonatkozó moratórium lejárta (2003. évi XCI. törvény).¹⁶

Ami valamelyest elkülöníti a két esetet és az alkalmazott stratégiákat is nagyban meghatározta, az inkább a „kifehéredés” előfeltételei (piaci helyzet, méret, nyereségség), és így a vállalkozások mozgástere. Ezek a következők voltak a B futárszolgálat esetében:

1. stabil piaci pozíció, ami a többi piaci szereplővel szembeni versenyelőnyön és a vevőkkel kialakított hosszútávú, bizalmi kapcsolatokon nyugszik;
2. jelentősebb mozgástér költségcsökkentésre;
3. a munkavállalókkal kialakított bizalmi viszony, a vállalat iránti lojalitásuk.

Ez alapján úgy tűnik, hogy semmiképpen sem szükséges előfeltétel az egyedi arculat, erős termékdifferenciálás. Ugyanakkor a vevőkhöz, munkavállalókhöz fűződő bizalmi viszony és a vállalkozás pénzügyi teljesítményében lévő tartalékok – költségcsökkentés lehetősége vagy magas profit – elengedhetetlenek a törvényes kötelezettségek teljesítéséből származó többletköltségek fedezéséhez.

Alkalmazott stratégiák és sikerességük. Mivel a B futárszolgálat kevésbé differenciált terméket szolgáltat, mint az A futárszolgálat, így nem meglepő, hogy sokkal kisebb áremelést tudott csak megvalósítani – 8–12 százalék –, ami nem sokkal haladta meg az infláció éves ütemét. Ennek eredményeként egyetlenegy állandó ügyfél sem

15 „Egy feljelentés volt a közvetlen kiváltó ok, aztán pont jött a moratórium is. De ha nem jön, akkor a feljelentés miatt is mindenképp megtettük volna a váltást.” (Részlet a B futárszolgálat vezetőjével készített interjúból.)

16 http://www.magyarorszag.hu/allampolgar/ugyek/munka/munszerz20050805/szinleltmunkasz20080123.html/u_gyleirasjogi.

ment el, az alkalmi ügyfelek között pedig csak jelentéktelen mértékben emelkedett a lemorzsolódás.

Tehát a keletkező pluszköltségeket (a munkaköltségek az árbevétel százalékában mérve a korábbi 40 százalékról 67 százalékra emelkedtek, plusz a megnövekedett adminisztrációs költségek) a vállalkozás és a dolgozók között kellett megosztani. A futárok bérének csökkentését azonban korlátozta, hogy mekkora bérdifferentiát hajlandók elviselni a vállalkozáshoz való lojalitásuk és a törvényességgel járó előnyök mellett. Az *A* futárszolgálathoz hasonló nettó bércsökkentést tudott a *B* futárszolgálat is megvalósítani, ami 30-40 ezer forintot tett ki. Ennek következtében az akkori 14 alkalmazottból ketten mentek el, de azóta itt is jelentősen csökkent a fluktuáció; a cégvezető szavaival ennek a következők az okai.

„Most hogy be vannak jelentve, nem mennek el. ... most állásra jelentkeznek nálam az emberek, nem egy kis pénzre. Most olyanok jönnek, akik „állást” akarnak. ... Adminisztratívén sincs lehetőség fluktuálni: megírni a sok papírt. Ez valahol jó a cégnek, valahol rossz.”

„A baráti kapcsolatoknak jelentős hatása volt: volt, aki ment volna, de érzelmi okokból maradt. Van konkrétan három ember, akik tényleg annyira szeretnek itt, hogy csak azért maradtak.” (Részletek a *B* futárszolgálat vezetőjével készített interjúból.)

Egyértelmű tapasztalat, hogy a futárok nehezen értették meg a törvényes foglalkoztatásukból származó kézzelfogható, de nem azonnal jelentkező előnyöket, mint amilyen például a társadalombiztosítási jogosultság és a nyugdíjbiztosítás.

Ugyanakkor, mivel a vevőkre és a munkavállalókra nem tudták áthárítani a keletkező pluszköltségeket, ezért a vállalkozásnak kellett a legjelentősebb terheket viselnie. Ez egyrészt a jövedelmezőség jelentős csökkenésében érhető tetten, másrészt a termelési költségek drasztikus leszorításán. Ez utóbbi azt jelentette, hogy felmondták az irodát és a diszpécserközpont beköltözött az egyik tulajdonos lakásába, és csökkentették az alkalmazottak számát.

„A megrendelőinknek azt kellett volna mondani: nemcsak drágábbak leszünk, hanem még rosszabbak is, mert kevesebb emberre több munka fog jutni.” (Részlet a *B* futárszolgálat vezetőjével készített interjúból.)

Azzal, hogy a versenytársak adócsalás révén alacsonyan tudják tartani az árakat, nagyon megnehezítik a *B* futárszolgálat működését, ennek ellenére a vezetők mégsem jelentették föl őket; jóllehet ehhez lenne elég háttér-információjuk.

„Benne van, hogy egyszer nagyon elkeseredek, és elmegyek az APEH-hez, és elmondom, hogy megölnek a feketéző versenytársak. Abban is bízom, hogy lassan a dolgozók is észreveszik, hogy nem a Gyurcsány lop tőlük, hanem egymástól lopkodják a 10-20 ezer forintokat.” (Részlet a *B* futárszolgálat vezetőjével készített interjúból.)

Adófizetési magatartás részleges vagy csekély változtatása

Az a négy vállalkozás, amelyekről megfelelő mennyiségű információt tudtunk gyűjteni,¹⁷ és részlegesen vagy elhanyagolható mértékben változtattak 2006 augusztusa óta adófizetési viselkedésükön, a piac közepes/nagy szereplői 100–350 millió forint 2007-es nettó árbevétellel. Éves átlagos létszámuk 60–140 fő között mozgott 2007-ben, jellemzően növekedési terveik vannak, biztos a piaci helyzetük.

Motivációk és előfeltételek. A négy vállalkozás adócsalási viselkedésében megfigyelhető különbségeket, valamint az *A* futárszolgálat és a *B* futárszolgálat viselkedésétől való *eltéréseket* a következő okokra vezethetjük vissza az interjúk alapján.

1. Az adócsaláshoz kapcsolódó *morális, pszichológiai költségek* eltérő értékelése, ami összekapcsolódik az államról kialakított negatív képpel, és azzal a meggyőződéssel, hogy ez nem is változhat meg.¹⁸
2. A *lebukás várható költségének megítélése*, ugyanis az adócsaló vállalkozók mindegyike meg volt győződve¹⁹ arról, hogy a vállalkozását nem tudná megbüntetni az APEH, mert nem lehet rájuk bizonyítani az adócsalást.²⁰
3. A *rejtett gazdaságban való részvétel nettó hasznainak eltérő értékelése*; az adócsaló viselkedésüket fenntartó vállalkozások jellemzően alulbecsülték a vevők és a dolgozók illegális tevékenységből származó hasznosságcsökkenését, és felülbecsülték az adócsalásból származó pénz hasznait a „kifehéredett” vállalkozásokhoz képest.²¹

17 Két vállalkozás vezetőjével készítettünk interjút, valamint másik kettőről szereztünk be részletes és megbízható közvetett információkat. A két megkeresett vállalkozás közül az egyik részlegesen „kifehéřítette” a tevékenységét, és emellett árakat is emelt, a másik teljesen megmaradt a korábbi adócsalási technikái mellett, de árakat sem változtatott. A két további vállalkozás közül az egyik szintén a részleges „fehéředés” mellett döntött, de áremelés helyett a béreket csökkentette, és a termelési technológián változtatott; míg a másik árakat emelt, de nem változtatott adófizetési viselkedésén.

18 Az összes interjúalany negatív véleménnyel volt az államról, annak hatékonyságáról, korruptségéről, azonban a cégük tevékenységét legalizáló vállalkozók jellemzően hittek a változásban, abban, hogy az állam és az ország lassan megváltozhat.

19 Ennek az állításnak a valóság tartalmát nem tudtuk ellenőrizni, azonban sokat elmond, hogy számos más iparágban működő cég vezetője nyilatkozott hasonlóképpen Semjén et al. 2009a, 2009b tanulmányokban idézett interjúk tanúsítják.

20 „*Feljelentés nekünk nem ártana. Ha van egy APEH-vizsgálat, átmegyünk. Azt lehet feljelenteni, aki teljesen feketén dolgozik. Mi is úgy működünk, hogy ki van találva a rendszer.*” (Idézet az egyik cégvezetővel készült interjúból.)

21 „*Hiába ülnék le a 24 éves futárokkal beszélni, hogy elmondjam, hogy milyen jó neked, hogy te rendesen fizeted az adót, mert akkor jó lesz a nyugdíjad, jobb országban élhet a gyereked, meg lesz út meg minden, tudjátok fair play. Hát kinevetnének, hogy 62 év a várható életkor Magyarországon, és 65 év a nyugdíjkorhatár, miről beszélek, hol fogják őket megélni, mit érdeklí őket a nyugdíjuk.*” – „*Amíg ez van a piacon, hogy nem adóznak, addig ez lesz: több pénz a tulajnak és több a futárnak. A huszoneves futárokat nem érdeklí a nyugdíjuk.*” – „*Az A futárszolgálatnál a futárok nagyon köpködtek, körülbelül 150 ezerrel 90 ezerre esett vissza a nettó keresetük. Maga a cég szempontjából abszolút sikertörténet, de a futároknál nem az. Jöttek is a mieink, hogy ugye nem lesznek teljesen bejelentve, mert hallják az A vállalat futárjai mennyire megszívták.*” (Idézetek a cégvezetőikkel készült interjúkból.)

E három tényezőhöz szorosan kapcsolódnak a következők.

- A moratórium lejártának és a törvényi szabályozás változásának fontosságát eltérően ítélték meg a vállalkozások – azok, amelyek nem vagy csak csekély mértékben változtattak a befizetett adó mennyiségén, lényegében az alkalmazott adócsalási módszerek változtatásával reagáltak.
- A megkérdezett cégvezetők *eltérően ítélték meg az A futárszolgálat lépését*; azok a vállalkozások, amelyek a „kifehéredést” nem lépték meg, jellemzően nem hitték el, hogy az A futárszolgálat tényleg teljesen törvényesen működik, és a hitelesnek tartott változásokat is egyedi tényezők (például a cég ökoimázsa) miatt gondolták megvalósíthatónak.
- A továbbra is a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalkozások mindegyike úgy látta, hogy *nem lehetséges a törvényes keretek teljes betartása mellett nyereségesen működni*, a vevőket és a munkavállalókat megtartani. Ez elképzelhető, hogy önigazoló történetként szolgál, ezzel próbálják a cégvezetők viselkedésüket indokolni.

„Nem lehetséges egyszerűen teljesen legális foglalkoztatással nyereségesen működni. Ha valaki mindent betart, akkor olyan alacsony fizetést kell fizetnie a kollégáknak, amivel nem lehet itt tartani őket. Klasszikus határmezsgye: ha valaki nem jelenti be őket, több fizetést tud a futár zsebébe nyomni, és a megrendelőknek pedig olcsóbb árat tud kínálni.” (Részletek az egyik cégvezetővel készült interjúból.)

A rejtett gazdaságban tevékenykedő cégek helyzetét a teljesen legálisan működő vállalkozásokéval összehasonlítva, világossá válik, hogy *a korábban azonosított előfeltételek önmagukban nem elégségesek a viselkedésváltozáshoz*. Ugyanis mind a négy említett vállalkozás stabil piaci pozícióval rendelkezik, erős kapcsolatok fűzik a vevőikhez és a munkavállalóikhoz. Ez ismételten arra hívja fel a figyelmet, hogy a gazdasági prosperitás és rejtett gazdaság közötti kapcsolat önmagában nem egyértelmű, csak egyéb tényezőkkel együtt érdemes azt vizsgálni (Williams–Windebank 2001). Továbbá, a rejtett gazdaságban való részvétel várható költségeinek és hasznainak eltérő szubjektív megítélése, valamint az adócsalásból származó morális költségek egyaránt a szakirodalom alapján várható kapcsolatban áll a rejtett gazdaságból való kilépéssel (Worldbank 2008; Cummings et al. 2005; Renooy et al. 2004; Mateman-Renooy 2001).

Alkalmazott stratégiák és sikerességük. Mivel nem, vagy csak csekély mértékben változtatott a négy vállalkozás az adófizetési viselkedésén, ezért értelemszerűen nem volt szükség komplex stratégiák kidolgozására a „kifehéredés” megvalósításához. Abban a két esetben azonban, amikor részlegesen változott a törvényesség, eltérő stratégiákat alkalmaztak a vállalkozások a többletköltségek fedezésére. Az egyik esetben egyszerűen árakat emeltek; ennek során az A futárszolgálat 20 százalékos áremelése volt a referenciapont; ehhez képest történt egy valamivel alacsonyabb áremelés (15 százalék), de ezt explicit módon nem közölték a vevőkkel. Végeredményében sikeresnek mondható ez a stratégia, mivel csak kismértékben csökkent a rendelésállomány, amit ellensúlyozott a magasabb egységár. A másik esetben a vállalkozás a munkavállalók bérét csökkentette lényegében az A futárszolgálatnál és a B futárszolgálatnál kialakult nettó bér szintjére; emellett a korábban használt cégautók, -motorok helyett

teljesen átváltott a futárok saját járműveire. Ezek mellett sem tartják be azonban az összes törvényes kötelezettséget, például nincs fizetett betegszabadság, munkaszüneti nap.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány során, a szakirodalommal összhangban, feltártuk azokat a motívumokat, amelyek meghatározták a megkérdezett vállalkozások érintettségét a rejtett gazdaságban, az abból való kilépést: a vállalatvezetők eltérő morális ítélettel voltak az adócsalásról, eltérően látták az adócsalásból származó hasznokat és várható költségeket, valamint eltérő vélekedéseik voltak a legális működés megvalósíthatóságáról, nehézségeiről. Ezekből következően eltérő mértékben rejtették el gazdasági aktivitásukat, a törvényalkotói szándék (a rejtett gazdaság csökkentése) eltérő módon valósult meg az egyes esetekben. Világossá vált, hogy a vállalkozások vélt vagy valós üzleti, piaci helyzete behatárolta a cégvezetők mozgásterét a gazdasági tevékenységük legalizálása tekintetében. Az ebből következő stratégiák egyedi abban, hogy az adott vállalkozás pénzügyi helyzetét, vevőihöz, munkavállalóihoz fűződő viszonyát tükrözik. Ugyanakkor általánosak abban a tekintetben, hogy tipikus dilemmákra, megfontolásokra épülnek.

Feltártuk, hogy a rejtett gazdaságból való kilépés során milyen arányban osztják meg a vállalkozók a szabályszerű adófizetésből származó többletköltségeiket a munkavállalókkal és a vevőkkel. Ez arra is felhívta a figyelmet, hogy a rejtett gazdaság teljes regularizációja révén csökkenhet a tényleges gazdasági kibocsátás a magasabb árak vagy a rugalmatlanabb foglalkoztatási formák révén. A kibocsátás csökkenése és a szabályozás bonyolultsága több hónapon keresztül ingataggá tette az általunk *A* futárszolgálatnak nevezett, sikeres, biztos piaci pozícióval rendelkező vállalkozás pénzügyi helyzetét. Valószínűsíthető, hogy sok olyan vállalkozás működik a rejtett gazdaságban, melyek esetében a teljes regularizáció a cég csődjéhez vezetne. A rejtett gazdaság legalizálását célzó kormányzati intézkedések értékelésekor mindenképpen kulcsfontosságú e lehetséges hatás számbavétele.

Mivel a piac legnagyobb szereplőivel tudtunk interjút készíteni, de legalábbis sokrétű, megbízható információt gyűjtöttünk róluk, ezért megállapításainkat érvényesnek és megbízhatónak tekinthetjük a piac egészére. Ugyanakkor a kisebb, és feltehetően kevésbé törvényesen működő cégek kimaradtak a mintából, így elképzelhető, hogy ez a piaci szegmens eltérően viselkedik a fent megállapítottakhoz képest.

Fény derült arra is, hogy a továbbra is a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalkozások extraprofíttra tettek szert a piacvezető vállalat kifelhéredéséből: hozzá hasonlóan árat emeltek, de tipikusan nem fordították ezt a többletbevételt adókötelezettségeik magasabb arányban való befizetésére. Ez nyilvánvalóan feszültségeket hoz létre a piacon. Így az a fontos kérdés is nyitott, hogy miként fog alakulni a jövő, mennyire stabil a 2008 februárjára kialakult állapot. Valószínűnek tűnik, hogy az idő előrehaladtával növekszik a törvényesen működő és a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalkozások között a feszültség az egyenlőtlen versenyfeltételek miatt. Így nem lenne meglepő, ha jelentősen megváltozna a vállalkozások adófizetési viselkedése a közeljövőben – vagy az ellenőrzések és feljelentések nyomán, vagy az ezektől való félelem révén. A kiala-

kult állapot abból kifolyólag is instabillá válhat, hogy megváltozik a rejtett gazdaságból kilépő vállalatok szubjektív véleményei az adócsalás várható költségeiről a továbbra is rejtett gazdaságban működő vállalatok megfigyelése révén. Amennyiben nem növekszik a bírságolás gyakorisága és/vagy mértéke a hatékonyabb adóadminisztráció révén a szabályozói környezet változásából következő attitűd-változások visszafordulhatnak.

Érdeemes az esettanulmány eredményeit általánosabb összefüggésbe is helyezni. A rejtett gazdaság magyarországi formáit és mechanizmusait vizsgáló kutatások (Semjén et al. 2009a, 2009b; Semjén–Tóth 2004) eredményeit tekintetbe véve nem tűnik valószínűnek, hogy a rejtett gazdaság hirtelen és teljes elhagyása tipikus lenne vagy, hogy e lépés a későbbiekben nagy valószínűséggel előfordulna más piacok esetében. Továbbá az sem világos még, hogy mennyiben sikeres az ilyen „hirtelen” és drasztikus legalizálás hosszabb (5-10 éves) távon.

A tanulmányban feltárt motivációk, előfeltételek, stratégiák és a közöttük meglévő összefüggések egybecsengenek korábbi kutatási eredményekkel, azokat részben pontosítják, árnyalják. Továbbá az elemzés módszere, amely lehetőséget nyújtott a vállalaton belül és a vállalat mikro környezetében zajló interakciók feltérképezésére, sikeresnek mutatkozott annak ellenére, hogy a kutatási téma rendkívül érzékeny a válaszolók számára. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a rejtett gazdaságból való kilépést meghatározó tényezők csak részben köthetőek a piachoz vagy a kormányzathoz; ezek mellett meghatározó szerepet játszanak a szervezeti, a vállalkozás belső szerkezetével összefüggő tényezők is (Williamson 1985).

Ugyanakkor több olyan összefüggésre is fény derült, amelyeket korábban csak kevéssé vizsgáltak vagy eltérő jellegű kapcsolatot valószínűsítettek a magyar szakirodalomban.

1. A szakirodalom megállapításaitól részben eltérő tapasztalatokról számolhatunk be arról, hogy milyen hatással van a *kormányzat megítélése a rejtett gazdaságban való részvételre* (Renooy et al. 2004; Mateman–Renooy 2001). Esettanulmányunk interjúi alapján az derült ki, hogy jóllehet az államot többnyire pazarlónak, alacsony hatékonyságúnak és korruptnak tartják, de a részleges vagy teljes „fehéredést” megvalósító vállalatok vezetők várakozásai pozitívabban az állam jövőbeli viselkedésére vonatkozóan, bíznak abban, hogy a rossznak ítélt jelenlegi helyzet változni fog a közeljövőben. Mivel azonban nem állt módunkban a kormányzattal szembeni attitűdöket a 'kifehéredés' előtti időszakban is vizsgálni ezért nem lehetünk abban biztosak, hogy ez nem öngazoló történet-e.
2. A *kiszabott munkaügyi és adóügyi bírságok viselkedést befolyásoló hatását* több korábbi tanulmányban ellentmondásosnak ítélték meg, mivel az esetek jelentős részében az adócsaló magatartás nem, csupán az alkalmazott módszerek változtak (Semjén et al. 2009a, 2009b). Ugyanakkor a budapesti futárszolgálatok esetében egyértelműen erősítette a legalizálódást, két esetben kimondottan annak kiváltó oka volt a bírság (lásd például: B futárszolgálat). Ráadásul valószínűnek tűnik, hogy a komoly bírság kiszabásának híre több, meg nem bírságotolt céget is adófizetési magatartásának átgondolására késztetett. Nyitott kérdés, hogy egyes ágazatokban (például építőipar) miért marad el a viselkedésváltozás, és másokban miért nem.

3. Az esettanulmány tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy az *adóamnesztia* viszonylag kevés hosszú-távú áldozattal jár egy alacsony normakövetési szinttel bíró piaci környezetben. Különösen igaz ez az állítás olyan piacokon, ahol a gazdasági szereplők döntő többsége részt vesz valamilyen mértékű adócsalásban. Ugyanakkor kérdéses, hogy vannak-e és ha igen mekkorák a tovaggyűrűző hatások más olyan piacokra, melyek kevésbé érintettek a rejtett gazdaságban. Az adóamnesztia alkalmazását alátámasztó további érv, hogy a megfigyelt vállalkozások nem csupán az adóamnesztia hatálya alá eső rejtett tevékenységeiket – színlelt szerződések – legalizálták, hanem az összes többit is (pl.: minimálbéren való foglalkoztatás mellett zsebbe történő fizetés).
4. Egy teljes piac kifehéredéséhez feltehetően szükséges egy *kritikus tömeg* elérése, amin túl az összes többi piaci szereplő is az új normákhoz alkalmazkodik (Szabó et al. 2009). Írásunkból jól kirajzolódik, hogy egy-két meghatározó piaci szereplő „kifehéredése” nem elegendő egy teljes piac rövid távú – egy-két éven belüli – átformálásához, de a korábban egyértelműen a rejtett gazdaságban tevékenykedő vállalatok között kialakult stabil kapcsolatok gyorsan instabillá és feszültséggel terhessé válnak, ha néhány meghatározó vállalkozás „kilép a körből”.

IRODALOM

2003. évi XCI. törvény az adókról, járulékokról és egyéb költségvetési befizetésekről szóló törvények módosításáról. 223. § (1) – (6) bekezdések
- Alm, J.–Jackson, B.–McKee, M. (1992): Estimating the Determinants of Taxpayer Compliance with Experimental Data. *National Tax Journal*, 45(1): 107–114.
- Alm, J.–Jackson, B.–McKee, M. (2004): The Effects of Communication Among Taxpayers on Compliance. Working Paper, Andrew Young School of Policy Studies.
- Alm, J.–Jackson, B.–McKee, M. (2006): Audit Information Dissemination, Taxpayer Communication, and Compliance Behavior. Andrew Young School of Policy Studies *Research Paper*, 06-44.
- Bird, R.–Wallace, S. [2004]: Is it Really so Hard to Tax the Hard-To-Tax? The Context and Role of Presumptive Taxes. Megjelent: *Alm, J.–Martinez-Vazquez, J.–Wallace, S.* (szerk.): *Taxing the Hard-To-Tax. Lessons from Theory and Practice*. Elsevier, Amszterdam.Cummings, R.G.–Martinez-Vazquez, J.–McKee, M.–Torgler, B. (2005): Effects of Tax Morale on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence. NCER Working Paper, 12.
- Devos, K (2004): Penalties and Sanctions for Taxation Offences in Anglo Saxon Countries. Implications for Tax Payer Compliance and Tax Policy. *Revenue Law Journal*, 14(1): 31–91.
- EC (2003): European Commission Proposes ‘10 Commandments’ for Employment Reform. Brüsszel: European Commission, HL C 260/1. 2003.10.29.; http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/apr/newees_en.pdf.
- EC (2007): Undeclared Work in the European Economy. Special Eurobarometer. Brüsszel: European Commission, October.
- Evans, M.–Syrett, S.–Williams, C. (2004): *The Informal Economy and Deprived Neighbourhoods: A Systematic Review*. London: Office of the Deputy Prime Minister.
- Feige, E.L. (1979): How Big is the Irregular Economy? *Challenge*, 12: 5–13.

- Feige, E.L. ed. (1989): *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IBRD–World Bank (2008): *Doing Business in 2005. Understanding Regulation*. Oxford: World Bank and Oxford University Press.
- IBRD–World Bank (2009): *Doing Business in 2005. Removing Obstacles to Growth*. World Bank, The International Finance Corporation. Oxford: Oxford University Press.
- ILO (2002): *Decent Work and the Informal Economy*. Genf: International Labour Office.
- Krekó J.–P.Kiss G. (2007): *Adóelkerülés és a magyar adórendszer*. MNB Tanulmányok, 65. Budapest: MNB, 54
- Lackó M.–Semjén A.–Fazekas M.–Tóth I.J. (2009): Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében. In Semjén A.–Tóth I.J. (2009): *Rejtett Gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- LORA [Logistic Research and Analysis] (2005a) LORA–CEP 03: 2005, <http://www.logisztika.chu/webset32.cgi?Logisztika@@HU@@5@@GOOGLEBOT>.
- LORA [Logistic Research and Analysis] (2005b) LORA–Futárpiac: 2004–2005, <http://www.logisztika.chu/webset32.cgi?Logisztika@@HU@@5@@GOOGLEBOT>.
- LORA [Logistic Research and Analysis] (2007) LORA–CEP 05: 2007, <http://www.logisztika.chu/webset32.cgi?Logisztika@@HU@@5@@GOOGLEBOT>.
- Mateman, S.–Renooy, P.H. (2001): *Undeclared Labour in Europe. Towards an Integrated Approach of Combatting Undeclared Labour*. Amsterdam: Regioplan.
- NAO (2008): HM Revenue and Customs. *Tackling the Hidden Economy*. London: NAO.
- Pfau-Effinger, B. (2002): *Development of Informal Work in Europe. Causal Factors, Problems, Approaches to Solutions*. Conference Paper, EU Workshop: Informal/Undeclared Work: Research on its Changing Nature and Policy Strategies in an Enlarged Europe, Brussels.
- Renooy, P.H.–Ivarsson, S.–van der Wusten-Gritsai, –Meijer, R. (2004): *Undeclared Work in an Enlarged Union. An Analysis of Undeclared Work – An In-Depth Study of Specific Items*. Brüsszel: European Commission.
- Schneider, F.–Enste, D.K. (2002): *The Shadow Economy. An International Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Semjén A.–Tóth I.J. (2004): Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. *Közgazdasági Szemle*, 51(6): 560–583.
- Semjén A.–Tóth I.J.–Fazekas M.–Makó Á. (2009a): Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében. In Semjén A.–Tóth I.J. (2009): *Rejtett Gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Semjén A.–Tóth I.J.–Fazekas M. (2009b) Az egyszerűsített vállalkozói adó (eva) tapasztalatai vállalkozói interjúk alapján. In Semjén A.–Tóth I.J. (2009): *Rejtett Gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Szabó A.–Gulyás L.–Tóth I.J. (2009) Az adócsalás elterjedtségének változása – becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével. In Semjén A.–Tóth I.J. (2009): *Rejtett Gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Tanzi, V. ed. (1982): *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington, Mass: Lexington Book.

- Thomas, J.J. (1992): *Informal Economic Activity. LSE Handbooks in Economics*. New York–London–Toronto–Sydney–Tokio–Singapore: Harvester Wheatsheaf.
- Williams, C.C. (2004): *Cash-in-Hand Work: The Underground Sector and the Hidden Economy of Favors*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Williams, C.C. (2005): Small Businesses in the Informal Economy: Making the Transition to the Formal Economy. Megjelent: *Small Business Council: Informal Economy, Evidence and Key Stakeholder Opinion*. London: Small Business Service.
- Williams, C.C.–Horlings, E.–Renooy, P. (2008): *Tackling undeclared work in the European Union*. Dublin: Eurofound. Kapcsolódó esettanulmányok: <http://www.eurofound.europa.eu/areas/labourmarket/tackling/search.php>.
- Williams, C.C.–Windebank, J. (1998): *Informal Employment in the Advanced Economies: Implications for Work and Welfare*. London: Routledge.
- Williamson, O.E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting*. New York: The Free Press.
- World Bank (2008): *Reducing Undeclared Employment in Hungary. Synthesis Report of the World Bank Study*. Washington, DC: World Bank.

**INDULÓ ESÉLYEK – BETELJESÍTETT ÁLMOK?
– TÁRSADALMI ESÉLYEGYENLŐSÉG
A TEHETSÉGES FIATAL SPORTOLÓK KÖRÉBEN* –**

VELENCZEI Attila– KOVÁCS Árpád–SZABÓ Attila–SZABÓ Tamás

Nemzeti Utánpótlás-nevelési és Sportszolgáltató Intézet, Utánpótlás-nevelési Igazgatóság
H-1146 Budapest, Istvánmezei út 1-3., e-mail: velencei.attila@nupi.hu

Abstract: Although the wider public would think that sport is one of the most democratic subsystems in the society, in the last quarter of the 20th century and the early part of the 21st century substantive empirical research has shown that social inequalities are reflected in sporting practices and more generally in cultural consumption; furthermore, these tendencies may be even stronger. The aim of this study is to analyze social equality or inequalities in a special field: in consideration of the new generation of competitive sport. The Hungarian state has started a Sport Talent Care Program (named Heracles Program) to nurture those 14–23 year-old talented young sportsmen, who are to be the future hopes of the country. The purpose of our research was, therefore, to analyze the social background of these young athletes and to discover the existing social inequalities in this population. In addition, we have examined these sportsmen's affinity for their sport, and whether youngsters perceive sport as a professional activity or just as a beneficial recreational pastime. The results showed that the talented young athletes participating in the state-financed programs come from the middle or upper classes, as they did 1976. Their parents' qualification level is high; they have good profession and excellent jobs. The number of the lower class-youngsters is almost negligible. From the results, it can also be concluded that sport as a profession is non-appealing for the young. They would like to follow the way of their parents: a good qualification and a decent job in everyday life. Nowadays competitive sport – already at a young age – demands hard work all day. These young people invest the bulk of their time and substantial energy into competitive success, thus there are permanent conflicts between them and their environment (parents, coaches, leaders of the club), and even within the athletes themselves.

Összefoglaló: Ennek a tanulmánynak a célja az, hogy a társadalomtudósok által rendszeresen vizsgált társadalmi esélyek meglétét esetleges hiányát megvizsgálja egy sajátos területen: ez pedig a sport, azon belül is annak egyik szegmense, a felnőtt versenysport utánpótlásbázisa. Bár a sport az egyik legdemokratikusabb környezetnek tűnik, a kutatások rámutattak arra, hogy ez nem így van, a társadalomban megjelenő egyenlőtlenségek itt is leképeződnek, sőt, sok esetben halmozottan vannak jelen. A 2001-ben elindított, államilag fi-

* Köszönettel tartozunk azon két, számunkra ismeretlen bírálónak, akik észrevételeikkel, tanácsaikkal segítették jelen tanulmányunk lezárását és publikálását. Mindezen túl, köszönjük a kutatásban résztvevő edzőknek, sportszakemberek, hogy baráti odafigyeléssel támogattak bennünket.

nanszírozott Héraklész Tehetségmenedzselő Program célja az, hogy felszínre hozza és szervezett keretek között támogassa (edzőtáborok, felszerelések, tudományos mérések stb.) azokat a 14–23 éves tehetséges sportolókat, akik a jövő bajnokai lehetnek. A kutatás célja a programban sportoló fiatalok társadalmi háttérének feltárása, a meglévő esetleges esélyegyenlőségek azonosítása. A szerzők a jelenlegi adatokat – a szükséges körülmények mellett – összehasonlították a 1976-ban hasonló mintán felvett adatokkal. Kérdésként merült fel az is, hogy ezek a tehetségek miképpen tekintenek a sportra: leendő hivatásuknak tekintik vagy csak egy hasznos szabadidő eltöltésnek. Eredmények azt mutatják, hogy a menedzselte fiatalok jellemzően a közép- illetve felsőosztályba tartozó családokból származnak, szüleik magas végzettséggel, jó szakmával és munkahellyel rendelkeznek, csak elvétve található a programban alsó-közép- illetve alsóosztályból származó gyerek. A sport, mint hivatás ezeknek a fiataloknak – bár tehetségesek és eredményesek – kevésbé vonzó, céljuk inkább a szüleikhez hasonló civil karrier, jó állás és magas jövedelem. Tekintettel arra, hogy a mai versenysport – már ebben a korban is – nagyon komoly idő- és energia-befektetést igényel, könnyen előfordulhat, hogy összeütközésbe kerülnek környezettükkel (edzők, egyesületek vezetői), vagy akár saját magukkal.

Keywords: inequality, sport-talent, competitive sport, profession

Kulcsszavak: esélyegyenlőség, sport utánpótlás, tehetség, hivatás-választás

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány a sport egy sajátos alrendszerében, a versenysport-utánpótlás szegmensében vizsgálja meg a sportolók társadalmi háttérét, az induló társadalmi esélyek meglétét, esetleges hiányát. A társadalmi esélyek makró- és mikroszintű elemzése még napjainkban is az egyik közkedvelt társadalomkutatói témák közé tartozik. A jóléti államokban jellemzően a '60-as, '70-es években végeztek nagymintás adatfelvételeket arra vonatkozóan, hogy megállapítsák, mennyire nyitott egy adott társadalom, milyen esélyei vannak egy személynek arra, hogy társadalmi helyzete megváltozzon, egyáltalán miképpen írható le egy társadalom szerkezete (Blau 1977; Bourdieu 1985, 1987; Hyman 1963; 1949). A közép- és kelet-európai országokban a '80-as évek végén, a '90-es évek elején lezajlott társadalmi átalakulások vizsgálatai arra az eredményre jutottak, hogy a nyugat-európai társadalmakhoz hasonló szerkezetek csak torzulva jelentek meg (Szelényi–Szelényi 1995; Szelényi 1988; Slomczynski–Shabad 1997). Magyarországon a várakozásokkal és az óhajokkal szemben nem egy középosztályosodó, a társadalmi esélykülönbségeket megfelelően kiegyenlítő szerkezet jött létre, hanem egy erősen megosztott társadalom (Gazsó 2000). Napjainkban a kutatók figyelme már nem arra irányul, hogy az esélyegyenlőség tényét bemutassák, hiszen minden társadalomban van egyenlőtlenség, ez nem tekinthető anomias állapotnak. Az eszme az egyenlő esély, ezt kell a modern társadalmi újraelosztásnál szem előtt tartani. Sporthasonlattal élve mindenkinek ugyanarról a startvonalról kellene indulnia, hogy hova érkezik, az már saját egyéni törekvésétől függ. Az európai társadalmakban az egyenlőségi szinterek igen sokfélék lehetnek. Ferge Zsuzsa

alapvetően két nagy egyenlőségi színteret különít el, egyrészt a fizikai életesély egyenlőtlenségét, amely ma azt jelenti, hogy a társadalmi hierarchia, a hatalommal való rendelkezés, végzett munka jellege, az iskolázottság nagymértékben meghatározzák, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, hogyan lakik, eszik. A másik egyenlőtlenségi dimenzió a társadalmi életesélyek egyenlőtlensége, amely még sokrétűbb, hiszen magába foglalja a családi szocializáció egyenlőtlenségét. Egyenlőtlenek az esélyeink mindenre – lakásra, iskoláztatásra, jó munkára és jó kapcsolatokra (Ferge 2005). Mindezen végtelen számú egyenlőtlenségi színterekből kiemeltünk hármat (tudás, munka, jövedelem), amelyek vizsgálódásunk tárgyát is képezik.

Az elmúlt 30 évben Magyarországon is kitolódott az oktatásban eltöltött évek száma, a '90-es évek legelején bekövetkező rendszerváltás utáni években szélesebb réteg számára nyíltak meg a főiskolák, egyetemek kapui. Úgy tűnik, hogy az iskolázottság területén az elmúlt évtizedben pozitív folyamatok mentek végbe, a felsőoktatásban a tanulók létszámának növekedése figyelhető meg. Mindezek azonban nem jelentik, hogy az iskolázottság mindenki számára ugyanolyan eséllyel érhető el – hát még a „jó iskolázottság”. Ahogy azt Gázsó és Laki is megjegyzi, a modern világ az iskolával szembeni követelménnyé tette az induló hátrányok csökkentését is, mindezek ellenére a társadalmi hátrányok átörökítése folyamatos (Gázsó–Laki 2004). Magyarországon a helyzet etekintetben kritikus, hiszen a közoktatási rendszer nemhogy nem képes felszámolni a hátrányos helyzetű csoportok megfelelő iskolába kerülését, hanem még tovább növeli is az egyenlőtlenségeket.

A társadalmi rend fenntarthatósága szempontjából alapvető kérdés, hogy mekkora azoknak a száma, akiknek a munkához való viszonyuk esetleges (pl. nyugdíjasok, rendszertelenül foglalkoztatottak, feketemunkából élők). Magyarországon – becsült számítások alapján – az előbbi csoportokba soroltak aránya a foglalkoztatottakhoz képest bőven 40% felett van, ez pedig aránytalan teherviselést eredményez (Ferge 2005; Kolosi et al. 2004).

A kutatók véleménye megegyezik atekintetben, hogy a jövedelem jóléti mutatóként való alkalmazásával pontos képet kaphatunk a társadalmi rétegek állapotáról. Az elmúlt 15 évben a lakosság jövedelmi viszonyait a kilencvenes évek elejétől egészen 1997-ig vizsgálva látjuk azt, hogy a lakossági reáljövedelmek értéke folyamatosan csökkent, majd 2006-ig lassú emelkedésbe kezdett, 2007-től ismét csökkent. Ez a folyamatos értékvesztés bizonyos társadalmi csoportok számára irreverzibilis veszteségeket okozott, az elmúlt évtizedben Magyarországon jelentős elszegényedés zajlott le (Kolosi et al. 2004). Magyarországon jelenlévő szegénység méretére és mélységére a kutatók körében nincs egységes álláspont, de összességében mindenki egyetért azzal a kijelentéssel, mely szerint a jövedelmi szegénység által érintett össznépszerűség száma 2000-ben magasabb volt, mint 1993-ban (Havasi 2002; Tóth 2005).

Kutatásunk talán egyik legérdekesebb része az összegyűjtött adatoknak a területi elemzése volt. A területi dimenziók mentén mérhető egyenlőtlenségek kutatása a nemzetközi és a hazai szakirodalomban is markánsan jelen vannak (Faluvégi 2004; Rooney–Pillsbury 1993). Az elmúlt években egyre nagyobb nyilvánosságot nyert az a jelenség, miszerint az országban nyugat–kelet, valamint észak–dél irányú, társadalmi, gazdasági mutatókban mérhető fejlettségi lejtő tapasztalható. E lejtő alapvető jellemzői a regionális tagoltság, a Balassagyarmat–Békéscsaba városok (BB) fejlődési tengely (törésvonal) és az észak–dél fejlődési lejtő. A BB-tengelytől keletre többnyire

csak kedvezőtlen gazdasági háttérű és társadalmi helyzetű térségek találhatók. A társadalmi, gazdasági fejlettséget mérő mutatók szerint ezek a térségek jórészt a stagnáló vagy leszakadó kategóriába sorolhatók, elvértve, szigetként emelkedik ki közülük egy-két fejlődő vagy dinamikusan fejlődő térség. A BB-tengelytől nyugatra van az ország fejlődési motorja: a kedvező gazdasági körülmények mellett a társadalmi problémák is az országos átlag alatt maradnak.

Vizsgáljuk meg, hogy mindezek a színterek miképp jelennek a versenysport közvetlen utánpótlását biztosító Héraklész Tehetségmenedzselő Programban. Mielőtt azonban rátérnénk kutatási eredményeink közlésére, a tartalmi érthetőség kedvéért röviden bemutatjuk a magyar versenysport utánpótlás-nevelésének strukturális felépítését.

A magyar sport abszolút olimpia központúnak tekinthető, a társadalmi várakozás egy-egy nemzetközi verseny előtt jelentősnek mondhatóak, bár a legújabb kutatások azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedben ez a várakozás valamelyest csökkent (Földesiné et al. 2008). Ha megvizsgáljuk az olimpiai-nem olimpiai sportágak állami támogatását, a mérleg nyelve jelentős eltolódást mutat az olimpiai szakágak felé, az éves állami juttatások nagyobb hányadát ezek a szövetségek kapják. A társadalom felől érkező igény mindezekért az, hogy a sportolók jól – olykor erőn felül – teljesítsenek a versenyeken, nyerjenek. Nem meglepő, hogy közvetlen felnőtt olimpiai elit sportolókat támogató rendszer leképeződik az utánpótlás-nevelés területére is. Az 1963-ban megalakuló Központi Sportiskola (KSI) célja az volt, hogy a legtehetségesebb fiatalokat összegyűjtse és központilag készítse fel a felnőtt versenysportra. Bár a rendszerváltáskor a KSI elvesztette ezen központi szerepét, az addigi eredmények igazolták a rendszer helyességét. A 2001-ben elindult Héraklész Tehetségmenedzselő Program ezen alapokon indult újtára, elsődleges célja továbbra is az, hogy a megteremtse a leendő olimpiai résztvevők és győztesek bázisát. Ennek függvényben 20 olimpiai sportágban a 14–18 (Héraklész Bajnok Program – alsó szint) illetve 19–23 évesek (Héraklész Csillag Program – felső szint) részére olyan támogatási keretet biztosít, amely segítségével előbb az utánpótlás nemzetközi versenyeken majd természetes módon a felnőtt nemzetközi (kiemelten az olimpiai) versenyeken is eredményesen szerepelhetnek sportolóink. A sportágak hagyománya, jellege, eredményei alapján sportáganként 30–105 sportoló kerül be az alsó és felső szintekre. A bekerülés szinte egyetlen és legfontosabb feltétele az eredményesség. Ezeknek a fiataloknak edzőtáborokat, felszereléseket, külföldi versenyzési lehetőségeket biztosít a program, mindezek eredményeképpen az elmúlt 3 évben több mint 1000, 1–8. helyezést értek el a korosztályos Európa -, illetve Világbajnokságokon. A 2002-es évtől pontos adatokkal rendelkezünk a sportolók eredményeiről, edzőikről, egyesületi háttérükről, de nem tudjuk, milyen közegekből érkeznek, hogyan jellemezhető társadalmi környezetük. Ennek felderítésére indítottuk el kutatásunkat a tavalyi évben.

CÉLOK

A fiatalok társadalmi pozícióját szüleik helyzete határozza meg, így tehát az utánpótlás korú sportoló társadalmi esélyeinek a vizsgálatok a szülők vizsgálata megkerülhetetlen. Tanulmányunk alapvető célja, hogy az élsportolóvá válás egyik kiemelkedően fontos szakaszában megvizsgálja, hogy a bemutatott esélyekkel milyen

mértékkel bírnak a sportolók szülei, ennél fogva pontosan megismerje az utánpótlás-nevelési rendszerekbe bekerülő sportolók társadalmi környezetét.

Célunk továbbá, hogy megvizsgáljuk, a több mint harminc éve hasonló populáción lefolytatott kutatás eredményeképpen a tehetséges sportolók körében már feltárt társadalmi különbségek változtak-e és ha igen mennyiben, van-e különbség a mai és a 30 évvel ezelőtti kiválasztott utánpótlás korú sportoló gyerekek környezete között.

Összhangban a szakirodalmi áttekintéssel, az elemzési környezettel valamint a megfogalmazott célkitűzéssel a tanulmányban választ keresünk arra, hogy:

1. vajon hasonlóan a harminc évvel ezelőtti eredményekhez, az anyagilag és kulturálisan kedvezőbb helyzetben lévő fiataloknak több esélyük van arra, hogy élsportolóvá váljanak, mint a kedvezőtlenebb helyzetben lévő társaiknak;
2. ellentétben a harminc évvel ezelőtti eredményekkel, napjaink Egységes Utánpótlás-nevelési Rendszerében résztvevő sportágak között különbség van a bekerülő sportoló gyerekek társadalmi hátterében;
3. igaz az a feltételezésünk, miszerint a sportkarrier előrehaladtával az Egységes Utánpótlás-nevelési Rendszer közép- (Héraklész Bajnok Program) és felső szintjén (Héraklész Csillag Program) egyre jobb társadalmi helyzetű gyermekek sportolnak;
4. igaz az a feltételezésünk, miszerint a gazdasági tényezők tekintetében a fejlettebb területekről jellemzően több sportoló kerül be az utánpótlás-nevelési rendszerbe, mint a fejletlenebbekről, létezik a települési lejtő és az úgynevezett Balassagyarmat–Békéscsaba (BB) tengely, illetve
5. tekintenek-e a sportra úgy a sportolók, mint a jövőbeli lehetséges foglalkozásukra.

MÓDSZEREK

Az adatgyűjtési módszerek közül elsősorban a *survey*-módszert alkalmaztuk, de az átfogó következtetések levonásához elengedhetetlenek tűnt a dokumentumelemzés és a mélyinterjúk módszerek felhasználása is.

Vizsgálatunkba a 2008-as Héraklész, valamint az 1976-ban KSI-ben sportolók kerültek, vizsgálati populációnk tehát összetett volt. Munkánk talán egyik legérdekesebb és legösszetettebb része a több mint 30 évvel ezelőtti adatok ismételt feldolgozása, megfelelő interpretálása és a mai adatokkal történő összevetése volt, ezeket az adatokat Intézetünk jogelődje gyűjtötte össze. A Héraklész minta eredményeit az Intézetünk és a Szonda Ipsos által 2004-ben közösen elkészített, a magyarországi felnőtt lakosságra reprezentatív kutatás 1500 fős mintájával tudtuk összehasonlítani. A Héraklész Tehetségmenedzselő Program minden egyes támogatott sportolót nyilvántart, kézenfekvő volt, hogy a teljes populáció kerüljön be az analízisbe, így is minimalizálva a mintavétel során a legjobb jóindulattal sem mindig elkerülhető torzításokat, hibákat. Az adatbázisban 1201 Bajnok Programos és 301 Csillag Programos sportoló szerepelt, minden érintett részére eljuttattuk a kérdőívet (jellemzően sportági válogatott edzőtáborokban osztottuk ki azokat). A kérdőívek visszaküldési aránya a Bajnok Programban sportolók esetében 70,2%, a Csillagos sportolók esetében pedig 60,1%. Az 1976-os kérdőívből nyert adatokat a KSI-s gyerekekre vonatkozóan teljesnek te-

kinthetjük, hiszen akkor minden próbaéves hallgatónak kötelező volt kitölteni a kérdőívet. Ebben az évben 660 sportoló kezdte meg sportkarrierjét a KSI-ben, mi az irattárban összesen 551 kérdőívet találtunk meg (ez összességében 85 százalékos kitöltöttségi aránynak felel meg).

Strukturált mélyinterjút a sportágak vezetőivel illetve a program irányítóival készítettünk, így összesen 32 rögzített interjú állt rendelkezésünkre. Adatelemzésre és a statisztikai próbák lefuttatására az SPSS 14.0, a területi elemzéshez GeoMedia 6.0 térinformatikai szoftvercsomagot használtunk.

EREDMÉNYEK

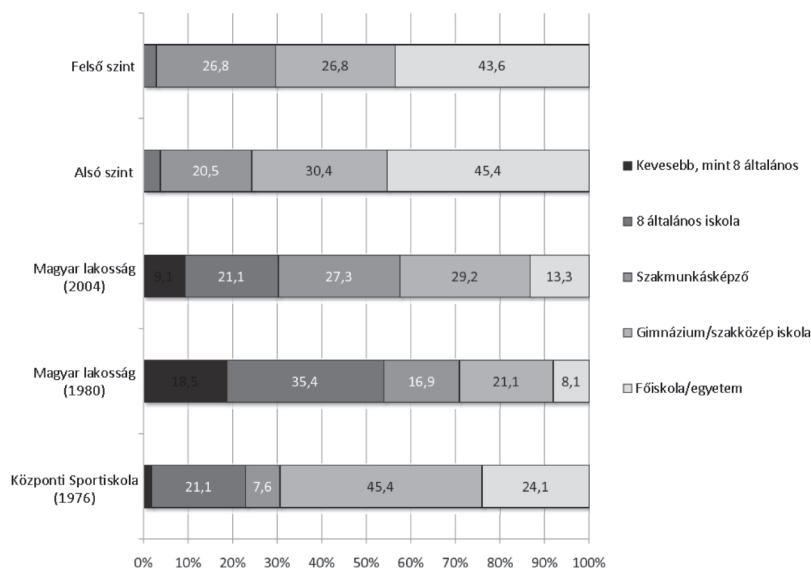
Szülők iskolai végzettsége

A sportoló fiataloknak szüleik iskolai végzettségének megválaszolásakor a felsorolt hat kategóriából kellett a legmagasabbat kiválasztaniuk. Az *1. ábra* a felnőtt lakosság iskolai végzettségének arányát mutatja be – almintánként és magyarországi reprezentatív adatok szerint. Az grafikon alsó felében a 30 évvel ezelőtti adatokat elkülönítve mutatjuk be. Úgy tűnik, hogy ma már minden sportoló szülője rendelkezik legalább alapfokú végzettséggel, egyik sportolói almintába sem került ilyen végzettséggel rendelkező szülő. Csak 8 általánost végző szülők száma a Héraklész Bajnokosok és Csillagosok között igen csekély. Valamely szakmát végzők – de érettségit nem adó – százalékos aránya 20-27% között van, az idősebb Héraklész Csillagosok között található a legfelsőbb érték. Az érettségizők aránya 26,8-30,4% közötti, a főiskolát, egyetemet végzettek aránya azonosnak tekinthető.

A 2004-es felnőtt lakosra reprezentatív kutatás eredményeképpen azt látható, hogy a felnőtt lakosságban a teljes iskolázatlansági arány (nincs meg a 8 általános végzettség) 10% alatt található, csak az általános iskolát fejezte be a lakosság 21,1%-a, szakmunkásképzőt végzett a lakosság több mint egynegyede (27,4%), érettségivel rendelkezik közel egyharmada, a főiskolát, egyetemet végzettek aránya 15% alatt található. Összehasonlítva a Héraklész és a 2004-es magyarországi adatokat láthatjuk, hogy a sportolók szülei jóval magasabb végzettséggel rendelkeznek, mint a magyar felnőtt lakosság ($\chi^2=62,369$; $df=8$; $p<0,001$). Nem volt ez másképp a hetvenes évek végén sem, hiszen míg akkor a KSH adatai szerint a felnőtt lakosság majdnem egyötöde nem rendelkezett 8 általános végzettséggel, a KSI-s sportolók szülei között 1% alatt volt az arány. Míg a 8 általánost és a szakmunkásképzőt végzettek aránya kevesebb, addig az érettségivel rendelkezők valamint a felsőfokú végzettségűek többszöröse volt az átlagnak.

A sportági vezetők, vezetőedzők naponta találkoznak a szülőkkel, összetartásokat szerveznek, szülői értekezleteket tartanak, sok sportágban az egyesületeknél mind a mai napig nyilvántartják a szülők iskolai végzettségét is. A megkérdezett vezetők, edzők egy-két sportágat kivéve jellemzően azt mondták, hogy a szülők iskolázottak, képzettek.

„A vívás tradíció azt eredményezik, hogy hozzánk a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők hozzák le a gyerekeket, a vívóklubok is ezekben a kerületekben működnek – gondolok itt a II., XII. kerületre.” (vívás sportvezető)

1. ábra A szülők iskolai végzettsége

„Persze, a vízilabdázó gyerekek között nagyon sok a diplomás szülők gyereke, én most nem tudom neked azt mondani, hogy ez most a tradíciók vagy mi miatt van. Az tény, és ez főleg a kezdő csoportoknál kollégáim mondják, hogy most úgymond „trendi” vízilabdázónak hozni a gyereket, bizonyos magasabb körökben ez megfigyelhető.” (vízilabda sportvezető)

„A kézilabda nem egy elitsport, úgye mindig jön az összehasonlítás a kosárasokkal, hogy bezzeg ők milyen magas presztízzsel rendelkeznek, csupa diplomás játszik a csapatokban. Nekem anno mindenféle játékos megfordult a kezeim között, most úgy látom, hogy a szülők nagy része azért valamilyen iskolával rendelkezik.” (kézilabda, sportvezető)

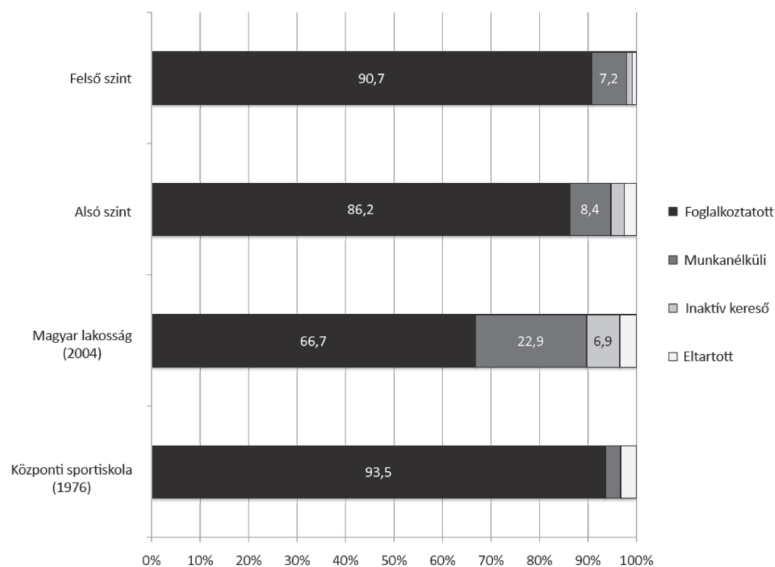
Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az utánpótlás-nevelés területén mért iskolázottsági mutatók nemcsak napjainkban, hanem 30 évvel ezelőtt is magasan jobbak voltak, mint az társadalmi átlag. Amennyiben tehát elfogadjuk, hogy az iskolázottság és a társadalmi pozíció szorosan összefügg, eredményeinkből kivilágljuk, hogy ebben az aspektusban a hazai sportutánpótlás-nevelés bázisát képező családok jellemzően jobb pozícióban helyezkednek el. A nemzetközi kutatások is azt mutatják, hogy a felső- és középosztályból származó gyerekek könnyebben kerülnek be jó nevű, magas oktatási színvonalú iskolákba, ahonnan egyenesebb út vezet a szintén jó nevű, kiváló diplomákat adó egyetemre, főiskolákra (Archer et al. 2003; McNamee–Miller 2004). A tehetséges sportoló gyerekek előtt nyitva állnak a jó iskolák, egyetemek kapui – és nemcsak azért, mert szüleik is adott egyetemre, főiskolára jártak, hanem azért is, mert

körükben igen magas a jól illetve kiválóan tanulók száma (Kovács–Velenczei 2009). Egyértelműnek tűnik a helyzet: azok a fiatalok, akik jobb társadalmi közegből érkeznek, jobb iskolákban tanulnak tovább, ezáltal kedvezőbb pozícióból vághatnak neki az életnek, kereshetnek munkát.

A szülők munkastátusza

A sportolói almintákban 82% felett van a foglalkoztatottak aránya, a Csillag Program esetében 10 szülőből 9-nek van folyamatosan munkája. 2004-ben a felnőtt magyar lakosság közel 70 százalékát a foglalkoztatottak közé sorolhattuk, 23 százalékuk inaktív kereső, a munkanélküliség ráta ebben az évben 7,0-7,5% körüli volt, csekély számú eltartott is nyilvántartásba került. Ezek a szám adatok azt mutatják, hogy a sportolók szülei között a foglalkoztatottsági mutató legalább 14 százalékkal magasabb, mint amit a magyar lakosság körében mértünk, a szülők munkastátusza sokkal kedvezőbb, mint az magyar lakosságé ($\chi^2=21,055$; $df=6$; $p<0,001$).

Az 1976-os KSI almintát jelen esetben nem tudtuk a kor hivatalos KSH statisztikáival összehasonlítani, mivel a politikai rendszer sajátossága miatt 30 évvel ezelőtti Magyarországon a munkanélkülieket nem tartották nyilván. A sportolói adatbázisból eredményei azt mutatják, hogy szinte minden szülő foglalkoztatva volt.

2. ábra A szülők munkastátusza

Csak néhány sportági vezető nyilatkozott úgy, pontosan tudja, hogy a versenyzője szüleinek van-e munkahelye, a legtöbben úgy vélik, a szülők rendszeresen dolgoznak.

„Ez kényes téma, igazából mi a kerettedzésen soha nem kérdezzük rá, hogy van-e munkája anyukádnak vagy apukádnak vagy nincs. Az biztos, hogy szegénységben egyik gyerekünk sem él.” (vízilabda, edző)

„Nem tudom megmondani hány százalékos a munkanélküliség az öttusázók között, gyanítom, hogy nulla, maximum valahol az anyuka nem dolgozik, de neki nem is biztos, hogy kell.” (öttusa, vezetőedző)

A munkastátusz és a család társadalmi pozíciója közötti összefüggést nem kell különösebben megmagyaráznunk. Adatainkból és elemzésünkéből látszik, hogy a tehetséges gyerekek szüleinek a munkához való kapcsolata abszolút pozitívként értékelhető, a gazdaságilag aktív rétegbe sorolhatóak, megerősítve azt a feltételezésünket, hogy a társadalmi státuszpiramisban elfoglalt helyük jó.

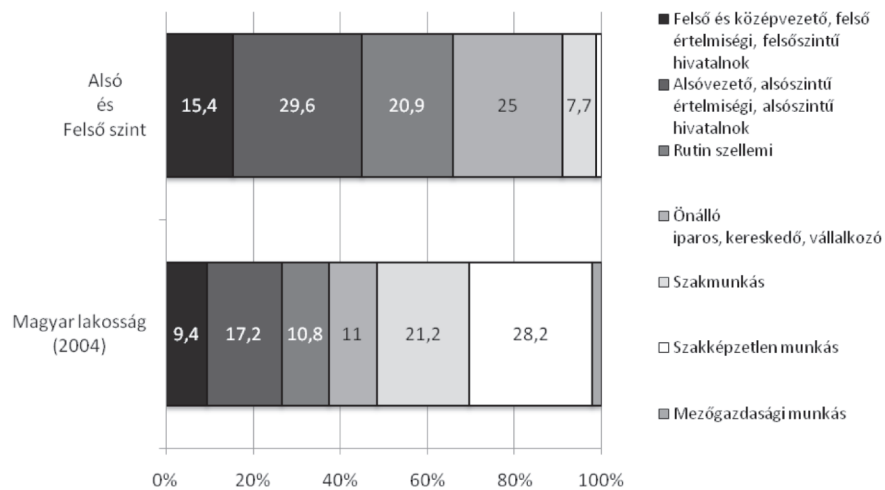
A szülők foglalkozási státusza, jövedelme és vagyoni helyzete

A kérdőívben a Héraklész Programos sportolók szüleinek foglalkozási státuszát is felmértük. Kijelenthetjük, hogy a leíró adatok alapján az egész társadalomra kivetített adatok a sportszférában megjelenő szülők körében is tetten érhetőek. Össztársadalmi szinten folyamatosan csökken a mezőgazdasági, illetve a szakképzetlen munkások száma. A legfelső három kategóriába soroltak százalékos megoszlása 25,9-ről 37,4-re emelkedett és 25 éve még szinte teljesen hiányzó vállalkozói réteg az elmúlt egy évtizedben majdnem kétszeresére nőtt.

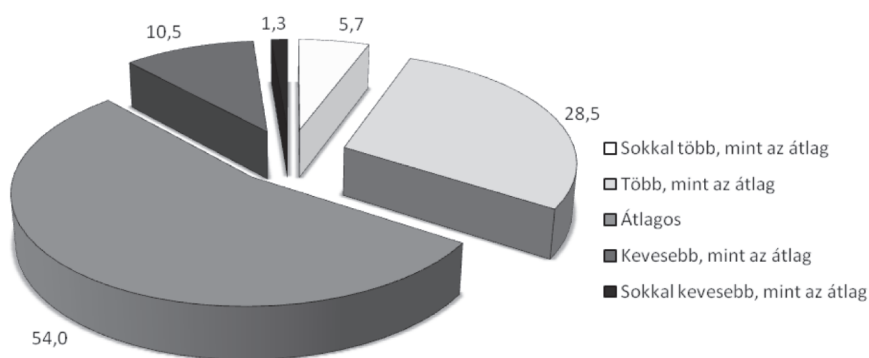
A sportolói adatok elemzésekor világosan kitűnik, hogy a Héraklészes szülők a lakossági adatokhoz képest majdnem kétszer annyian végeznek legalább rutin szellemi munkát (Héraklész: 65,9% – magyar lakosság: 37,4%), köreikben jóval magasabb a vállalkozói réteg aránya és csak alig vagy nem is fordul elő szakképzetlen illetve mezőgazdasági munkás. A statisztikai vizsgálat eredményeképp megállapíthatjuk, hogy ez a különbség nem a véletlennek köszönhető ($\chi^2=47,977$; $df=6$; $p<0,001$).

A szülők keresetére vonatkozó kérdések a kérdőívekben átalakultak, míg 30 évvel ezelőtt a szülők forintra pontosan beírták havi keresetüket, addig a Héraklész kérdőívben a gyerekek véleményüknek adtak hangot, éppen ezért az előbbiekhöz hasonló átfogó diagramot nem áll módomban készíteni. A Héraklészes sportolók nagy többsége úgy véli, hogy szülei átlagos, vagy annál jobb keresettel rendelkeznek, szinte alig van olyan gyerek, aki szerint szülei az átlagosnál jóval kevesebbet keresnének.

Az edzők, sportvezetők jellemzően úgy vélik, hogy napjainkban azok a szülők, akiknek gyermeke valamely tehetség gondozó programban vesz részt, jómódúak, a közép- vagy a felsőosztály képviselői, legalább átlagos, de inkább annál jobb keresettel rendelkeznek.

3. ábra A szülők foglalkozási státusza

4. ábra A programokban részt vevők véleménye szüleik keresetéről

„Az utóbbi években a tenisz egyre népszerűbb lett, a kisebbek között néha megjelennek a kevésbé jómódú szülők gyermekei, de egy bizonyos szint után – hacsak a gyerek nem kiemelkedően tehetséges és támogatja valamely klub a további sportolást – ők lemorzsolódnak, nem tudja az apuka vagy anyuka kifizetni a tagdíjat vagy a külföldi versenyen való részvételt. Nagyon komoly befektetés egy teniszező és hát ugye ott van, hogy nem lesz belőle top sportoló.” (tenisz, vezetőedző)

„Judóban van ilyen is meg olyan is, nem lehet kijelenteni, hogy csak a jómódú szülők hozzák le ide a gyermeküket, sőt, a nyári tanfolyamokon van, hogy csak mi adunk neki rendes kaját. Persze a nagyon gazdagok is megtalálhatóak.” (judo, vezetőedző)

Látható tehát, hogy az edzők tapasztalatai összecsengenek a kvantitatív adatokkal, hiszen a szülők nagy része vezetőbeosztású, jelentősen felülreprezentáltak a magyarországi átlaghoz képest. A vezető beosztás magasabb keresettel is jár, így ezek a családok nagyobb sportfogyasztók, amely leképeződik a gyerekek sporthoz való kapcsolatában is.

A sportágak összevetésében is megvizsgáltuk, hogy van-e különbség a szülők iskolai végzettsége, munkastátusza, foglalkozása között. Mindezek eredményeképpen 24 értékelhető táblát és a hozzájuk tartozó ± 2 valamint szignifikancia értékeket kaptam, legfontosabb eredmények a következőképpen foglalhatóak össze:

1. A sportágak között különbség mutatkozott mind az édesapa, mind az édesanya iskolai végzettségét tekintve, a legalacsonyabb végzettséggel az ökölvívók (30,1% a családfő legfeljebb 8 általánost végzett, az édesanyák 7,9% még ezt sem fejezte be) és a birkózók (40,5 százalékuk édesapja legmagasabb végzettsége a szakmunkás-képző) szülei rendelkeznek, a vívók, vízilabdázók és úszók szüleinek 2/3-a főiskolát vagy egyetemet végzett ($\chi^2=463,19$; $df=85$; $p<0,001$).
2. A legmagasabb szülői munkanélküliség szintén az ökölvívók és a birkózók között volt tapasztalható (édesapa esetében 12,3% illetve 8,1%), más sportágban az édesapa rendszeresen dolgozik ($\chi^2=139,05$; $df=68$; $p<0,001$).
3. A vívók szülei között (édesapa 59,2%, édesanya 25,9%) kiemelkedően magas a felsővezetők és az értelmiségiek aránya, de hasonló számadatokat kaptam a vízilabdázók között is. Kiemelkedően magas a vállalkozók aránya a jégkorongozók esetében (41%), a kézilabdázók (28,6%), birkózók (32,4%), ökölvívók (31%) esetében a szakmunkások aránya nagyobb, mint a magyar lakossági átlag ($\chi^2=505,77$; $df=170$; $p<0,001$).
4. A gyerekek véleménye szerint (a tenisz, a jégkorong és az úszást leszámítva minden más sportágban) a szülők átlagos keresettel rendelkeznek, a fenti sportágakban az átlagnál többet kereső szülők aránya 55% felett van ($\chi^2=379,38$; $df=68$; $p<0,001$).
5. Csak az ökölvívás és a birkózás esetében nyilatkozott a sportolók legalább 8 százaléka úgy, hogy a szülők fizetéséből egyáltalán nem jönnek ki, vízilabda esetében a jól élők aránya 50% felett van ($\chi^2=341,33$; $df=51$; $p<0,001$).

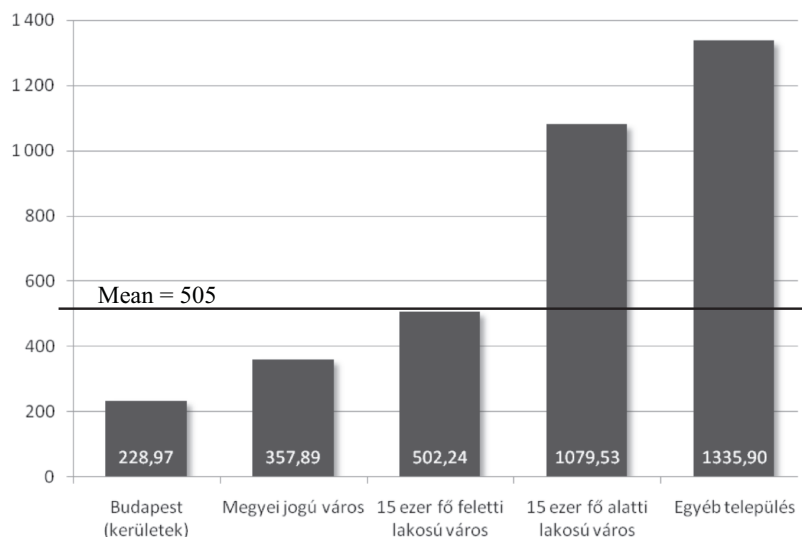
Mindezek az eredmények összecsengenek a nemzetközi tanulmányokban publikáltakkal, miszerint az a társadalmi tévhit, mely szerint a sport egy nyitott és „demokratikus” környezet nem fedi a valóságot (Coackey 1997). Ahogy Bourdieu megjegyzi, a különféle sportok üzésének valószínűsége sportonként eltérő mértékben, de főként a gazdasági és másodlagosan a kulturális tőkétől és a szabadidőtől függ (Bourdieu 1996). Az utánpótlás területére vetítve ez azért lényeges, mert döntően a szülők határozzák meg, hogy gyerekük mely sportág felé fordul, melyekkel ismerkedik meg és űzi majd később akár versenyszerűen is. A kutatások eredményei rámutattak arra, hogy az élversenyzők körében a közép- illetve a felsőbb társadalmi osztályból származók aránya nagyobb, mint az alsóbb osztályokból érkezőké (Coackey 1997; Eitzen–Sage 1997), jelen tanulmányunkban ezt mi a sport egy másik szegmensében, az utánpótlás korúak körében is bebizonyítottuk.

Települési lejtő, mint egyenlőtlenségi dimenzió (települési és kistérségi szintér)

Ahhoz, hogy egy adott típusú településen lakó Héraléksz sportolói létszám és a település típusa közötti összefüggésre rá tudjunk világítani, tudni kell, hogy a magyarországi településeket a közigazgatási szabályozás 5 fő csoportba sorolja:

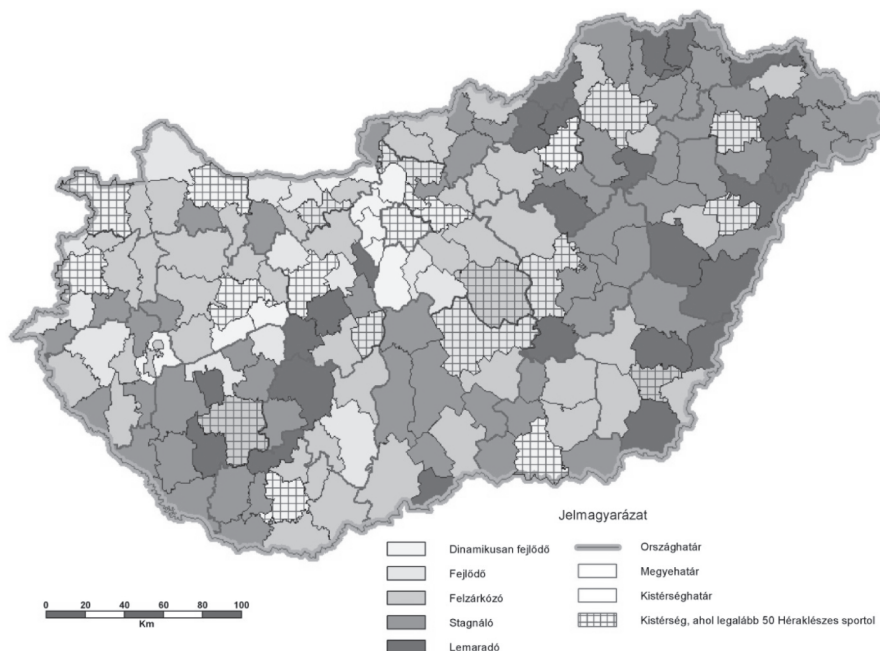
1. léteznek azon a települések, amelyek nem nyertek városi rangot, ezek jellemzően a községek,
2. vannak azok a települések, amelyek városok, de az állandó lakosainak a száma 15 ezer fő alatt van,
3. a következő kategóriába a 15 ezer fő feletti lakossal bíró városok találhatóak, de ezek még nem megyei központok,
4. ebbe a csoportba a megyei jogú városok tartoznak, ezek fejlett közigazgatási központok, nem ritkán a lakosok száma meghaladja az 50 ezret is, végül
5. Budapest önálló besorolási egységet képez.

A korrelációs vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy szoros összefüggés a város besorolása – végső soron fejlettsége – és a településen élő sportolók száma között ($r=0,514$; $p<0,001$). Meg kell jegyeznünk, hogy a fővárost túlreprezentáltsága (összesen 399 fő, tehát a teljes Héraléksz-minta majdnem 40 százaléka itt lakik) és egyedi jellege miatt az eredmények jelentősen torzításának elkerülése miatt ki kellett vennünk az analízisből. Az 5. ábrán azt mutatjuk be, hogy átlagosan az adott besorolású településen egy támogatott sportolóra mennyi hasonló életkorú jut. Az országos átlag valamivel 500 fő felett van, tehát minden 500. 14–18 éves gyerek valamiképpen részesül a programból. Úgy tűnik, hogy egy fővárosban élő fiatal nagyobb eséllyel rendelkezik tekintetben, hogy támogatott legyen, szemben egy kisvárosban, vagy éppen egy falun élő társánál.

5. ábra Átlagosan egy Héraléksz sportolóra jutó 14–18 éves fiatalok száma az adott településtípuson

Az Európai Uniós gyakorlatnak megfelelően a magyarországi kistérségeket – gazdasági fejlettségük szerint – 5 fokú skálán rangsorolják. Megvizsgáltam, hogy van-e összefüggés a fejlettségi mutató és a Héraklész sportolók száma között. Az eredmény azt mutatja, hogy a két változó kapcsolata erős ($r=0,523$; $p<0,001$), jellemzően a dinamikusan fejlődő területekről kerül be több tehetséges sportoló a rendszerbe.

1. térkép Összefüggés a kistérségek fejlődési potenciálja és a Héraklész sportolók száma között

Ahogy már a bevezetőben rámutattam, a legújabb kutatások az egyes területek gazdasági potenciálját megvizsgálva egy új törésvonalra mutatnak rá, ez pedig az úgynevezett Balassagyarmat–Békéscsaba tengely. Míg a BB-tengelytől keletre található 45 kistérség közül 18-ban lakik támogatott sportoló, addig ez az arány a nyugatra lévő kistérségek esetében 129/94. A 2x2 táblás elemzés eredménye szerint a Héraklész sportolók jellemzően a tengelytől nyugatra található kistérségekben laknak ($\chi^2=15,714$; $df=1$; $p<0,001$).

„Az, hogy ki megy le judózni, egy dolog baromira befolyásolja: hol indították meg a tanfolyamot..... Itt aztán társadalmi mobilitásról meg törekvésről meg mindenről lehet beszélni, de a sportolás helyétől való távolság alapvető módon befolyásolja, hogy ki jelentkezik valamire, és ugye ha már valamit elkezdett, valószínűleg ott is tudják tartani.” (judo vezetőedző)

„Ugye nálunk olyan sok egyesület nincs, így alapvetően meghatározó, hogy ki lakik az egyesülethez közel és ki olyan helyen, ahol a közelben nincs öttusa szakosztály. Nem igazán jellemző, hogy valaki naponta több tíz kilométert utazzon csak azért, hogy eddzen valahol.” (öttusa vezetőedző)

„Egyre több jégpálya épül, egyre szélesebb a területi bázis, de még vannak fehér foltok. Egy szerencsétlen gyerek, akinek a közelében nincs pálya, bármennyire is szeretne, csak télen, a befagyott halastavon tud hokizni, de a minőségi képzést itt értelemszerűen nem kaphatja meg. Jégpálya meg ott épül, ahol meg is tudják fizetni.” (jégkorong vezetőedző)

Sportkarrier vagy tanulás?

A sportolók a kérdőívben választ adtak arra is, hogy számukra mennyire fontosak a sportsikerek valamint a tanulás, és esetleg később a sporttól távol eső sikeres civil élet. Az értékelő skálák alkalmasak arra, hogy mélyebb kapcsolatokra mutassunk rá, itt faktoranalízissel igyekeztünk ezeket a belső összefüggéseket feltárni. Az analízis 5 értékelhető faktort különített el, ezeket, valamint az egyes faktorsúlyokat mutatja az 1. táblázat.

Az első faktor a „Versenykarrier”, ide kifejezetten a sikeres versenysporttal kapcsolatos várankozások tartoznak. A legmagasabb faktorsúllyal a „Sok pénzt keresni” és a „Híres sportolónak lenni” szerepel ebben a csoportban.

Második faktorba többek között a „Felkészült edző” a „Támogató egyesület” tartoznak, ezek entitását „Sportfelkészülési háttérként” definiáltam és a sportoló körüli környezet fontosságát hangsúlyozza.

A „Civil környezeti támogatásként” definiált harmadik faktorba a támogató iskola, a baráti közösség illetve a család erkölcsi támogatása tartozik.

Az analízis eredményeképp teljesen külön faktorként kezelhetjük (negyedik faktor) a „Civil karriert”, a sportolók azon várankozást, hogy jó anyagi háttérrel rendelkezzenek és minél jobb képesítéssel, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezzenek.

A „Belső motivációt” – úgymint „Tehetség”, „Szorgalom” szintén külön faktorként tudom elkülöníteni és további számításokhoz felhasználni.

Az összes magyarázott variancia a teljes minta több mint felét magyarázza (54,6%), így elfogadhatjuk az adatredukció során keletkező csoportokat. A KMO index=0,822, ez is tovább igazolja számításom helyességét.

A faktorscore-ok alkalmasak arra, hogy a Bajnok és a Csillag Programban résztvevő sportolók közötti különbségekre is felfigyeljünk. Mind az öt faktor esetében kétmintás t-próbával igyekeztem választ kapni a kérdésre: fellelhető az egységes utánpótlás-nevelési rendszeren belül valamilyen egyenlőtlenség, és ha igen, melyek ezek?

A statisztikai vizsgálat két esetben mutatott ki a csoportok különbséget. Ezek szerint a Csillagos – tehát az idősebb – sportolók számára sokkal fontosabb a sikeres versenykarrier, szeretnének híres sportolók lenni, minél több versenyt megnyerni és természetesen ezáltal minél több pénzt keresni ($t=2,038$; $p<0,05$). Úgy vélik, sikereikhez környezetük jelentős mértékben hozzájárul, fiatalabb társaiknál fontosabbnak vé-

lik a civil környezeti támogatást ($t=2,038$; $p<0,05$). Mindkét csoport fontosnak tartja a megfelelő sportfelkészülési háttérrel, szeretnének jó iskolába járni, sokat keresni és úgy vélik, a sikerekhez elengedhetetlen a tehetség, a szorgalom.

1. táblázat A faktoranalízis eredménye

		1. factor	2. factor	3. factor	4. factor	5. factor
Versenykarrier	Sok pénzt keresni	0,712	-0,100	0,014	0,350	0,083
	Híres sportolónak lenni	0,698	0,186	0,005	0,078	0,066
	Sokat utazni, külföldre eljutni	0,675	0,055	0,094	0,102	0,016
	Minél több versenyt megnyerni	0,604	0,372	-0,126	-0,106	0,087
	Minél több rekordot megdönteni	0,559	0,170	0,118	-0,067	-0,037
	Jól kinézni	0,529	-0,110	0,347	0,032	-0,035
Sport- Felkészülési háttér	Felkészült edző	0,088	0,649	0,115	-0,272	0,174
	Támogató egyesület	0,038	0,649	0,329	-0,039	0,101
	Jó edzőpartner	0,146	0,617	0,050	0,275	0,023
	Jó sportszerek	0,084	0,538	0,170	0,424	-0,071
	Mentális felkészülés	0,119	0,399	0,309	-0,013	0,166
Civil környezeti támogatás	Család erkölcsi támogatása	0,022	0,173	0,686	0,067	0,062
	Barátok támogatása	0,090	0,080	0,663	0,099	0,193
	Támogató iskola	0,045	0,406	0,629	0,135	-0,036
	Orvosi háttér	0,087	0,421	0,508	0,239	-0,052
Civil karrier	Jó anyagi háttér	0,120	0,069	0,314	0,650	-0,076
	Anyagi elismerés	0,401	0,102	0,202	0,636	0,057
	Jól tanulni, főiskolát, egyetemet végezni	0,240	0,081	0,297	-0,473	-0,021
Belső motiváció	Szorgalom	0,117	0,238	0,111	0,028	0,742
	Kitartás	0,141	0,260	0,060	-0,108	0,695
	Tehetség	0,198	0,290	-0,009	-0,044	-0,598
Magyarázott variancia (%)		16,003	11,537	10,949	8,463	7,653

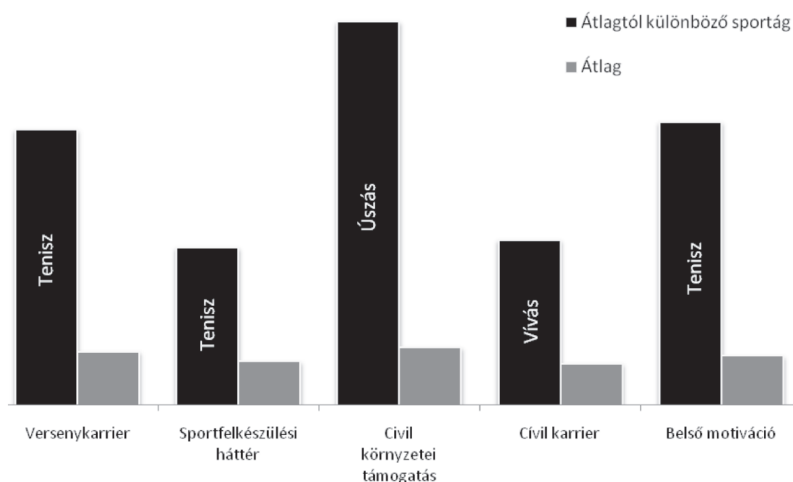
Kézenfekvő, hogy az egyes sportágak köré tartozók esetében is megvizsgáljuk, vajon a sportolók miképp sorolhatók be az egyes faktorokba. Ennek megvizsgálására varianciaanalízist alkalmaztunk, az egyes csoportok elkülönítésére a post-hoc tesztek közül a Tukey-t választottuk.

Ennek eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy:

1. a versenykarrier faktor esetében a teniszezők és a birkózók értékei jelentősen eltérnek a többi sportágétól, számukra kiemelten fontos hogy sok versenyt megnyerjenek, sok pénzt keressenek, sokat utazzanak külföldi versenyekre ($F=13,811$; $df=17$; $p<0,001$);
2. a teniszezők azok, akik nagyra értékelik a felkészülésükhöz biztosított háttérrel, fontosnak tartják a jó edzőpartnereket, a kiváló edzőket ($F=5,896$; $df=17$; $p<0,001$);
3. az úszók tudják, hogy környezetüknek (családnak, barátoknak) nagyon sokat köszönhetnek, véleményük szerint a támogató iskola is szerepet játszik karrierjük alakulásában ($F=16,473$; $df=17$; $p<0,001$),
4. a kimagasló társadalmi közegekből érkező vívók számára a tanulás, a jó anyagi háttér igen fontos ($F=5,804$; $df=17$; $p<0,001$),

5. összefüggésben az 1. ponttal, a teniszezők a tehetséget, a szorgalmat, a kitartást tartják a sikerek fő zálogaként ($F=10.895$; $df=17$; $p<0.001$).

A fenti elkülönülést jól mutatja a 6. ábra.

6. ábra Az egyes faktorok esetében azonosított sportági eltérések

A sportolók várakozással tekintenek a jövő felé, fontosnak vélik a sikeres sportkarriert, ugyanakkor jelentős részük a nem sporthoz köthető civil életre is készül. Tekintettel arra, hogy a jövő olimpikonjai közülük kerülhetnek ki, mindenképpen érdemesnek véltük felmérni, hogy a sport, mint hivatás jelenik-e meg az életükbe, miképpen vélekednek a sport által nyújtott anyagiokról. A 2. táblázatban található eredmények alapján láthatjuk, hogy a fiatal sportolók nagy százaléka hivatásos sportoló szeretne lenni, nincs különbség a két csoport között, de a fiatalok szerint ennek az esélye nagyobb. Az, hogy anyagiak terén elegendőt nyújt-e számukra a versenysport, már nem egyértelmű, sőt, a 18–23 évesek közel kétharmada úgy véli, nem alapozhatja erre életét.

2. táblázat A sport, mint professzió megjelenése a fiatal sportolók között

	Szeretnél élsportoló lenni?		Látod ennek esélyét?		Anyagiak terén nyújt elegendőt a sport?	
	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem
Alsó szint	90,3	9,7	87,4	12,6	47,6	52,4
Felső szint	88,4	11,6	76,1	23,9	38,1	61,9
	$\chi^2 = 0,579$; $df=1$; $p=NS$		$\chi^2 = 13,88$; $df=1$; $p<0,001$		$\chi^2 = 5,417$; $df=1$; $p<0,05$	

A Héraklész sportolók esetében arra is rákérdeztünk, hogy van-e valamilyen állandó, a sportból származó bevételük, valamint kik finanszírozzák sportolásukat. A sportolók közel egyharmadának már van a sportból származó rendszeres bevétele. A két csoport között jelentős különbséget diagnosztizálhattunk, hiszen a Csillagosok esetében majdnem kétharmada rendszeresen jut a sportból bevételhez – szemben a Bajnokosok 20 százalékaival ($\chi^2=195,013$; $df = 1$; $p<0,001$).

Összességében miként látják a sportolók, kik finanszírozzák sportolásukat? A válaszadóknak 100 egységet kellett szétosztani, a diagram az egyes programokban résztvevők válaszainak a középértékeit mutatja. Látható, hogy a legmagasabb értékeket a szülők kapták, ők 66, illetve 53 egységgel támogatják a havi, sporttal kapcsolatos kiadásokat. Második helyen a sportegyesület áll a maga 27, illetve 29 egységével. A Csillagosok úgy vélik, saját maguk jellemzően többet szánnak sportolásukra, mint Bajnokos társaik illetve náluk – ha nem is magas százalékban – de megjelennek már a szponzorok is (egyéb kategóriában megemlítve). Csillaggal megjelölt esetekben a két program közötti különbség statisztikailag értékelhető (szüleim esetében: $t=5,380$; $df=1021$; $p<0,001$; saját magam esetében: $t=5,823$; $df=1021$; $p<0,001$; egyéb esetében: $t=3,432$; $df=1021$; $p<0,001$).

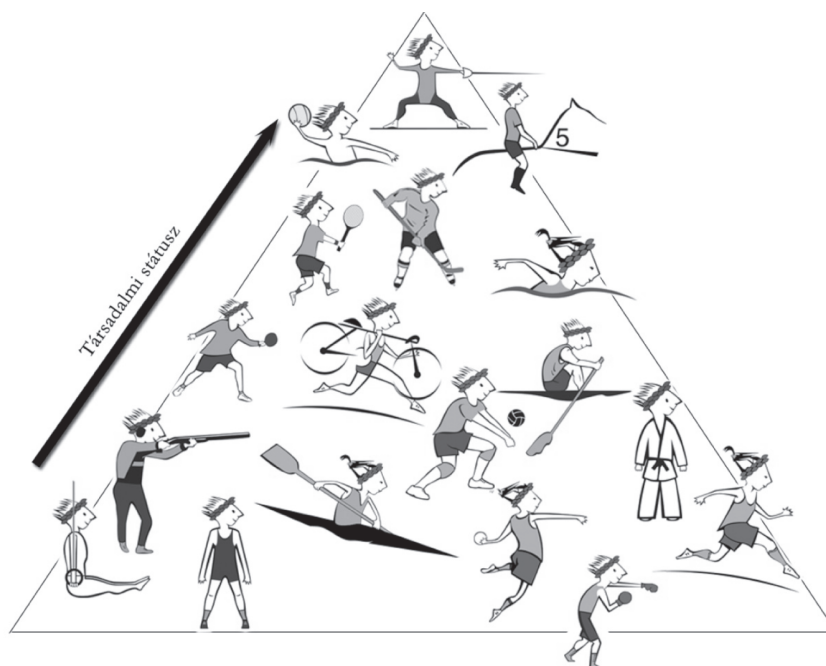
A fiatal tehetségek társadalmi háttérének feltárása mellett kutatásunk másik fő csápvonala a sport, mint lehetséges életszervező tényező azonosítása volt. Ezek a tehetségek gyakran napi 4-5 órát edzenek, kiváló eredményeket érnek el korosztályos világversenyeken. Adódik a kérdés: ha ennyi energiát befektetnek, miképpen vélekednek, megtérül majd. Gondolnak arra, hogy a sportból fognak majd megélni? A releváns szakirodalomban talált kutatások megcáfolták azt a tévhitet, miszerint a versenysport a karrier, a pénzszerzés egyik legkedvezőbb formája (Eitzen–Sagen 1997). Ez az eredmény visszaköszön a magyarországi tehetségmenedzselési programokban résztvevők között is, jellemzően a felnőttkor küszöbére érő sportoló nem gondolja azt, hogy majd a sportból származó bevételekből fog megélni, tartja el családját.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az élversenyzők társadalmi helyzetének vizsgálata komoly hagyományokkal rendelkezik (Földesiné et al. 2008; Gruneau 1999; Hazbrook 1986; Scheerder et al. 2005). Magyarországon a kutatók arra is választ kerestek, hogy milyen társadalmi közegből érkeznek a legszűkebb elitbe, az olimpiai keretbe bekerülő versenyzők (Földesiné 1984, 1999, 2000). Az eredményekből arra következtettünk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek nemcsak hogy leképeződnek ebben a szférában, hanem sok esetben az előzetesen feltételezetteknél nagyobb aránytalanságok figyelhetők meg. A kutatás során megfogalmazott kérdéseinkre a következőképpen válaszolhatunk:

1. A tehetséges fiatalok a magasabb társadalmi státusszal rendelkező közegből érkeznek, szüleik iskolai végzettsége, munka és foglalkozás státusza, jövedelme és vagyoni helyzete jobb, mint a magyar átlaglakosságé, így kijelenthetjük, hogy az államilag finanszírozott sport utánpótlás-nevelési rendszerbe az anyagilag és kulturálisan kedvezőbb helyzetben lévő fiataloknak több esélyük van bekerülni a kedvezőtlenebb helyzetben lévő társaiknál.

2. Jelentős különbség mutatkozott a sportágak között a bekerülő gyermek társadalmi közegének tekintetében. A legjobb közegből egyértelműen a vívók, a vízilabdázók az öttusázók valamint a jégkorongozók érkeznek, ők kifejezetten a tőkés, menedzserek, magas presztízsű értelmiségiek gyermekei. Hasonlóan kiváló környezetből érkeznek a teniszezők, az úszók de még sok esetben a triatlonozók is. Jellemzően értelmiségi szülők gyermekei az asztaliteniszezők, az evezősök és a röplabdások. A kisvállalkozói illetve szolgáltatói osztályhoz tartoznak a sportlövők, a kajakozók, kézilabdázók, judósok valamint az atléták szülei, a szakmunkások (illetve néha a szakképzetlenek) közegéből kerülnek ki a birkózók illetve az ökölvívók. A kvantitatív adatok mellett az edzők, sportszakemberek tapasztatai is megerősítették a sportágak szülői háttérének polarizáltságát. A vívó, jégkorongozó, öttusázó edzők, sportvezetők szerint ezen sportágakat űző fiatalok szülei a sokszor igen magas havi hozzájárulási költségeket (tagdíj, edzőtábori díj, utazási költségek, nevezési díjak stb.) könnyedén befizetik, szemben a küzdősportokkal, ahol a szülők a minimális egyesületi tagdíjjal is késnek, elmaradnak. Ilyen mértékű különbségek a 30 évvel ezelőtti KSI vizsgálatban nem voltak tapasztalhatóak, a sportági olló etekintetben tehát sokkal jobban kinyílt. Az edzők elmondása szerint szoros összefüggés figyelhető meg az egyes sportágak felszerelésigénye és a család társadalmi pozíciója között is: a drága vívó, lovagló, jégkorongozó felszereléseket csak a valóban jómódú szülők képesek megvenni, szemben a pl. a birkózókkal, akik minimális eszközbefektetéssel és képesek edzeni, versenyezni. Az egyes sportága társadalmi státuszpiramisát mutatja a 7. ábra.

7. ábra Társadalmi státuszpiramis a Héraklész programban résztvevő sportágak tekintetében

3. Úgy tűnik, hogy a társadalmi háttér, mint szelekció nem a tehetséges 14 évesek között válogat, hanem hamarabb. A sportoló karrier előrehaladtával a kevésbé jó társadalmi közegből érkező gyerekek (egyáltalán ha az adott sportágban van ilyen...) nem esnek ki a programból. Ez egyrészt örömteli, mert a program ekkor már nem veszítjük el szem előtt a tehetségeket, viszont aggodalomra is okot ad: a szelekció hamarabb, már akár a sportágválasztásnál lezajlik, ez a szintér pedig jelenleg kívül esik a látókörünkől.
4. Ahogy létezik a gazdasági fejlődés és potenciál tekintetében a tengely Magyarországon, úgy a sportban is meghúzható ez a törésvonal. A sport tekintetében a legszerencsésebbnek a nyugat-magyarországi nagyvárosokban (illetve Budapesten) élő fiatalok tekinthetők.
5. Az idősebb, 19–23 éves sportolók – a fiatalabb, 14–18 évesekhez képest – kevésbé gondolják úgy, hogy hivatásos sportolók lesznek, az idősebbek szerint a versenysport nem nyújt számukra anyagilag elegendőt. A sportolók céljai között megtalálható a minél jobb versenyeredmények elérése, majdnem 60%-uk olimpiai aranyérmet szeretne nyerni, de a tanulást, a későbbi, sporttól távol eső civil karriert is egyre fontosabbnak tartják.

A sportutánpótlás-nevelésben megnyilvánuló társadalmi esélyek vizsgálata eddig elkerülte a kutatók figyelmét, munkánkkal ezen a hiányon igyekeztünk enyhíteni. Szerencsés helyzetben voltunk, hiszen a legtehetségesebbnek vélt sportolók társadalmi közegét össze tudtuk hasonlítani nemcsak a jelenkori magyar társadalmi átlagmutatókkal, hanem a rendszerváltás előtt megmutatkozott trendekkel, helyzetképpel is. Ezzel a retrospektív visszatekintéssel arra is választ kaptunk, hogy a rendszerváltást megelőzően illetve azt követően a sport, mint társadalmi alrendszer (és annak egyik szegmense) mennyire volt nyitott, mekkora esélye volt illetve van egy hátrányosabb helyzetben lévő gyermeknek arra, hogy bekerüljön sportágának elitjébe.

Úgy véljük, kiemelten fontos tanulsága munkánknak az a bebizonyított tény, miszerint Magyarországon sem képes a sport arra, hogy enyhítse az induló társadalmi hátrányokat, sőt! A szűk társadalmi környezetnek az utánpótlás elithez tartozók körében meghatározó szerepe van. Ellentétes irányú mozgás figyelhető meg: a rendszeresen sportoló gyerekek számának csökkenése mellett, szinte valamennyi sportágba a jó anyagi és életkörülményekkel rendelkező családokból érkeznek a gyermekek, a hátrányos helyzetben lévők egyre jobban kiszorulnak, vagy már ki is szorultak. Vannak bizonyos sportágak (ezeket összefoglalóan küzdő-munkás sportágaknak nevezhetjük), ahová a társadalmilag kevésbé jó helyzetből érkeznek a gyermekek, itt egy fordított „kiszorulás” érhető tetten, egyfajta sportágválasztási spirál alakult ki: a küzdő-munkás sportágakat szinte csak a társadalom alsóbb-közép osztályaiból érkezők űzik, a jobb körülmények között élők egyre inkább elkerülik ezeket. Eredményeink értelmezésénél azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a sportolók szülei Budapest és a megyei jogú városok tekintetében felülreprezentáltak, nagy százalékuk itt él, dolgozik. A tehetségmenedzselési programok indításakor alapvető célként fogalmazódott meg, hogy országos lefedettséggel rendelkezzen, a tehetségek bármely területről felfedezhetőek legyenek, ennek ellenére (valószínűleg a szervezett versenysport területi elhelyezkedését követve) súlyponti területek bontakoztak ki. Tanulmányunk célja az volt, hogy a magyar lakosságra vetítve mutassuk meg a sportoló gyerek társadalmi hát-

terét, amennyiben ezeken a súlypontokon élő szülők vetületében elemeznénk eredményeinket, valószínű, hogy árnyaltabb képet kapnánk.

Bebizonyosodott az is, hogy a sportkarrier előrehaladtával ezek az egyenlőtlenségek nem fokozódnak tovább, a társadalmi háttér tekintetében a Bajnok illetve Csillag-programban résztvevő sportolók között nem találtunk értelmezhető különbséget, a szelekciós tényező ekkor már nem a családi háttér. Az szakemberekkel készített interjúk szerint a legnagyobb lemorzsolódást az iskolaváltások (alsó-felső tagozat, középiskola-felsőoktatási intézmény) alkalmával tapasztalható, ha ezeken a buktatókon sikerül átmenteni a tehetségeket, akkor jó esély van arra, hogy a felnőtt versenysport következő generációját alkossák.

A szülőknek gyermekeik sportolásának finanszírozása jelentős havi kiadásokkal jár (edzés illetve versenyköltségek), az utánpótlás korú sportot jellemzően ők tartják életben. Bizonyos sportágak igyekeznek enyhíteni ezeket a kiadásokat (felszerelés vásárlás támogatásával, kölcsönzési lehetőségek bevezetésével), de átfogó koncepció nem létezik, ad-hoc megoldásokkal találkozhatunk.

A fiatal felnőtt sportolók között egyre inkább megjelennek a sporthoz kapcsolódó bevételek, az egyes sportágak között etekintetben jelentős eltérések mutatkoztak. A fiatal felnőttek egyik legfontosabb döntése a jövőre való felkészülés, a jelenlegi megalapozott döntések (befektetések) miképp szolgálják későbbi boldogulásukat. Hogy számukra a sport ilyen befektetése-e, nem egyértelmű, de az eredmények inkább arra mutatnak, hogy nem. A sport már csak nagyon kevés szereplő számára kínál kiugrási lehetőséget (nem kell honnan „kiugraniuk”), egyre inkább a „majd meglátjuk” hozzáállás lesz a jellemző. Jó (sok esetben kiváló) társadalmi háttérrel rendelkeznek, jól tanulnak, egyetemre, főiskolára készülnek vagy már oda is járnak. Persze mindent megtesznek azért, hogy a sportban sikeresek legyenek, de döbbenetes módon realizták: tudják, közülük csak keveseknek adatik meg az, hogy a sportból „jól éljenek”. Úgy tűnik, nem kockáztatnak és a bizonytalan, sok lemondással járó, bármikor „derékba szakadó” sportkarrier helyett inkább a biztosnak vélt civil karriert választják.

IRODALOM

- Archer, L.–Hutchings, M.–Ross, A. (2003): *Higher Education and Social Class: Issues of Exclusion and Inclusion*. London: Routledge.
- Blau, P.M. (1977): Macrosociological Theory of Social Structure. *American Journal of Sociology*, 83: 26–54.
- Bourdieu, P. (1985): The Forms of Capital. In Richardson, J.G. ed.: *Handbook of Theory and Research from Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241–258.
- Bourdieu, P. (1987): What makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32(1): 1–18.
- Bourdieu, P. (1996): A sport és a társadalmi osztályok. In Misovicz T. szerk.: *Sport és társadalom. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Aula, 119–140.
- Coackey, J. (1997): *Sport in Society*. Colorado: Irwin McGraw-Hill.
- Eitzen, S.–Sage, G. (1997): *Sociology of North merican Sport*. Colorado: Irwin McGraw-Hill.
- Faluvégi A. (2004): A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása és várható hatásai az átmenet időszakában. Letöltve: 2009. május21-én, <http://mek.oszk.hu/01800/01875>.

- Ferge Zs. (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. Akadémiai székfoglaló (elhangzott: 2005. április 21-én). Letöltve 2009. december 5-én, <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000198.pdf>.
- Földesiné Sz.Gy. (1984): *Magyar olimpikonok önmagukról és a sportról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Földesiné Sz.Gy. (1999): Félamatőrök, félprofik. *Magyar Olimpikonok (1980–1996)*. Budapest: Magyar Olimpiai Bizottság.
- Földesiné, Sz.Gy. (2000): Retirement of Top Athletes in a Changing Society. *Kalokagathia*, 75th Anniversary Special Issues: 12–23.
- Földesiné Sz.Gy.–Gál A.–Dóczy T. (2008): *Társadalmi riport a sportról*. Budapest: Duna Palota Kulturális Kht.
- Gazsó F. (2000): A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In Kecsmár I. szerk.: *Egyéni esélyek, iskolai esélyek, társadalmi esélyek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 9–22.
- Gazsó F.–Laki L. (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gruneau, R. (1999): *Class, Sport, and Social Development*. Champaign, IL: Human Kinetics.
- Hazebrook, C.A. (1986): The Sport Participation-Social Class Relationship: Some Recent Youth Sport Participation Data. *Sociology of Sport Journal*, 3:154–159.
- Havasi É. (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológia Szemle*, 4: 51–71.
- Hyman, R. (1963): The Lower Class value Stretch. *Social Forces*, 42: 205–215.
- Kolosi, T.–Tóth, I.Gy.–Vukovich, Gy. eds. (2004): *Social Report 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Kovács Á.–Velencei, A. (2009): A sport presztízse. In Szatmári Z. szerk.: *Sport, Életmód, Egészség*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1273–1304.
- McNamee, S.J.–Miller, R.K. (2004): *The Meritocracy Myth*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- . (1949): *Social Structure*. New York. MacMillan.
- Róbert P. (2004): Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 193–205.
- Rooney, J.E.–Pillsbury, R. (1993): *Atlas of American Sport*. New York: MacMillan.
- Scheerder, J.–Vanreusel, B.–Taks, M.–Renson R. (2005): Social Stratification Patterns in Adolescents' Active Sport Participation. *European Physical Education Review*, 11(1): 5–27.
- Szelényi I. (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, I.–Szelényi, Sz. (1995): Circulation or Reproduction of Elite During Post-communist Transformation in Eastern Europe. *Theory and Society*, 14(5): Introduction.
- Szelényi, I. (1988): *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Slomczynski, K.–Shabad, G. (1997): Systematic Transformation and the Salience of Class Structure in East central Europe. *East European Politics and Societies*, 11: 155–189.
- Tóth I.Gy. (2005): *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.

KÖNYVEK

A TÁRSADALOMKUTATÁS ÖNREFERENCIALITÁSÁNAK TÜKRE – RÖVID KITEKINTÉS A MÉDIAKUTATÁS RENDSZERELMÉLETI KIAKNÁZÁSÁHOZ –

BATTA Barnabás

SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék;
Ph.D.-hallgató, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: batta.barnabas@gmail.com

Niklas Luhmann: *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat, 2009.

BEVEZETÉS

Az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet és a Gondolat kiadó jóvoltából végre magyar nyelven is kézbe veheti az olvasó az elmúlt harminc év társadalomelméleti gondolkodásának egyik főművét, Niklas Luhmann: *Soziale Systeme* című munkáját. A több, mint tíz éve elhunyt szociológus, filozófus, társadalomtudós életműve talán legfontosabb összegzésének tartotta ezt a kötetet. Ebben nem csupán alaposan és kellő tagoltsággal fejtette ki alapvető nézeteit, hanem a könyvben szintetizálta és egybefogta korábbi monográfiáinak, tanulmányainak szertefutó területeket érintő szálait is, melyekre ilyen formában, csak mint előkészítésekre tekintett.

Az elmúlt évtizedben a magyar tudományos diskurzusok szintjén nem volt túl élénk a figyelem Luhmann munkái, illetve az életmű iránt. De mégis kijelenthetjük, Pokol Béla, Bangó Jenő, Karácsony András, Balogh István, illetve egyéb a kultúratudományok területéről érkező szerzők kontextualizáló, értelmező és a luhmanni elméletet alkalmazó munkái megágyaztak a *Soziale Systeme* magyar fordításának alaposabb és rendszerezettebb befogadásához, illetve egy hazai „luhmann-renezsánsz”¹ előkészítéséhez.

Az pedig, hogy a munka magyar nyelven elsőként a kommunikáció- és médiatudományhoz kötődő könyvsorozatban jelent meg, számos szempontból jelzi a gondolkodó elméleti relevanciáinak kiaknázását illető jelentős elmozdulást. A luhmanni elmélet applikációi így az ismeretelmélet, a politika- és jogtudomány, illetve a klasszikus értelemben vett társadalomelmélet hazai területen is többet reflektált kérdései felől mára

1 Ennek újabb tünete az új, Luhmannal foglalkozó folyóirat szám is: Bognár 2009.

differenciáltabb, és számos szempontból „divatosabb”² területek felé vezetnek, mely diszciplinák és aktuális trendjeik elemzéséhez csakugyan kiválóan alkalmas az alkotó flexibilis gondolatrendszere.³ Ilyen értelemben tehát beérte a szerző saját munkái hatását megelőlegző gondolata: „elég víz folyt már le a Dunán”, hogy munkáit számos tudományág- és szemlélet gyümölcsözően alkalmazza kutatásaihoz anélkül, hogy az a „gyors megérteni akarásból származó leegyszerűsítő félreértésekhez” vezetne (Luhmann 2005: 199).

Mindemellett mégis érdemes „enyhe” kritikai hangot adnunk azon ténynek, hogy miért kellett egy ilyen fajsúlyú, a szociológiaelméletet alapvetően meghatározó, program jellegű szöveg magyar fordítására több, mint húsz évet várni, mely szöveget – és ezek *médiumaként* szolgáló luhmanni gondolatokat – a nemzetközi tudományos közösségekben mára számtalan területen alkalmazzák a gazdaságelmélettől, a neveléstudományon át a jelzett kultúra- és médiaelméletig. A polémikus, elégedetlen hang persze elcsitul, ha a „késésre” abból a szempontból tekintünk, hogy vajon mennyit gyarapodott azóta a Luhmann recepció – és a korábban jelzett – magyar „luhmannianusok” milyen mértékben készítették elő a terepet a gazdagabb befogadáshoz. De a munkához való felkészülésben a szekunder jellegű irodalmak és a luhmanni életművet értelmező szövegek mellett jó alapot és előkészítést adhatott a szerző életművében aránylag kis jelentőségű, de a későbbi recepció szempontjából komoly szerepet játszható műve, a *Die Realität der Massenmedien* (1996) [*A tömegmédia valósága* (2008a)] magyar fordítása is. A retrospektív nézőpont felvétele, illetve a főmű kontextuális értelmezése miatt viszont érdemes vázlatosan megvizsgálni a luhmanni életpályát.

Luhmann 1927-ben született Lüneburgban, generációk óta a söriparban dolgozó család gyermekeként. A második világháborús „hányattatásait” követően a freiburgi egyetemen szerez jogi diplomát, ezt követően a lüneburgi közigazgatásban helyezkedett el. 1961-ben egy amerikai ösztöndíjnak köszönhetően jut ki a Harvard egyetemre Talcott Parsonshoz, az akkor már rendkívül tekintélyes rendszerelméleti tudóshoz, kinek gondolatrendszere, későbbi alapos felülvizsgálatával és kritikájával együtt óriási hatást gyakorolt a szerző elméleti építményére. 1964-ben jelenik meg első könyve *Funktionen und Folgen formaler Organisation* [*Formális szervezetek funkciói és következményei*] címmel. 1966-ban ledoktorál, majd habilitál is a münsteri egyetemen, a Helmut Schelsky irányítása alatt álló Társadalmi Kutató Központban. 1968-ban az akkor frissen megalapított bieleföldi egyetem professzorává nevezik ki és haláláig ott dolgozik.

A szellemi érés, illetve a kutatói szemlélet kialakulásában is mérföldkőnek tekinthető a münsteri egyetemen megtartott *Soziologische Aufklärung* [*Szociológiai felvilágosítás*] című egyetemi tanári székfoglaló, melyet hasonló címmel később hat kötet követett, amikben azonos gondolatrendszer mellett gyűjtötte össze tanulmányait. A nemzetközi társadalomtudományi diskurzusban a Jürgen Habermassal kö-

2 Erre maga a szerző is utalt, mikor a történeti/kulturális evolúció értelmezése- és a társadalmi részrendszerek fennmaradása- és prosperálása kapcsán jelezte, hogy az egyik ilyen domináns részterület biztos, hogy a tömegmédia lesz (Luhmann 1993b).

3 Lásd: Jörissen 2004; Brauns 2002. De érdekesebb példának ígérkezik a luhmanni rendszerelméletet a popkultúra kutatásra, vagy kultúraelméletre alkalmazó munka (Batta 2009; Helms 2008; Burkart–Runkel 2004; Weber 2003).

zösen jegyzett *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* [*Társadalomelmélet vagy társadalomtechnológia – Mit nyújt a rendszerkutatás?*] című munkával válik igazán ismertté. A munka nem pusztán azért jelentős, mert a két szerző, két paradigmaticussá vált gondolatrendszerének a reprezentációját és kölcsönös kritikáját nyújtotta, hanem azért is, mert a negatív reflexiók interpretációinak is köszönhető a luhmanni „műveleti konstruktivizmus”, vagy operatív rendszerelmélet kiforrott koncepciójának kidolgozása.

A társadalomtudomány történeti kontextusának elhelyezése miatt is fontos megemlíteni – bár valójában a szerző sem foglalkozott mélyen a kérdéssel –, hogy mivel a neomarxista társadalomelmélettel szemben is – bár nem, mint politikai szemlélettel szemben – alapozta meg Luhmann gondolatrendszerét, ezért magát is részben „reakciósként”, vagy jobboldaliként könyvelték el. Ezen a ponton viszont érdemes Karácsony András, a luhmanni elméleti építmény egyik legfontosabb hazai kutatóját idézni az életmű ezen szakaszának értelmezésével kapcsolatban:

„A jobboldaliság vádja – ha jobboldali alatt a nem baloldali, sőt a baloldali társadalomelméletet erőteljesen kritizáló álláspontot értjük – annyiban feltétlenül talált, hogy Luhmann számára nem a modern társadalom emancipatorikus potenciáljának a keresése volt a cél, hanem megelégedett egy ennél szolidabb – azaz csak a tudományon belüli rezonanciát kiváltó – célkitűzéssel: a modernség értelmezésének feladatával.” (Balogh–Karácsony 2000: 294)

Főművének magyar nyelvű megjelenésekor mára tehát bátran kijelenthetjük, az akkori szellemi és társadalmi klíma nem kifejezetten kedvezett a luhmanni gondolatrendszer széles körű – és főként nemzetközi szintű – befogadásának, amikor is a tudományos közéletet javarészt az ideológiai színezettől sem mentes kritikai szemlélet, illetve annak habermas-i, puhított változata uralta elsősorban.

A politikai és tudományos igényű támadások özöne természetesen kevésbé zavarta meg a poroszos fegyelmű és elképesztő munkabírású gondolkodót, aki változatlan intenzitással haladt tovább elméleti építménye felhúzásán. Ezt jól jellemzi az életműre való visszatekintés, ahol több, mint 70 könyvet, illetve közel 400 tudományos igényű publikációt találhatunk a neve alatt a jog, a gazdaság, a művészet, a vallás, a szerelem, vagy éppen az ökológia, illetve szervezetelmélet tárgyában. De a munkák döbbenetes mennyisége mellett a minőséget, illetve az országhatárokon túlmutató tudományos szocializáció terén elért eredményeket is érdemes szem előtt tartani. Hiszen mára nem pusztán a német tudományos kultúrában tekintik megkerülhetetlen referenciapontnak a gondolkodó műveit, hanem jelentős hatást ért el az amerikai szociológiában, de fontos helye lett a japán, a kelet-európai, illetve az orosz társadalomtudományi gondolkodásban is.

A *Soziale Systeme*-t végül 1984-ben adja ki, melyben elméleti építménye legfontosabb bázisgondolatait összegezte. A 30 éves kutatási programját és egyben életművét is lezáró *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997) [*A társadalom társadalmá*] megelőzően viszont számos terjedelmes monográfiát szánt a modern társadalom egyes részrendszereinek jellemzésére.⁴

4 Közel sem a teljesség igényével lásd: Luhmann 1988, 1990, 1993a, 1995. De rendkívül fontos hagyatéki munkáknak tekinthetőek az alábbi művek is: Luhmann 2000, 2008b.

A szerzői életút lezárulása, és a főmű megírása így számos szempontból megkönnyíti a helyzetünket, hogy alapművét már az életmű rendszerében, tíz évvel halála és 25 évvel a konkrét munka megszületése után tegyük vizsgálat tárgyává. Természetesen fontos jelezni, hogy terjedelmi okból, illetve a szerző által bevezetett problémák komplexitása miatt nem törekszünk a munka alapos bemutatására. Megelégszünk azzal, hogy ismertetjük a könyv által érintett legfontosabb fogalmakat, majd a szerzői életmű egyik kiemelt- és önálló elméleti megoldásaként értelmezhető önreferencialitás fogalom mentén vizsgáljuk meg a luhmann-i rendszer további alkalmazhatóságának irányait, vagyis a Luhmann-recepció lehetséges jövőjét.

A SZOCIÁLIS RENDSZEREK DINAMIKÁJA

Konkrét társadalomkutatási programját pályája elején, egy hármas célrendszernek rendelte alá a gondolkodó (Karácsony–Tóth 2009). Az életmű vázát tehát egy rendszerelméleti bevezető megírása, a társadalmi rendszer ábrázolása, és a már említett társadalom fontosabb funkciórendszereinek vizsgálata jelentette. A *Szociális rendszerek* című munkájával így túljutott az első lépcsőn, melyben az önreferenciális műveleti dinamika alapján írja le a szociális rendszer működését.

A „bevezetést” követően mégis alapvetően megváltozott a pálya iránya és a társadalomelméleti alapvetés helyett a konkrét társadalmi funkciórendszerek összehasonlíthatóságának kérdése került érdeklődése középpontjába – így lényegében megcserélte kutatási tervének két egymást követő tagját. Mindez viszont a későbbi társadalomelméleti építmény felhúzása szempontjából korántsem volt „spontán gesztus”, hiszen Luhmann éppen arra volt kíváncsi, hogy miképpen jönnek létre a funkcionálisan differenciált, meghatározott kódok és programok mentén működő társadalmi rendszerek. Ahogy tehát a Szociális rendszereket számtalan „bevezető” könyv és tanulmány előzte meg, így ebben az esetben is azt mondhatjuk, hogy ezek a terjedelmes – a luhmanni kulcsfogalmak (mint evolúció, kód, struktúra, kettős kontingencia) mentén, a társadalmi részrendszereket elemző – munkák is csak „informális relevanciáit” tekintve és a logikai működés adekvátsága szempontjából voltak fontosak a szerző számára, hogy végül ezeket a tapasztalatokat is beépítse az 1997-ben, egy évvel a halála előtt megjelent *Die Gesellschaft der Gesellschaft* [A társadalom társadalma] című lezáró munkájába.

Mindettől függetlenül Luhmann az 1984-ben megjelent *Soziale Systeme*-t tekintette fő művének, melyben tehát az volt a célja, hogy az általános rendszerelmélet új eredményeit integrálja a szociológiai elméletalkotásba, hogy ezzel létrehozza a szakma univerzális – de az önreflexivitás adottságától sem mentes – elméletét. Ennek érdekében a munka bevezetése elsőként a rendszerelméleti, vagyis a rendszerben gondolkodás tudománytörténeti fejlődését veszi szemügyre, hogy végül elérkezzen a harmadik stációhoz, melyet az önreferenciális rendszerek elmélete takar. A konkrét, általa kifejtett tudománytörténeti „fejlődési” ív így a rész és egész durkheimi paradigmáján át a rendszer és környezet parsons-i, nyitott rendszerelméleti nézőpontján keresztül a luhmanni, autopoietikus zárt rendszerek tézisének leírása felé tart.

A jelzett elméleti konstrukció tehát az *önreferenciális rendszerelmélet*, vagy a szerző önleírásában a „műveleti episztemológia” (Luhmann 1984) elnevezést viseli,

melyben a szemléleti paradigmaváltás megalapozásához Luhmann a biológia- és idegtudomány (Maturana, Varela) újabb eredményeit hangolta össze a kibernetikai (Foerster), illetve a filozófiai/pszichológiai (Glaserfeld) szempontokkal (Balogh–Karácsony 2000: 295), hogy végül letegye saját rendszere időközben „módosult” alapjait. Hisz az elméletet ismerők számára könnyű belátni: hosszú út vezetett a kezdeti reflexív társadalomelméleti gondolkodásból kiindulva az önreferencián, öntematizáción át az önszerveződés és autolízis kategóriáin keresztül végül az autopoiezis koncepciójáig.

Ezek a határpontok viszont egy rendkívül fontos és az elmélet bevezetése kapcsán hangsúlyos különbségre mutatnak rá. Míg tehát az önszerveződés korábbi gondolata még pusztán arra utalt, hogy meghatározott rendszerek képesek struktúrájukat maguk kialakítani, ezzel szemben az autopoietikus rendszerszemléletben a struktúráról már az elem szintjére kerül át az önfejlődés, vagyis ezek az elemek és műveletek saját hálózatukban, rekurzív módon jönnek létre. Továbbá fontos azt is kiemelni, hogy mindezt zárt rendszerben, saját műveleti mechanizmusaik segítségével érik el. Ezek a cirkulárisan zárt műveleti kapcsolódások lesznek végül azok, melyek elválasztják egymástól a rendszeren belüli műveleteket és a rendszeren kívüli, vagyis a környezethez utalt műveleteket, melyek így tehát csak *közvetett formában* járulnak hozzá a felépülő rendszer strukturális identitásához.

Mégis fontos szem előtt tartani, hogy a szerző alapvető konstruktivista alapállása mégsem áll szemben a főműben lefektetett kijelentésével, mely szerint „rendszerek vannak”. Hisz a gondolati építmény alapját éppen ez a „teremtő figyelem”, vagyis a rendszer/környezet megfigyelés, mint megkülönböztetés alkalmazásának sémája alkotja. Vagyis Luhmann szerint az információszerzés már mindenkor egy belső, zárt tudati kontstrukciós tevékenységnek tekinthető, melynek működési modellje a szocialitás dimenzióira is kiterjeszhető. Ilyen értelemben a megfigyelés, mint rendszeralkotás számos szempontból kontingensnek, vagyis esetlegesnek tekinthető, de mégis ez az a lehetőségtér mint megfigyelési tér, ami lehetővé tesz egy meghatározott differencia-séma melletti lehorogonyzást, hogy végül meghatározott struktúrák fejlődjenek ki és ne mások.

Tehát így azt mondhatjuk, hogy műveletek vannak a rendszeren belül, de azon kívül is, viszont a külső műveletek a rendszer szempontjából csupán mint *irritációk* tűnnek fel. A rendszerek így mindig meghatározott környezetben, de attól határt képezve végzik műveleteiket, vagyis a zártság nem a környezet kizárását, vagy kiutaló lealacsonyítását jelzi. Mindez a rendszer/környezet megkülönböztetés szempontjából tehát azt takarja, hogy a rendszer a környezettel nem közvetlenül, hanem *strukturálisan*, a rendszer strukturális redukcióján keresztül lép kapcsolatba – miközben a környezet, mint a rendszer/környezet megfigyelési egység tagja fontos és elidegeníthetetlen eleme marad ennek a szelekciónak. De fontos megérteni, hogy a rendszernek differenciáltan kell tapasztalnia környezetét ahhoz, hogy belőle információkat tudjon kivonni, melyet az *interpenetráció* fogalma is segít megérteni. Luhmann ugyanis az alábbi fogalmat használja annak modellezésére, mikor rendszerek a másik rendszer felépítése érdekében kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátják saját strukturális komplexitásukat.

A gondolkodó teoretikus kísérlete a *Szociális rendszerek* című műben így az, hogy az autopoiezis fogalmát a szocialitás dinamikájának magyarázatára alkalmazza. A munka konkrét fázisait tekintve pedig érdemes ismét Karácsony András logikai vázát követni a szerző elméleti munkájának rekonstruálásához.

„Luhmann az átvétel eljárásában a fogalomalkotást két részre bontotta, először a kategóriát generalizálta, majd respecifikálta. Mit jelent ez konkrétan az autopoiezis vonatkozásában? Első lépésben a fogalom biológiában használatos jelentését általánosította, s megragadta az autopoieziszt, mint a zárt önreprodukció formáját, majd az értelemre vonatkoztatva konkretizálta, és a szocialitást, mint kommunikációk, a tudatot pedig, mint gondolatok rekurzív hálózatát generalizálta.” (Balogh–Karácsony 2000: 297)

A konkrét munkairány – az okfejtés időnként radikális szétfutása mellett is – tehát komoly stabilitást és feszességet ad a gondolatrendszer felépítésének, melyben a legfontosabb alapok és szempontok bevezetését követően érdemes az elmélet szempontjából legfontosabb, általunk is érintett kulcsfogalmakat megvizsgálni. Az önreferenciális rendszerek működésében az elméletalkotás egyik legfontosabb kérdés a konkrét rendszerképződések mikéntje jelenti, mely rögtön három, a luhmanni rendszer szempontjából kiemelt fogalomhoz utal minket.

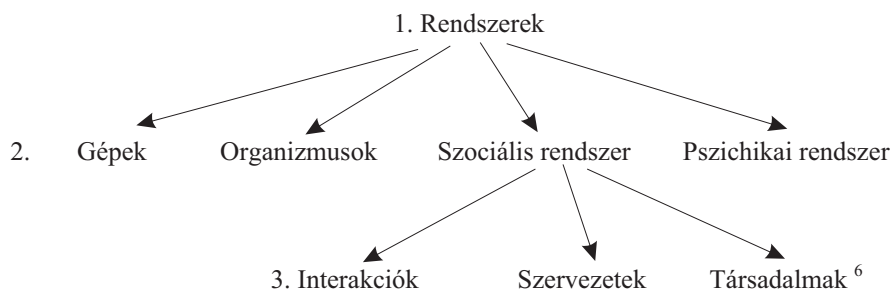
Olyan rendszerek esetén, melyek számtalan elemből állnak, nem lehetséges – sőt a rendszer felépülése szempontjából kizáróvá is válik – hogy minden elem minden elemmel kapcsolatba lépjen – ezért a rendszernek redukálnia kell *komplexitását*, vagyis összetettségét. Így a szerző a rendszerfelépülés szempontjából kiemelt komplexitás fogalmat a matematikai információelmélet, vagyis a végtelen kapcsolódási lehetőségek kibontása helyett már éppen az „ellenkező” irányból, a redukció irányából határozta meg, mely szerint:

„...(..). komplex jellegüként szándékozunk meghatározni az elemek meghatározott halmazát akkor, ha az elemek összekapcsolódás-kapacitásának immanens korlátozásai alapján többé már nem lehet minden elem mindenkor összekapcsolva minden más elemmel.” (Luhmann 2009: 40)

Így a rendszer összetettsége, önmagában tehát nem bonyolultságát jelzi, hanem annak a kapcsolódási mintának a kiválasztását, szelekcióját, mely a konkrét rendszer felépüléséhez vezet. Mindez viszont nem zárja ki azt – sőt, a struktúra kapacitásának fenntartása szempontjából elengedhetetlen is –, hogy az elemek kapcsolódásának eltérő formáit is szem előtt tartsuk. Erre utalt a szerzői koncepcióban az arisztotelészi, illetve a skolasztikus filozófia háttérére visszavezethető *kontingencia*, mint „másképpen is lehetséges” fogalma, ami az elemek kapcsolódásának másfajta megfigyelési szintjeire, differenciájára is rámutat.

Ez a fajta „többlet” jelentkezik a teoretikus rendszer szempontjából kulcsfontosságú másik kategóriában is: az *értelem* fogalmában. Az értelem a luhmanni felfogás értelmében nem önmagát hordozza, nem dologi kategória, hanem a reprodukció különböző formáiban teszi megkülönböztethetővé az elméletben különváló, a tudat és a gondolatok egymáshoz kapcsolódásában létrejövő pszichikai, és a kommunikációk reprodukciói által kibomló szociális rendszereket. Ezek pedig ilyen értelemben élesen elválnak a többi, az értelem rendszerdimenzióját nem érintő rendszerfajtaiktól.⁵

5 A rendszerfajtaik között tehát érdemes különsgtételt tennünk. A gépek, mint rendszerek alapvetően különböznek az összes többitől abban az értelemben, hogy nem autopoietikus, hanem allopoietikus rendszerek. A 2. szinten ezután három rendszerfajta marad: az organizmusok (azaz a biológiai rendszerek), a szociális, és a pszichikai (vagyis tudat) rendszerek. Az organizmusok abban különböznek a másik kettőtől, hogy elemeik (re)produkciója sejszinten történik, míg a szociális és a pszichikus rendszerek tehát mindketten az értelem médiumában operálnak. Ezek tehát abban különböznek egymástól, hogy más tesznek meg az értelemkonstruáló folyamatok (operációk) alapjának: a pszichikus rendszerek esetében

Az értelem így az információk különbségek, vagy *differenciák* szerinti feldolgozását teszi lehetővé, melyek tehát nem eleve meglévő adottságok, hanem a mindenkori megfigyelő sajátja, amennyiben ezek az információk az értelemből teremtődnek, a redundancia ellentétéként. Mégpedig úgy, hogy mindeközben – a nyitott rendszerek elméletének szempontrendszerével szemben – nem egy puszta input-output, mint információ bevitel/információtermelés kettőségről beszélünk, hanem olyan temporalizált (Husserl), esemény karakterű információ fogalomról, amelynek köszönhetően a rendszer állapota is önreferenciálisan megváltozik. Miként tehát a tudat mint *médiüm* sem fordítható át teljesen a kommunikációk szintjére (így pszichikai rendszerként a szociális rendszer környezete lesz), úgy a tudat is jóval gazdagabb, mint azok ellentétéként *formaként* jelentkező kommunikációk, melyek végül tehát a szocialitás három szintjének felépüléséhez vezetnek.

Mielőtt viszont rátérnénk a főmű ismertetésének lezáró szintjére, érdemes még egy utolsó kitérőt tenni az elméletben kulcsfontosságúnak tekinthető *struktúra* fogalomhoz. Hiszen könnyű belátni, fontos magyarázatot találni arra, hogy a közlés-információ-megértés lépcsői alapján felépülő kommunikációs eseményekből miképpen alakulnak ki rendezett folyamatok. Így a struktúra fogalma a komplexitás fogalommal párhuzamosan a rendszerben megengedett elemközi viszonyok korlátozását, vagyis korlátozásának kiválasztását jelenti.⁷ A jelzett hármast alapján felépülő kommunikációk strukturális gazdagságát így a *kommunikáció témái* képesek redukálni azzal, hogy meghatározott témákat értelmessé, a kulturális evolúció szempontjából relevánsnak, míg másokat értelmetlenként kizárnak. Így a luhmann-i elméletben a témák összessége határolja körül az adott társadalom *kultúráját*, ahol a fenntartás szempontjából érdekes mintázatokat *szemantikaként* határozza meg.

Így érkezünk el a luhmanni életmű talán legfontosabb kérdéséhez, a társadalom és alrendszerének problematikájához. Amíg tehát az önreferenciális szociális rendszerek környezetének differenciálódását alapvetően a rendszer megfigyelési sémája alakítja ki, addig a belső differenciálódás folyamata már közvetlenül a „belső” autopoietikus rendszerfolyamatokhoz kötődik. Ez pedig azt jelenti, hogy a megfigye-

a gondolkodás a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a gondolat), a szociális rendszerek esetében pedig a kommunikáció a fő operációs forma (az operáció végső eleme pedig a megértett kommunikáció). Vö.: Tóth é.n.

6 Tóth é.n.:16.

7 Mindez tehát közel sem egyenlő azzal, amit Lévi–Strauss, vagy Parsons nyomán strukturalizmusnak, vagyis a cselekvéseknek meghatározott, eleve meglévő kulturális mintáira való hivatkozásával jelzünk.

lés révén eleget kell tennie a rendszernek a környezethez illeszkedő strukturális kapcsolódás feladatának, de a saját rendszerkapacitása felépítésében már további differenciálódásokat, rendszer-környezet kiépüléseket hajthat végre. Az így létrejövő alrendszerek tehát egymás számára környezetet alkotnak, de erős függőségeket, interpenetrációkat is mutatnak már egymással szemben, hogy strukturális gazdagságukat elérhessék. Így nem meglepő, hogy a szociális rendszerek leggazdagabb formája nem a jelenlévő emberek közötti *interakciók*, illetve a tagság/nem tagság kettőségre épülő *szervezeti viszonyok*, hanem a társadalom lesz.

A modernitás időszakában így már funkcionálisan differenciálódott formában, meghatározott megfigyelési kódok és ezek alapján releváns értelemterületek (vagyis programok) mentén szelektált alrendszerek (mint politika, jog, gazdaság, művészet, etc.) összességékként írható le a társadalom dinamikája.⁸ Viszont az így körülírt alrendszerek jobban ráutaltak is egymás funkcióira. A modern egyetemi rendszer és oktatás tehát így csak jól működő gazdaság és legitim politikai rendszer mentén hatékony, de mindez elmondható a jogrendszerről, a politikáról és a médiáról is. Ez az igény viszont továbbra sem az alrendszerek összeolvadását mozdítja elő, hanem önálló, meghatározott funkciókra kiszabott szelekcióját jelenti, melyben ilyen formában tehát segítséget nyújt számukra a környezet strukturális kapacitása is.

Luhmann tehát zárt funkciórendszerekként jellemzi a szociális kommunikációkból felépülő társadalmat, melynek számos területéről (jog, gazdaság, művészet, tömegmédiá, tudomány, politika, morál, intimitás) készített terjedelmes műveket. A főmű receenziójának utolsó részében így érdemes lehet nagyon röviden kitérni a kommunikáció- és médiatudomány luhmanni interpretációjának tekinthető –hasonlóan az AKTI – Gondolat által kiadott – *A tömegmédiá valósága* című művére, illetve a médiaelmélet luhmanni értelmezésének további irányaira, kérdéseire – tehát a szerző recepciójának lehetséges további irányaira is.

EXKURZUS. A „LUHMANNOLÓGIA” TOVÁBBI IRÁNYAI – A MÉDIAELMÉLET KÉRDÉSE

Már a szöveg bevezetésében is jeleztük, hogy milyen tág repertoárja van mára a luhmanni rendszerelméletet hasznosító társadalmi területeknek, a politikától a közigazgatáson át a nevelélméletig bezáródóan, melyre számtalan példát lehetne hozni különböző országok recepciós tevékenysége nyomán. Most mégis egy másik szektort, a luhmanni kommunikáció- és médiatudomány területét vesszük górcső alá. Egy rövid elemzés keretében megvizsgáljuk, milyen újdonságot hozott a luhmanni médiaszemlélet, végezetül pedig egész röviden azt vizsgáljuk meg, hogy a területre adható reflexióinak milyen további specifikációi válnak lehetségessé az átalakuló médiatérben.

Luhmann magyar nyelven 2008-ban megjelent *A tömegmédiá valósága* című műve számos szempontból frissítést hozott a hazai médiakutatásba – mindazok után, hogy a politika, a jog és a művészet területén megjelent munkáit a hazai kutatók és diákok is

8 A társadalmi evolúció korábbi fázisait szegmentárisan, illetve hierarchikusan differenciálódott társadalmaknak nevezi a szerző, melyben a funkcionális tagoltság helyett a sors, illetve a hierarchia tette lehetővé a társadalmi rend kiépülését. Vö.: Luhmann 1980.

előszeretettel forgatják mára stúdiumaik során. Vizsgálódásai rendkívül eredetinek bizonyultak, hiszen nem pusztán a médiakutatás szokványos, intézményközpontú elméleteitől tértek el, de funkcionális, leíró szemlélete számos szempontból differenciáltabb elemzési lehetőségeket mutat be a médiával kapcsolatos ontologizáló hangvételű, vagy morális szempontokat alapul vevő elméletekkel szemben – csakúgy, ahogy főműve is ilyen neutrálisabb perspektíva mentén hozott áttörést a társadalomkutatásba- és szociológiaelméletbe.

Mindenekelőtt viszont érdemes hangsúlyossá tenni, hogy a területet maga a szerző is rendkívül lényegesnek – és mint korábban jeleztük, a részrendszerek közt a társadalmi evolúció egyik „fennmaradó” és a továbbiakban prosperáló kategóriájának – tekintette. Hisz nem pusztán a modern társadalom önleírásában tekintett rá kiemelt szereplőként, hanem a későbbi tanulmányaiban jóval hatékonyabb szereplőként is jellemezte a médiát a közvélemény formálásában, mint a korábbi, erős szocializációs rendszerként működő *tudomány, oktatás és művészet* területeit.

Az írás korábbi bevezető, kontextualizáló része, illetve a *Szociális rendszerek* leírásának rendszerelméleti logikája után tehát nem meglepő, hogy a luhmanni tömegmédiá-értelmezés is fontos szerepet kap a gondolkodó társadalomelméleti koncepciójában. Sőt, azt mondhatjuk, hogy számos szempontból kulcsterületnek is tekinthető, hiszen éppen a társadalmi kommunikáció reflexív szintje teszi lehetővé a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek önálló megfigyelési képességeinek elemzését. De a társadalomelméleti háttér legöngyölyítése mellett talán nem kell hosszan taglalni azt a kérdést sem, hogy a modern *világtársadalomban* a globális kommunikációk fenntartásához mára miért nem kielégítőek a személyközi kommunikációk formái, így milyen okból lehet szükség a technikai sokszorosítás létrehozására is alkalmas kommunikációs eszközökre (Luhmann 2008: 9–10) – mely instrumentális feltételek így fontos szerepet is kaptak a tömegmédiá intézményi rendszerének kiépülésében.

A terület kommunikációtechnológiai kérdései mellett viszont érdemes megvizsgálni, milyen bináris sematizmussal, vagyis milyen szelekciós párral tartja leírhatóan Luhmann a tömegmédiát. A részrendszer fenntartásának és a strukturális komplexitás kialakításának módszerét így – a klasszikus hírérték központú (Erbring 1989) szemlélethez hasonlóan – az informatív/nem informatív kódja alakítja ki, amely biztosítja a rendszer autopoieízisének fennmaradását akkor is, mikor meghatározott feladatát már elvégezte a rendszer, vagyis pusztán „alacsony hírértékű” események válnak hozzáférhetővé. Tehát ebben az esetben is az információk lesznek azok az elemek, melyek a tömegmédiá újabb információs forrásainak – és ezek alapjául szolgáló tematikus keretbe illeszkedő híreknek – megágyaznak. Ezt a széles kontingenciateret éppen ezért a tömegmédiá programjai, vagyis a hírek, a szórakoztatás és a reklám területei hivatottak kezelni.

Rendkívül fontos kiemelni, hogy a tömegmédiá rendszervezérelt működése viszont továbbra sem zárja ki, hogy maga a társadalmi terület ne kapcsolódna az interpenetráció útján más, tőle független területekhez. Hiszen a funkcionálisan differenciált társadalom kiépülésével egyre inkább elsovrad – a szekularizációval és a modern kommunikációs rendszerek kiépülésével párhuzamosan – azon felső, társadalom felett álló instanciába (Isten; Államférfi; Gazdaság), vagy értékbe (mint a morálba) vetett megfellebbezhetetlen hit, amely a korábbi társadalmi rend kialakításáért felelt.

Épp ezt a határpontot jelezte a luhmanni szociokulturális evolúció Luhmann által jelzett „utolsó állomása”, mely tehát végül a modern társadalom kialakulásához vezetett. Így viszont – a már korábban jelzett módon – folyamatosan nő a társadalmi részrendszerek funkcionális egymásrautaltsága, ami saját területük szelekcióinak- és specifikációinak megszervezését is előmozdítja.

A tömegmédia tehát számos szempontból kiemelt szerepet kap a luhmanni rendszerméletben. Hiszen képes lesz arra, hogy saját rendszerén átszűrve, a társadalomban a kommunikációs lehetőségek számát jelentős mértékben növelje. Másrészt viszont fontos kiemelni, hogy önleírása alapját is az nyújtja, hogy reakciókat hoz létre a társadalom más részrendszereiből érkező irritációk feldolgozására, melyet a tömegmédia tematikai keretek szerinti megfigyelésmódja alakít ki. Ez teszi tehát lehetővé, hogy a tömegmédia illeszkedni tudjon ezekhez a társadalmi területekhez- és eseményekhez, melyben elengedhetetlen szem előtt tartani – és ez Luhmann fontos gondolata a kritikai kultúrákutatók gazdaságcentrikus, normatív társadalomszemléletével szemben –, hogy az egyes témák „értékelése” független a témák elfogadásától, hiszen a rendszer működése nem teszi lehetővé a rendszeren kívüli, más részrendszerek kódjait- és szempontjait integráló szemlélet felvételét.

Más értelemben tehát épp ez a – konszenzuálissal szembeállított – „konfliktusos irritáltság” az, amely friss, napról-napra termelődő információk formájában lehetővé teszi, hogy a tömegmédia révén a társadalmi kommunikációk dinamikája fennmaradjon (Luhmann 2008: 44); azáltal, hogy különbséget tesz önreferencia, vagyis a saját belső megkülönböztetései és külső referencia, mint a környezetéről, vagyis meghatározott témákról szóló reflexiók közt. Vagyis a tömegmédia úgy kezeli a világot, hogy a megfigyeléseiből létrejött információkat is reflexióvá tárgyává tudja tenni, melyhez ilyenformán „érdeke” is fűződik.

Éppen ezért nagyon fontos kiemelni Luhmann szerint, hogy a funkcionálisan differenciált, *polikontexturális társadalomban* le kell mondani a kiemelt és „legitim” megfigyelés és megfigyelő pozíciójáról, hiszen nincsen egy olyan központi részrendszer sem, melynek szelekciós kódja uralkodna a társadalmi valóság reflexióit. Hisz amit kiolvashatunk a média szelekciójából, az csak a média racionális működésmódját írja le, nem a társadalmi valóság elferdítésének mechanizmusait. Mindez pedig még abban az esetben is így van, ha számos szempontból azt mondhatjuk, hogy mára a tömegmédia a legfajszínűsabb szereplő a társadalmi kommunikációk, vagyis a társadalmi valóságról alkotott kép kialakításában.

A szerző tehát önreferenciális társadalmi rendszerének funkcionális sarokpontjaként határozza meg a tömegmédiát is. Viszont sem korai halála, sem elméleti diszpozíciói nem tették lehetővé számára, hogy behatóan foglalkozzon azon modern kommunikációs technológiákkal és (online, interaktív) médiafelületekkel, melyek már feloldják a tömeg- és privát médiumok közti határokat és alkalmasak arra, hogy a „felhasználók”, mint rendszerek szintjén differenciáltabb rendszer/környezet megkülönböztetéseket (mint médiatartalmakat) hozzanak létre, melyek méginkább alkalmasak arra, hogy további interpenetrációkat mozdítsanak elő a különböző, funkcionálisan tagolt társadalmi részrendszerek (mint pl. gazdaság, művészet, jog és politika területei) közt.

Hiszen a modern *közösségi kommunikációs felületek* (Facebook, Twitter, MySpace, etc.), a *blogok- és videomegosztók* (YouTube, etc.) éppen az általa jelzett társadalmi és kulturális differenciálódást előmozdító komplex társadalmi irritációk létre-

hozásának alapjait teremtik meg azzal, hogy feloldják a tematikai keretek, programok és professzionális szelekciós kódok által vezérelt tömegmédiát és a rendszerintegráló funkcionális szemléletet nélkülöző privát médiumok funkcionális megkülönböztetéseit (Batta 2010). Mindez persze nem azt jelenti, hogy az informatív-nem informatív kódja alapvetően megváltozna ezekben a „szűkebb” megfigyelési metódusokban, hanem azt jelzi, hogy az önreferencia, mint a saját műveletekre való utalás és a külső referencia, mint a társadalmi részrendszerek környezetének reflexióinak kettősége terén „felborul az egyensúly” az önreferencialitás javára. Ebben az értelemben pedig még inkább nő az individuum autonómiája a társadalmi részrendszerek primér szelekcióival (mint kontrollal) szemben azáltal, hogy autonóm, a társadalmi kommunikációk termelésében kiemelt szerepet kapnak ezek a privát, intézményes szemléletet mellőző médiumok.

A médiatér átalakulásának reflexióira e helyen nincs nagyobb tér, és nem is tárgya a luhmanni főművet tárgyaló szövegnek. A területet tehát csak egy további lehetséges állomásnak tekintjük a luhmanni elméletek alaposabb gyümölcöző kiaknázására és applikációjára, melyet – a szerzőhöz hasonlóan tehát – számos szempontból érzékenyebb eszköznek tartunk a szocialitáson belüli társadalmi rendszer kommunikációs dinamikáinak leírására, mint a klasszikus, normatív szemléletű kritikai társadalomelméleti koncepciókat.

IRODALOM

- Balogh I. (2006): *Igazságosság és Politika*. Budapest: L'Harmattan.
- Balogh I.–Karácsony A. (2000): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi.
- Bangó J.–Karácsony A. szerk. (2002): *Luhmann – könyv*. Budapest: Rejtjel.
- Batta B. (2009): A Pop védelmében! + egy reflexív kavicshajítás Madonna felé. In Tófalvy T.–Kacsuk Z.–Vályi G.–L. Varga P. szerk.: *Zenei Hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. Budapest: L'Harmattan, megjelenés alatt.
- Batta B. (2010): A nyilvánosság színeváltozása. Egy dinamikus médiaelméleti modell kialakulása. Kézirat.
- Bognár B. szerk. (2009): Luhmann: a felvilágosodás megvilágítása. Egy megfigyelő megfigyelése. *Replika*, 66(május): 1–140.
- Brauns, J. Hrsg. (2002): *Form und Medium*. VDF.
- Burkart, G.–Runkel, G. Hrsg. unter (2004): *Luhmann und die Kulturtheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Erbring, L. (1989): Nacheichten zwischen Professionalität und Manipulation. Journalistische Berufsnormen und Politische Kultur. In Kaase, M.–Schulz, W. Hrsg.: *Massenkommunikation. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft.
- Helms, D. (2008): What's the difference? Populäre Musik im System des Pop. In Bielefeldt, Ch.–Dahmen, U.–Grossmann, R. Hrsg.: *PopMusicology. Perspektiven der Popmusikwissenschaft*. Bielefeldt: Transcript.
- Jörissen, B.: (2004): *Beobachtungen der Realität. Die Frage nach der Wirklichkeit im Zeitalter der Neuen Medien*. Bielefeld: Transcript.

- Karácsony A.–Tóth B. (2009): Utószó. In Luhmann, N.: *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, N. (1980): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. 1.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1984a): *Erkenntnis als Konstruktion*. Bern: Benteli.
- Luhmann, N. (1984b): *Soziale Systeme*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1988): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993a): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993b): Selbstreferenz und Teleologie in gesellschaftstheoretischer Perspektive. In Luhmann, N.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995): *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1996): *Die Realität der Massenmedien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2005): Unverständliche Wissenschaft: Probleme einer theorieeigenen Sprache. In Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Luhmann, N. (2008a): *A tömegmédia valósága*. Budapest: Gondolat–AKTI.
- Luhmann, N. (2008b): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (2009): *Szociális rendszerek*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- Pokol B. (2004): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Századvég.
- Tóth B. (é.n.): Luhmann rendszerelméletének ismertetése. Kézirat.
- Weber, S. (2003): Systemtheorien der Medien. In Weber, S. Hrsg.: *Theorien der Medien*. Konstanz: UVK.

„LÉNYEGLÁTÓ SZENVEDÉLLYEL”

BALOGH Péter

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.; e-mail: augurbp@freemail.hu

Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Kolozsvár: Presa Universitara Clujeana–Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2007.

Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Budapest: Magyar Napló, 2008.

A szociográfia műfajáról értekező könyvével Cseke Péter iránytűt szolgáltat az ilyen jellegű művek igazságainak felfedezéséhez.

Az első fejezetben (*Egy kelet-közép-európai műfaj változatai*) megismerhetjük egyrészt azt a szűkebb környezetet, melyben a mű létrejött: a kolozsvári újságíróképzés keretében oktatott vonatkozó tantárgy anyagának összefoglalásaként; másrészt pedig tágabb kitekintést kapunk a vizsgált műfajnak az angolszász újságírásban elfoglalt helyéről – a hasonlóságokról és a különbségekről. Kissé borongós kép tárul az olvasó elé a magyar (mind országhatáron belüli, mind pedig erdélyi) tényfeltáró újságírás helyzetével kapcsolatban, amennyiben ez 1989-et követően – a várakozások ellenére – nem nyer polgárjogot. A fejezet végén rendkívül szép összeállítást olvashatunk arról, hogy kolozsvári újságíró szakos hallgatók milyen útravalót olvastak ki a két világháború közötti erdélyi művekből.

A ténysemlélet tipológiája címre keresztelt részben elsőként a tények, az értékek és a kommunikáció kapcsolatáról fejt ki a szerző – mások gondolatait gazdagon idézve – véleményét, mely kapcsolódik az előzőekben bemutatott képhez; a jelenben tapasztalható hírdömpingben fellelhető felszínességéhez, a lényeglátásra szoktató hagyományos műfajok kiszorulásához. Az információ és a tény fogalmának megadása Theodore Roszaknak *Az információ kultusza* című művéhez kapcsolódva történik – s lényegében az információ mint fogalom túlságosan sokat mondó, és éppen ezért semmitmondó jellegét emeli ki. A másik felvezetett problematika az újságírás tárgya kapcsán a maradandóság hiánya – avagy a Tűnékenység kihívása. A tényirodalommal foglalkozónak problémaérzékenységre, lényeglátásra, szakmai felkészültségre; „lélekjelenlétre” van szüksége, mivel „nincs ideje kivárnia, hogy a történelmi idő őt igazolja. [...] idő töredéke alatt kell valami mellett vagy ellen döntenie, cselekednie” (20.o.).

Ezt követően a könyv jegyzet jellege domborodik ki, amennyiben a harmadik fejezet műfajtipológiai áttekintést ad az olvasó számára. Ebből rögtön megtudhatjuk, hogy a szociográfia szülőhelye Kelet-Közép-Európa, s műfajilag a válságkorszakát élő szociológiából szakadt ki mint nemzetrészek mélyrétegeivel foglalkozó társadalomrajz. Célja a tapasztalati valóság sokszempontú *objektív* megközelítése és *szubjektív* bemutatása (Kiemelések az eredetiben). A tényfeltáró írói módszer tipizálására több példát is bemutat a szerző: áttekinthetjük, miként osztályozta a szociografikus műveket Gaál Gábor és Sükösd Mihály.

A negyedik fejezetben a tényeken alapuló valóságfeltárás erdélyi műhelyei és módszerei tárulnak elénk: kezdésképpen itt a szociológia és a szociográfia mint egymást szervesen kiegészítő módszer jelenik meg – utóbbi esetében „szaktudományos pontossággal feltárható tények érzékletes, mindenki által átélhető, tehát a szaktudomány határait/hatáskörét túlhaladó bemutatására esik a hangsúly” (29.o.). A szociológia közelsége – s ezzel összefüggésben Dimitrie Gusti hatása – valóban tapasztalható a bemutatott szerzők illetve műhelyek – az Erdélyi Fiatalok, Venczel József, a régi Konkord, Erdélyi Helikon – kapcsán.

A folytatásban (*Helyzetfeltárás és funkcionalitás*) az erdélyi szociográfia tovább – a kisebbségi helyzetből fakadó – jellegzetességére mutat rá a szerző: ez kezdetben az önálló irodalomteremtés formájában jelentkezett, majd fokozatosan átalakult a hiteles valóságkép megrajzolásának igényévé. A kisebbségi lét olyan markáns hatást gyakorolt a valóságfeltáró irodalom fejlődésére, hogy a – magyarországihoz képest – funkcióváltás eredményezett a műfaj tekintetében. Ennek része az irodalmi fogantatás, az anyaországtól elszakított, önerőből is megvalósítható gazdasági, társadalmi és szellemi otthonteremtés, valamint az egyetemes nézőpontból való közelítés mellett az otthonosság, az ismerősség érzése – s megjelenik a sajátos műfaj; az otthonirodalom.

A hatodik fejezetben a „szépirói tényfeltárás módozatai” kerülnek bemutatásra – azaz miként lehetséges a szociológiai érvényességű adatok halmazával való szembesítéssel túl megvalósítani a művészi hitelességet – például a megteremtett belső világ eredeti látószöge, emberi mélysége révén. A folytatásban (*Felkészülés a szociográfia-írásra*) arról kapunk képet – konkrét szerzők tevékenységének vázlatos ismertetésével gazdagítva –, hogy milyen folyamatok előzik meg a művé formálást: része ennek a nyers valóság mindennapi tényeinek megismerésén túl a személet- és gondolkodásmód kialakítása is.

A következő két részben elénk tárulnak a szociográfusi nézőpont jellemzői és a főbb műfaji rendezőelvek. Előbbi tekintetében elsőként szerepel a felismert igazság kimondásának kényszere: „szociográfiát az ír, aki úgy érzi, hogy életbevágóan fontos felismerésre jutott, s ha azokat nem tárja azonnal a nyilvánosság elé, súlyos mulasztások történhetnek” (73.o.). Következő elmaradhatatlan jellemzője a szociográfusi nézőpontnak a szükségszerű távlat – a tárgyilagosság –, ugyanakkor a nélkülözhetetlen bensőségesség – az azonosulás a világgal, amit megismer. Végül természetesen kiemelt szerepe van az Erdélyre nyitó világtávlatnak. A szerkezeti arányok, műfaji rendezőelvek sokféleségének – ugyancsak konkrét szerzők és művek elemzése révén történő – bemutatásával a szerző azt tárja fel, hogy a – részben az előzőekben is tárgyalt – külső és belső nézőpont, a tényszerűség és líraiság, a példázatok és az írói fantázia milyen változatos arányokban van jelen az otthonirodalom képviselőinél.

A tizedik fejezetben röviden a kisebbségi otthonteremtés stratégiái kerülnek bemutatásra, melyben egyaránt szerepet kap a múltkritika és a jövőépítés követelménye.

Az írói szociográfia erdélyi változatai a diktatúra idején című záró részben a korábban bemutatott szociográfusi személet megjelenésének elemzése, bemutatása történik meg három olyan szerző munkásságának felvázolásával, akik a tényfeltáró irodalom műfaját újjáteremtették: Sütő András írói szociográfiájával, Horváth István tudományos igényű írói falurajzával, és Beke György szociográfiai riportjával ismerkedhetünk meg.

Rendkívül széles forrásanyagot felölelő, idézetekkel gazdagon illusztrált, élményteli áttekintést kaphatunk tehát e mű segítségével arról, hogy milyen úton fejlődött és bontakozott ki a szociográfia Erdélyben. Objektivitás, szakmaiság, módszeresség, valamint személyes hangvétel, közvetlenség és saját élmények egyaránt megtalálhatók a könyvben. Akárcsak egy szociográfiában. S aki ezen út egyes állomásait személyesen is szeretné megélni, az segítségül találja a mű végén a magyar szociográfiai irodalom alapműveinek jegyzékét időbeli sorrendben 1932-től 2006-ig. Értelmezésükhöz, s a bennük foglalt igazságok felfedezéséhez bizton hozzásegít ez a könyv.

IRODALOM

Roszak, Th. (1990): *Az információ kultusza*. Budapest: Európa.

CONTENTS

FOCUS

<i>Zsolt K. Horváth: Memory as the Subject of Knowledge Sociology.</i>	
Introduction	3
<i>Róbert Angelusz: Rethinking Latent Public Opinion</i>	7
<i>Nikos Fokas–Ákos Kopper: Sensations in Double Roles.</i>	
The ‘lieux de mémoire’ and the ‘milieux de memoire’ in the media	25

STUDIES

<i>Emőke Török: From Banausia to Lease-work.</i>	
Changes in the Interpretation of Work	43
<i>Eszter Bartha: Do Domestic Workers return?</i>	
Paradigms on Paid Domestic Labor	68
<i>Mihály Fazekas: Dilemmas of Enterprises Leaving the Hidden Economy.</i>	
Case study: Messenger Service Providers in Budapest, 2006–2008	87
<i>Attila Velenczei–Árpád Kovács–Attila Szabó–Tamás Szabó:</i>	
Starter Position Chance – Fulfilled Dreams? Social Inequalities	
Among The Sport-Talented Youth	109

BOOKS

<i>Barnabás Batta: The Mirror of Self-referentiality</i>	
of Social Research. Brief Outlook to Exploiting	
the System Theory of Media Research	131
<i>Péter Balogh: „With Passion for Essence”</i>	143

Szerzőink

Angelusz Róbert
ELTE Társadalomtudományi Kar

Balogh Péter
Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem,
Szociológia és Társadalmpolitika Intézet

Batta Barnabás
SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék;
Ph.D-hallgató, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

Bartha Eszter
ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék;
Ph.D-hallgató, ELTE TáTK Szociológiai Intézet

Fazekas Mihály
RAND, Europe

Fokasz Nikosz
ELTE TáTK, Szociológia Intézet

K. Horváth Zsolt
ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

Kopper Ákos
ELTE TáTK, Peripato Műhely

Kovács Árpád
NUSI, Utánpótlás-nevelési Igazgatóság

Szabo Attila
NUSI, Utánpótlás-nevelési Igazgatóság

Szabó Tamás
NUSI, Utánpótlás-nevelési Igazgatóság

Török Emőke
Zsigmond Király Főiskola, Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet

Velencei Attila
NUSI, Utánpótlás-nevelési Igazgatóság

